

**JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
HUZURIDAGI ILMIY DARAJALAR BERUVCHI
PhD.03/04.06.2020.Fil.113.02 RAQAMLI ILMIY KENGASH**

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

Qo'lyozma huquqida
UO'K: 811.512.133'373:821.
512.113.09

QODIROVA GULNOZA SOLIXUDJAYEVNA

**FOZIL YO'LDOSH O'G'LI "ZEVARXON" DOSTONINING LISONIY
XUSUSIYATLARI**

10.00.01 – O'zbek tili

**Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Dostor of Philosophy) ilmiy
darajasini olish uchun tayyorlangan**

D I S S E R T A T S I Y A

**Ilmiy rahbar: G.U.Jumanazarova,
filologiya fanlari doktori, professor**

Jizzax – 2025

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. BADIY MATNLAR TILINING LEKSIKOGRAFIK VA STATISTIK TADQIQOTLARI TAHLILI.....	11
1.1-§. Yozuvchilik leksikografiyasi tadqiqotlari tahlili.....	11
1.2-§. Folklor matnlari statistikasidagi tadqiqotlar tahlili.....	26
1.3-§. “Zevarxon” tili tadqiqidagi metod va usullar, dostonning statistik qurilishi.....	30
Bob bo‘yicha xulosalar.....	47
II BOB. “ZEVARXON” DOSTONI TILINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (mustaqil so‘z turkumlari kesimida).....	48
2.1-§. Narsa-predmetlarning nomlarini, harakat va holatni ifodalovchi so‘zlar.....	48
2.2-§. Belgi-xususiyatni, ish-harakat va holatning belgisini ifodalovchi so‘zlar.....	63
2.3-§. Miqdor va sanoq tushunchalarini ifodalovchi va ishora bildiruvchi so‘zlar.....	73
2.4-§. Mustaqil so‘z turkumlarida qo‘shimchalarning o‘ziga xos xususiyatlari.....	88
Bob bo‘yicha xulosalar.....	97
III BOB. “ZEVARXON” DOSTONIDA QO‘LLANILGAN LEKSIK BIRLIKLARNING GENETIK, TARKIBIY-MAZMUNIIY XUSUSIYATLARI.....	98
3.1-§. “Zevarxon” dostonidagi o‘z va o‘zlashgan so‘zlarda ko‘p ma’nodlilik.....	98
3.2-§. “Zevarxon” dostonidagi eskirgan va tarixiy so‘zlar.....	112
Bob bo‘yicha xulosalar.....	119
UMUMIY XULOSALAR.....	121
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	124

KIRISH (falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon tilshunosligida sanoq usuli – chastotalarni hisoblash ishlari, muayyan shoir va yozuvchilar yoki ularning alohida olingan asarlari matni yuzasidan lugʻatlar tuzish, xalq ogʻzaki ijodi namunalarining lingvistik xususiyatlarini aniqlashtirish borasida jiddiy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, leksikografik manbalarini yaratish, lingvostatistika masalalari talqiniga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Bu borada milliy dostonlarning lisoniy xususiyatlarini, qonuniyatlarni aniqlash zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Dunyo tilshunosligida jahonga tanilgan yozuvchi va shoirlar asarlari matni asosida tuzilgan leksikografik hamda lingvostatistik lugʻatlardagi soʻzlarning chastotasi, qoʻllanilish darajalari, davr leksikasidagi oʻrni masalalari, shuningdek, yirik epik asarlar tilidagi soʻzlarning genetik tarkibi, grammatik, semantik, stilistik, mazmuniy-mavzuiy guruhlanish xususiyatlarining ilmiy-nazariy tadqiqi boʻyicha salmoqli tajribalar toʻplangan. Bu borada yozuvchi-shoirlar yoki xalq baxshilarining asarlarida qoʻllanilgan leksik birliklarning semantik, struktur xususiyatlari, tilning ichki omillari hisobiga boyib borishi imkoniyatlarini, oʻzlashgan soʻzlarning milliy lugʻat boyligimizga taʼsirini, sintagmatik-grammatik jihatdan muayyan tarkibli leksik birliklarning hosil boʻlishi yuzasidan aniq ilmiy xulosalarga kelish hozirgi tilshunoslikda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda mumtoz adabiyot va folklor namunalarini oʻrganish, oʻz navbatida, ularni keng miqyosda ommalashtirish davlat siyosati darajasidagi vazifalar sifatida belgilangan. “Maʼnaviy boyligimiz boʻlmish mumtoz sanʼatni, xalq ijodining nodir namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilgʻor fikrli olimlar va sanʼatkorlarning, davlat va jamoat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir”¹. Ayni vazifalarning ijrosini taʼminlashda “Oʻzbek xalq ijodi

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг халқаро баҳшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. – Тошкент: 2019. 7-апрель. – № 68.

yodgorliklari”ning 100 jildligini nashrga tayyorlash va tekstologik o‘rganishga e’tibor kuchaytirilganligi, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” besh jildlik nashri chop etilganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma’noda Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li kuylagan “Zevarxon” dostonining lisoniy xususiyatlarini keng qamrovda tahlil qilish, bundan dunyo ilm-fanini xabardor etish zaruratini yuzaga keltiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-sentabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida”, 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari, 2018-yil 1-noyabrdagi PQ-3990-son “Xalqaro baxshichilik san’ati festivalini o‘tkazish to‘g‘risida”, 2019-yil 4-oktabrdagi PQ-4479-son “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining o‘ttiz yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-dekabrdagi 984-son “Davlat tilini rivojlantirish departamenti to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Dissertatsiya tadqiqoti respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining I.“Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish” ustuvor yo‘nalishiga muvofiq bajarilgan.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Jahonda o‘zbek xalq dostonlarining lisoniy, tipologik, matniy va badiiy-estetik xususiyatlari xorijlik mutaxassis olimlar tomonidan muayyan darajada o‘rganilgan.

Jumladan, rossiyalik L.M.Penkovskiy², fransiyalik Remi Dor³; olmoniyalik K.Rayxl⁴, koreyalik O.Ingyong⁵ va boshqalarning ilmiy tadqiqotlari shular jumlasiga kiradi.

O'zbek tilshunosligida xalq dostonlari tiliga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlar salmoqli darajada yaratilgan. Bu borada Sh.Shoabdurahmonov, S.Tursunov, Z.Xolmanova, J.Xolmurotova, A.Rahimov, X.Toshmatov, Sh.Mahmadiyev, X.Ro'zimboyev, S.Sariyev, A.Xoliqov, G.Jumanazarova, D.O'rinboyeva, Q.Olloyorov, I.Umarov, N.Xadjimusayeva, A.Eshmurodov, D.Ashurov, Y.Xodjiyev va boshqalarning ilmiy tadqiqotlari⁶ xarakterlidir. Biz tanlagan obyekt – “Zevarxon” dostonining genezisi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari folklorshunos R.Rajabov tomonidan maxsus o'rganilgan.⁷ Lekin “Zevarxon” dostonining lisoniy xususiyatlari, xususan, uning leksikografik

² Қаранг: Мирзаев Т. Достонлар гултожи // Ўзбек халқ ёдгорликлари. 1-жилд, –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2015. – 28 б.

³ Dor Remy. Nourali ou les aventures lyriques d'un heros epique. – Paris, 1991; Dor Remy. Nourali le Preux et Marghoumon Peri. Bilingue ouzbek-francais. IFEAC. – Paris, 2005. – P. 23-25.

⁴ Karl Rechl. Rawsan. Ein uzbekisches mundliches Epos. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1985; Райхл Карл. Тюркский эпос. – М.Вост. литер., 2008. – С. 211.

⁵ Ингёнг О. “Алпомиш” ва “Жумўнг” дostonларининг қиёсий-типологияк таҳлили. Филол.фан.д-ри...дисс. – Тошкент, 2014. – 128 б.

⁶ Шоабдурахманов Ш. О художественных средствах языка поэмы “Равшан”: АКД. – Ташкент, 1949. – С. 28.; Турсунов С. Лексические особенности дастана “Алпамыш”: АКД. – Ташкент, 1990. – 33 б.; Холманова З. “Шайбонийхон” дostonи лексикаси (Пўлкан шоир варианты асосида): Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Тошкент, 1998. – 39 б.; Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм дostonлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: Филол.фан.номз...дисс. – Тошкент, 2000. – 28 б.; Рўзимбоев Х.С. Жанубий Хоразм дostonлари тилининг луғавий-маъновий таҳлили (“Шахриёр” ва “Маликаи Завриё” дostonлари мисолида) Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Тошкент, 2000. – 32 б.; Сариев С.М. Хоразм “Гўрўғли” дostonларининг кўлёзма вариантлари. Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Тошкент, 2007. – 108 б.; Раҳимов А.С. Ўзбек халқ дostonлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди мисолида): Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Самарқанд, 2002. – 28 б.; Халиков А.А. “Гўрўғлининг туғилиши” дostonи тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Тошкент, 2009. – 48 б.; Жуманазарова Г. “Ширин билан Шакар” дostonининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари (Фозил Йўлдош ўғли варианты асосида): Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Тошкент, 2008. – 21 б.; Шу муаллиф. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филол.фан.д-ри...дисс. – Тошкент, 2017. – 145 б.; Ўринбоева Д. Халқ оғзаки ижоди: жанрий-лисоний ва лингвостатистик тадқиқ муаммолари, Филол.фан.д-ри...дисс. – Самарқанд 2019. – 128 б.; Оллоёров Қ.М. Хоразм дostonлари ономастикаси (“Гўрўғли” ва “Ошикнома” туркум дostonлари асосида). Филол. фан. фалс.док....дисс.автореф. – Самарқанд, 2018. – 46 б.; Умаров И. Фозил Йўлдош ўғлининг “Малика айёр” дostonи лексикаси (тарихий-этимологияк, функционал-семантик ва стилистик таҳлил). – Филол. фан. фалс.док....дисс.автореф. – Фарғона, 2020. – 7 б.; Хаджимусаева Н. “Орзигул” дostonининг статистик, семантик-стилистик ва лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. фалс.док....дисс. – Жиззах, 2020.; Эшмуратов А.М. “Холдорхон” дostonининг лингвостилистик хусусиятлари (Эргаш Жуманбулбул ўғли варианты асосида). – Филол. фан. фалс.док....дисс. – Жиззах, 2021. – 230 б.; Ашуров Д.А. “Алпомиш” дostonининг лингвокультурологияк хусусиятлари. Филол. фан. фалс.док....дисс.автореф. – Наманган, 2021. – В. 7-8; Ходжиев Ю.Н. “Алпомиш” дostonидаги шахс маънавий сифатларини ифода этувчи атов бирликларнинг семантик-структур, концептуал ва лексикографияк хусусиятлари. – Филол. фан. фалс.док....дисс. – Гулистон, 2020. – 121 б.

⁷ Ражабов Р. Генезис бытование и идейно-художественные особенности дастана “Зевархан”. Автореф.дисс.канд.наук. – Тошкент: 1973. – С.19.

manbalari, statistik tahlili, grammatik va semantik-stilistik, shuningdek, dostonda qo'llanilgan leksik birliklarning genetik, tarkibiy-mazmuniy xususiyatlarini tadqiq etish o'zbek tilshunosligida o'z yechimini kutayotgan muammolardan hisoblanadi.

Dissertatsiya tadqiqotining dissertatsiya bajarilgan oliy ta'lim muassasasining ilmiy-tadqiqot ishlari rejalari bilan bog'liqligi. Dissertatsiya Jizzax davlat pedagogika universiteti ilmiy-tadqiqot ishlari rejasining "O'zbek filologiyasining dolzarb muammolari" mavzusidagi ilmiy yo'nalishi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi "Zevarxon" dostonining leksikografik manbalarini yaratishdagi statistik tahlilni amalga oshirish, grammatik, semantik-stilistik, genetik, tarkibiy-mazmuniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

yozuvchilik leksikografiyasi va folklor matnlari statistikasiga oid ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish;

doston matnining so'zlik, alfavitli, chastotali, ters (chappa) singari leksikografik manbalarini yaratish va ularning lingvostatistik ilmiy tahlilini amalga oshirish;

mustaqil so'z turkumlari kesimida doston leksikasining grammatik va semantik-stilistik xususiyatlarining o'ziga xosligini yoritish;

dostonda qo'llanilgan leksik birliklarni genetik jihatdan, xususan, o'z va o'zlashgan so'zlar, ulardagi ko'p ma'nolilik masalasini, shuningdek, eskirgan va tarixiy so'zlarning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish.

Tadqiqotning obyekti sifatida Fozil Yo'ldosh o'g'li kuylagan "Zevarxon" dostonining 1986-yildagi nashri tanlangan.

Tadqiqotning predmetini "Zevarxon" dostoni matnining lisoniy xususiyatlarini ochib berish tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, statistik va tanlama usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

doston tilidagi leksemalar *juvon, yigit, kelinchak, ena, momo* singari ot, *qantarmoq, moytormoq, jilonmoq, chenkamoq* kabi fe'l, *sohibjamol, zabun, behush* kabi sifat, *qo'sha, ikki, bir, uch, qirq, ming* kabi son, *shul, ne, nechuk* kabi olmosh, *bog'onag'i, erta-mertan, bir palla* singari ravishlar shaklida turkumlar, ularning semantik, morfologik, sintaktik belgilari aniqlangan;

“Zevarxon” dostonida qo'llanilgan so'zlarning miqdori 15701 ta va chastotasi 5053 ta so'zshakl ekanligi aniqlanib, matnning leksikografik manbalari: so'zlik, alfavitli, chastotali va ters lug'atlari yaratilgan;

“Zevarxon” dostoni tilidagi *bermoq, bo'lmoq, o'tmoq, solmoq, tortmoq* kabi leksemalarning turkiy qatlamga, *amaldor, asl, aziz, ulug'* singari leksemalarning arabiy ekanligi, *avval, gap, bekor* kabilarning fors-tojikcha ekanligi aniqlanib, matndagi ko'p ma'nolilik xususiyatlari ochib berilgan;

doston so'z boyligi lavozim, mansab, martaba, harbiy, uy-joy, taom va oziq-ovqat, uy-ro'zg'or buyumlari va jihozlari, kiyim-kechak va liboslar, o'lchov birliklari, diniy tasavvur va aqidalar bilan bog'liq tarkibiy-mazmuniy xususiyatlar asoslab aniqlangan.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati quyidagilardan iborat:

doston tilining lisoniy xususiyatlari bo'yicha to'plangan mavjud materiallar, nazariy xulosalar o'zbek tilshunosligining leksikologiya va grammatika bo'limlarini muayyan ilmiy ma'lumotlar bilan boyitishi asoslab berilgan;

tadqiqot natijalari asosida nashr etilgan leksikografik manbalarning ona tili darslarida, og'zaki so'zlashuv nutqida ta'lim oluvchilarning bilim va malakalarini oshirishdagi ahamiyati ochib berilgan;

dostonda qo'llanilgan leksik birliklarni to'plash, genetik, tarkibiy-mazmuniy guruhlarini aniqlash, leksikografik lug'atlarni tuzish va e'lon qilish kabi ishlar tadqiqotning amaliy jihatdan ahamiyatli ekanligi isbotlangan;

oliy ta'lim muassasalari filologiya yo'nalishi talabalari uchun mutaxassislik fanlari bo'yicha o'quv va uslubiy qo'llanmalar yaratishda hamda ma'ruza matnlarni tayyorlashda foydalanilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi chiqarilgan xulosalarning qat'iyligi, olingan tadqiqot natijalarining aniqligi va ishonchliligi, ishda qo'llanilgan yondashuv va tadqiqot usullari, tahlil qilingan material hajmining yetarliligi, mazkur sohadagi dastlabki izlanishlarning nazariy xulosalari hamda erishilgan yangi natijalar dissertatsiyaning nazariy jihatiga muvofiqligi, ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalarning amaliyotga joriy etilganligi, olingan natijalarning vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati dostonda qo'llanilgan leksik birliklarning statistik tadqiqi, mustaqil so'z turkumlari kesimida doston tilining grammatik va semantik-stilistik yo'nalishda o'rganilganligi, genetik qatlamlarini tilning ichki va tashqi qonuniyatlari bilan bevosita bog'liqlikda tadqiq etilganligi va ular xalq dostonlarining tili va uslubi bo'yicha olib borilayotgan tadqiqot ishlari uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, uning natijalaridan "Hozirgi o'zbek adabiy tili", "Leksikologiya", "O'zbek tili dialektologiyasi" fanlari bo'yicha yaratilgan darslik va o'quv qo'llanmalarni takomillashtirish, o'zbek tilshunosligi magistratura ta'lim yo'nalishlarida "Dostonlar tili", "Lingvistika" kabi tanlov fanlarini tashkil etishda, akademik litsey va ixtisoslashgan maktablar uchun hozirgi o'zbek tilidan o'quv adabiyotlarini yaratishda foydalanish mumkin.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. "Zevarxon" dostonining lisoniy xususiyatlarini o'rganish bo'yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

doston tilidagi leksemalar juvon, yigit, kelinchak, ena, momo singari ot, qantarmoq, moytormoq, jilonmoq, chenkamoq kabi fe'l, sohibjamol, zabun, behush kabi sifat, qo'sha, ikki, bir, uch, qirq, ming kabi son, shul, ne, nechuk kabi olmosh, bog'onag'i, erta-mertan, bir palla singari ravishlar shaklida turkumlarga ajratilib, grammatik-semantik belgilari yuzasidan chiqarilgan xulosalardan FA-A1-G007-sonli "Qoraqalpoq naql-maqollari lingvistik obekti sifatida" mavzusidagi ilmiy-amaliy loyihada foydalanilgan (O'zbekiston Respublikasi Fanlar

akademiyasi Qoraqalpoq bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlari ilmiy-tadqiqot institutining 2024-yil 8-avgustdagi 302/1-son ma’lumotnomasi). Natijada ilmiy-amaliy loyihaning nazariy qismining yangi ilmiy fikrlar, g‘oyalar bilan boyitilishiga erishilgan;

“Zevarxon” dostonida qo‘llanilgan so‘zlarning miqdori 15701 ta va chastotasi 5053 ta so‘zshakl ekanligi aniqlanib, matnning leksikografik manbalari: so‘zlik, alfavitli, chastotali va ters lug‘atlariga doir tavsiya va ilmiy yangiliklaridan F1-FA-0-43429 “Qoraqalpoq folklori va adabiyoti janrlarining nazariy masalalarini tadqiq etish” nomli fundamental loyihasini bajarishda foydalanilgan (O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpoq bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlari ilmiy-tadqiqot institutining 2024-yil 8-avgustdagi 303/1-son ma’lumotnomasi). Natijada loyihaning ilmiy-nazariy qismining boyitilishiga, berilgan tavsiyalar ushbu loyiha doirasida nashr etilgan ishlarning mazmuniy to‘ldirilishiga xizmat qilgan;

“Zevarxon” dostoni tilidagi bermoq, bo‘lmoq, o‘tmoq, solmoq, tortmoq kabi leksemalarning turkiy qatlamga, amaldor, asl, aziz, ulug‘ singari leksemalarning arabiy ekanligi, avval, gap, bekor kabilarning fors-tojikcha ekanligi, ya’ni genezisi aniqlanib, matndagi ko‘p ma’nolilik xususiyatlari to‘g‘risidagi xulosalardan F1-FA-0-43429 “Qoraqalpoq folklori va adabiyoti janrlarining nazariy masalalarini tadqiq etish” nomli fundamental loyihasi doirasida vazifalar ijrosini ta’minlashda foydalanilgan (O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpoq bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlari ilmiy-tadqiqot institutining 2024-yil 8-avgustdagi 303/1-son ma’lumotnomasi). Natijada loyihaning ilmiy xulosalar, dalillar bilan boyitilishiga erishilgan;

doston so‘z boyligining lavozim, mansab, martaba, harbiy, uy-joy, taom va oziq-ovqat, uy-ro‘zg‘or buyumlari va jihozlari, kiyim-kechak va liboslar, o‘lchov birliklari, diniy tasavvur va aqidalar bilan bog‘liq tarkibiy-mazmuniy xususiyatlariga oid xulosalardan Jizzax viloyati teleradiokompaniyasining efirga uzatilgan “Sayqal” hamda “Subhidam” ko‘rsatuvi dasturi ssenariylarini tayyorlashda foydalanilgan (Jizzax viloyati teleradiokompaniyasining 2024-yil 2-

avgustdagi 13-10/367-son ma'lumotnomasi). Natijada ko'rsatuvlar orqali viloyat aholisining dostondagi til birliklarining ma'nolari haqidagi bilimlarining kengayishiga, shuningdek, yoshlarda xalq dostonlarini o'rganish orqali tariximiz, milliy qadriyat va an'analarimizga hurmat ruhini uyg'otishga xizmat qilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 11 ta, jumladan, 6 ta xalqaro va 5 ta respublika ilmiy-amaliy anjumanlarida ma'ruza shaklida bayon qilingan va muhokamadan o'tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e'lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo'yicha jami 20 ta ilmiy ish, jumladan, 1 ta lug'at (so'zlik, alfavitli, chastotali, ters-chappa lug'atlar jamlamasi), O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 8 ta ilmiy maqola, shundan, 4 tasi xalqaro va 4 tasi respublika jurnallarida nashr etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, 122 sahifani tashkil etadi.

I BOB. BADIY MATNLAR TILINING LEKSIKOGRAFIK VA STATISTIK TADQIQOTLARI TAHLILI

1.1-§. Yozuvchilik leksikografiyasi tadqiqotlari tahlili

Jahon tilshunosligida sanoq usuli – chastotalarni hisoblash ishlari o'tgan asrning boshlaridan boshlangan. Xususan, Y.Arnoldning hindshunoslikka oid bir qator ishlarida, jumladan, “Vedalarining vazni haqida” (1905) nomli asarida chastotalarni hisoblash orqali Rigvedadagi turli fragmentlarning arxaik ekanligini aniqlagan.⁸ Hindu dinining muqaddas kitoblaridan biri “Gita”ga tuzilgan konkordans “Gita lug'ati” deb atalgan. Unda yordamchi so'zlar va olmoshlar, shlika (she'r)lar ro'yxati va boshqalar ham keltirilgan.⁹ Hindu dinining boshqa muqaddas kitoblari Upanishadlar va Puranalarga ham konkordans¹⁰lar tuzilgan. Muqaddas kitoblardan Qur'oni karim va Bibliyaga ham shunday ro'yxatlar tuzilganligi haqida ma'lumotlar mavjud.¹¹

Xorijiy xalqlar tilshunosligida, ayniqsa, Mustaqil Hamdo'stlik Davlatlarida bu sohada mukammal chastotali lug'atlar yaratilgan. Xususan, M.Y.Lermontov tilining chastotali lug'ati¹², rus tilining chastotali lug'ati¹³, F.M.Dostoyevskiyning 30 jildlik asarlari asosida yozuvchi publitsistikasining chastotali lug'ati – konkordansi (www) nashr etilgan. 4 tomдан iborat “A.S.Pushkin asarlari tili lug'ati” tuzilgan,¹⁴ bulardan tashqari 1985-yilda amerikalik olim J.T.Shouning “Pushkin she'rlari konkordansi” nashr qilingan va u 2000-yilda Rossiyada ham nashr etilgan.¹⁵ “T.Shevchenko tili lug'ati”,¹⁶ “Abay tili lug'ati”,¹⁷ shuningdek,

⁸ Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – Москва: Наука. 1973. – С.84; Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – Б. 6.

⁹ Dr.Naraale Ratnaakar. Geetaa kaa shabdakosh. Prabhaat Prakaashan Dilli. 2003.

¹⁰ Yashpal Tandon. A.Corcordance of Purana-Contents.

¹¹ Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – Б. 6.

¹² Частотный словарь Ю.М.Лермонтова / Лермонтовская энц-я. – Москва, 1981. – С. 296.

¹³ Частотный словарь русского языка (под редакцией Л.Н.Засориной). – Москва: Русский язык, 1977. – С. 359.

¹⁴ «Словарь языка Пушкина». В 4-х т. Отв.ред.акад. В.В.Виноградов. Т. 1. – Москва: Гос.изд.иностр. и нац. словарей. 1956. Каранг: А.Иброҳимов. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – Б. 11.

¹⁵ Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – Б. 11.

¹⁶ Словарь языка русских произведений Шевченко. – Думка: Наука, В 2-х. томах. 1977. – С. 285.

¹⁷ Словарь языка Абая (на казахском языке). – Алма Ата: Наука, – С. 734.

M.Gorkiy,¹⁸ M.A.Sholoxov¹⁹ va boshqa bir qator jahonga tanilgan yozuvchi va shoirlar asarlari matni asosida tuzilgan leksikografik va lingvostatistik lugʻatlar shular jumlasidandir. Ushbu lugʻatlarning deyarlik hammasi EHM yordamida tuzilgan: ularning ichida M.Y.Lermontov tilining chastotali lugʻati nihoyatda mukammal boʻlib, shoir asarlarining tili boʻyicha juda boy material beradi. Mazkur lugʻatdagi biron soʻzning chastotasi XIX asrning birinchi yarmida oʻsha soʻzning rus tilida ishlatilish darajasini ham koʻrsatadi. A.Ibrohimovning taʼkidlashicha, L.N.Zasorina rahbarligida yaratilgan rus tilining chastotali lugʻati bir milliondan ortiq soʻzshaklga asoslangan. Rus tilining chet elda yaratilgan eng yangi chastotali lugʻati 1970-2002-yillardagi manbalar asosida tuzilgan va u 35000 soʻzdan iborat. Rus tilida 1000 ta eng yuqori chastotali soʻzmatnning 64% ini, 2000 ta soʻz salkam 72% ini, 5000 ta soʻz esa matnning 82% idan sal ortigʻini qamrab oladi.²⁰

Jahon tilshunosligidagi leksikografiya va statistika masalalariga bagʻishlangan ilmiy ishlar S.Rizayevning tadqiqotida²¹ atroflicha tahlil qilingan. Unda tilshunoslikda lugʻat tuzgan bir guruh olimlar²² R.I.Bigayev, E.R.Gukasyans, G.N.Mixaylov, F.N.Nigmatova, I.N.Solovyevaning “Ruscha-oʻzbekcha chastotali lugʻat – minimumi” (1967) yoki boshqa qator tadqiqotchilarning ham bu borada ilmiy kuzatishlar olib borganligi qayd etilgan.

Z.Hamidovning qayd etishicha,²³ aslida lugʻat yaratish anʼanalari turkiy va oʻzbek tilshunosligida qadimdan mavjud hodisa. Bu anʼana Alisher Navoiy yashagan davrga borib taqaladi. “Xususan, Toli Imoniy Hiraviyning “Badoye’ ul-lugʻat”, muallifi nomaʼlum “Abushqa”, Muhammad Yaqub Changining “Kelurnoma”, Mirzo Mehdixonning “Sangloh”, Fayzullaxonning “Lugʻati turkiy”, Fath Alixon Kojariyning “Lugʻati atrokiya”, Shayx Sulaymon Buxoriyning “Lugʻati chigʻatoyi va Turk Usmoniy”, Pave de Kurteyning “Sharqiy turkiy

¹⁸Словарь языка М.Горького. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, Вып 1-6; 1982.

¹⁹ Васильев А.А. Фразеологический словарь языка М.А.Шолохова. 1-том. – Стерлитамак: Изд-в. Фобос, 2015. – 421 с.; 2-том, 2019. – 410 с.

²⁰ Иброҳимов А. Частотали луғат ва коркорданс яратишда компьютер технологияларининг аҳамияти // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами, III) – Тошкент: 2006. – 4 б.

²¹ Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: Фан, 2006. – 4-11 б.; Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи. Филол.фан.д-ри...дисс. – Тошкент: 2008. – 235 б..

²² Частотный русско-узбекский словарь-минимум. – Ташкент: Ўқитувчи, 1967. – С. 259.

²³ Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004. – С. 345.

lug‘at”, Muhammad Rizo Xoksoining “Muntaxabul-lug‘at”, P.Shamsiyev va S.Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lug‘ati” hamda “Xamsa bo halli lug‘at”, “Lug‘ati Amir Navoiy”, “Dar bayoni lug‘ati Navoiy”, “Halli lug‘ati chig‘atoyi Xamsai Navoiy”, “Halli lug‘ati Xamsai Navoiy”, “Halli lug‘ati chig‘atoyi”, “Nisobi Navoiy” kabi leksikografik ishlar buning dalilidir”.²⁴

Shoir va yozuvchilar yoki ularning alohida olingan asarlari matni bo‘yicha lug‘atlar yaratish ishlari o‘zbek tilshunosligi taraqqiyotining nisbatan keyingi davrlariga xos. Xususan, XX asrning 70-80-yillarida “Navoiy asarlari tili lug‘ati”²⁵ va to‘rt jilddan iborat “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”²⁶ni tuzish jarayonida tilshunos olimlarimiz juda katta tajriba to‘pladi. A.Ibrohimovning ta’kidlariga ko‘ra, “mazkur lug‘atlarda so‘zlar yoppasiga emas, balki saralash yo‘li bilan olingan. Undan tashqari, so‘zlarning barcha, ayniqsa, tasavvufga oid ma’nolari qayd etilmagan. Natijada hozirgi kunda XV asr Navoiy tili, uning uslubiga xos so‘zlarni unga zamondosh bo‘lgan shoirlar tili bilan qiyoslab o‘rganish imkoniyati yo‘q”²⁷. Bu tipdagi fundamental tadqiqotlarning yuzaga kelishida P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, E.Fozilov, Q.Muhiddinov, Y.Shokirov, N.Xo‘jayev, J.Lapasov, A.Yunusov, I.Nosirov, N.Asilova, Z.Hamidov, B.Bafoev, H.Dadaboyev, N.Shorahmedova, N.Husanov, A.Karimov, Q.Usmonov, S.Muhammedov, L.G.Chuchulina, X.Rustamova, N.Qayumova, B.Yusupov, A.Madvaliyev, I.Tojiddinova, V.Rahmonov, H.Bektemirov va boshqa olimlarning xizmatlari katta bo‘lgan.²⁸

Aslida bunday ishlar qo‘lda bajarilgan, u nihoyatda sermashaqqat yumush bo‘lib, ko‘p vaqtni olgan. Shu sababli ayrim lug‘at tuzuvchilar bunday usuldan voz kechishgan va asardagi so‘zlarni bittalab emas, saralab kartochkaga olganlar. “Alisher Navoiy asarlari tilining 4 tomlik izohli lug‘ati”, “Jomiy asarlari tilining

²⁴ Аlisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati, I tom. – T.: 1983. – B. 12-15.

²⁵ Navoiy asarlari tili lug‘ati. I-V. – Toshkent: Fan, 1983-1985.

²⁶ Аlisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. Tўrt tomlik. I-IV tomLAR. – Toshkent: Fan, 1983, 1984, 1985. – 2560 b.

²⁷ Иbrohimов А. Частотали луғат ва коркорданс яратишда компьютер технологияларининг аҳамияти // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами, III) – Toshkent: 2006. – B. 3–4.

²⁸ Каримов С., Ашурова З. Зулфия асарлари луғатини тузиш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, – Toshkent: 2007. № 6, – B. 71-76.

lug‘ati” va “Tojik tilining izohli lug‘ati” va boshqalar shu usulda yaratilgan. Olimlarning qayd etganidek, “Bu usulda lug‘at tayyorlashning bitta umumiy kamchiligi bor – tadqiqot obyekti haqidagi ma’lumotning to‘liq bo‘lmasligi, oqibatda esa olingan natijalarning yetarli darajada ishonchli emasligidir”.²⁹

B.Bafoev Navoiy asarlari leksikasini o‘rganish davomida leksikografik metod asosida shoirning 24 nomdagi turkiy asarlari matnida 26035 ta so‘z 1378667 marta qo‘llanganligini aniqlagan³⁰ va bu sohada olib borgan ilmiy tadqiqot natijalari asosida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.³¹ Biroq Navoiy asarlari tili bo‘yicha lug‘at va konkordans tuzmagan. Olimning ba’zi fikr-mulohazalarining o‘z asoslari mavjud. U yozadi: “Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan leksika eski o‘zbek adabiy tilining so‘z boyligini belgilashda boy material beradi. Ammo shoir asarlaridagi leksik boylikni XIV-XV asr eski o‘zbek adabiy tilining leksik boyligi deb, – baholay olmaymiz. Shoir asarlari leksik tarkibida arabcha so‘zlar 30,62 % ni, forsha-tojikcha so‘zlar 21,8 % ni tashkil qilganligi, shuningdek, hindcha va yunoncha so‘zlar, xullas, jami 64,59 % leksika bevosita va bilvosita chetdan o‘zlashtirilganligi, so‘z boyligining 35 % eski umumturkiy so‘zlardan iborat”.³²

O‘zbek tilidagi matbuot materiallarini statistik tahlil etish bo‘yicha ilk mulohazalarni V.V.Reshetov aytgan: gazeta tilidagi so‘zlar chastotasini so‘z turkumlari bo‘yicha aniqlab, olingan natijalarini e‘lon qilgan.³³ Keyinchalik ushbu metod asosida A.K.Borovkov³⁴ va I.A.Kissen³⁵lar ham ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.³⁶

²⁹Касимбеков Н.Н. и др. Использование средств ЭВМ в составлении частотного словаря. Восточное языкознание. Сб. Научн. тр. ТашГУ. – Т.: 1987. – С.36; *Бу ҳақда яна қаранг*: Иброҳимов А. Частотали луғат ва конкорданс яратишда компьютер технологияларининг аҳамияти // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами, III) – Тошкент: 2006, – Б. 6.; Ибраҳимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент, 2006. – Б. 10.

³⁰Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983, – Б.19-20.

³¹Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои (лексико-семантические, статические и тематические исследования). Дисс...докт. филол. н. – Ташкент: 1989.

³²Бафоев Б. Юқоридаги асар, – Б. 154-155.

³³Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы / Сб. “Проблемы языка”, вып. I. – Ташкент: 1934, – С. 41-51.

³⁴Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) / Известия АН УзССР. – Ташкент: изд-во. Фан, 1940. – С.18-37;

³⁵Киссен И.А. Опыт статического исследования частотности лексики передовых статей газеты “Қизил Ўзбекистон” / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.247. Иранская, тюркская, арабская филология. Лингвостатистика. – Ташкент: 1964. – С.44-58. Шу муаллиф. Некоторые данные о частотности фонем в

Leksikografik tadqiqotlarning yozuvchilik leksikografiyasiga oid kuzatishlarida V.V.Reshetov, A.K.Borovkov, I.A.Kissen³⁷lar boshlab bergan ilmiy an'analar o'zbek tilshunosligida S.Rizayev³⁸, S.Muxamedov³⁹, N.Bo'ronov, R.Qo'ng'urov, S.Karimov⁴⁰ va Sh.Maxmatmurodov⁴¹lar va boshqalarning leksikografik ishlari bilan kengayib bordi.⁴² Bu o'rinda ishimizdagi qo'yilgan vazifalardan kelib chiqqan holda tilshunosligimizda bajarilgan ilmiy ishlarning mazmun-mohiyati va ilmdagi o'rni haqida qisqacha mulohazalarimizni berishni maqsadga muvofiq, deb topdik.

I.A.Kissenning leksikografik ishi o'zbek tilidagi birinchi chastotali lug'at⁴³ sanaladi, unda 40 ta badiiy asar bo'yicha 2500 so'zdan tashkil topgan tanlangan va leksikografik tahlil qilingan. Natijada jami 101 044 so'z borligi, shundan 5494 so'z (5,4%) atoqli otlar (shundan 91% onomastik nomlar) va 95550 so'z (94,6%) mustaqil va yordamchi so'zlar ekanligini aniqlagan. 8052 ta mustaqil va yordamchi so'zlar orasida 1227 ta leksema qo'llanish chastotasi nisbatan yuqori bo'lgan birlik ekanligi aniqlangan (76%). Qolgan 6825 leksema 18,6 % ni tashkil etgan. Muallifning xulosasiga ko'ra, o'zbek tilini biluvchi yoki o'rganuvchi inson matndagi o'rtacha 80% so'zni lug'atga murojaat qilmasdan tushunadi. 20 %

современном узбекском литературном языке / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.229. Востоковедение (языки, литература, история стран Азии). – Ташкент: 1964. – С.67-79.

³⁶ Шу муаллиф. Некоторые данные о частотности слов в современной узбекской художественной прозе. Кўрсатилган тўплам, – Б. 59-73 б. Шу муаллиф. Некоторые данные о частотности фонем в современном узбекском литературном языке / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.229. Востоковедение (языки, литература, история стран Азии). – Ташкент: 1964. – С. 67-79.

³⁷ Киссен И.А. Опыт статического исследования частотности лексики передовых статей газеты “Кизил Ўзбекистон” / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.247. Иранская, тюркская, арабская филология. Лингвостатистика. – Ташкент: 1964. – С. 44-58. Шу муаллиф. Некоторые данные о частотности слов в современной узбекской художественной прозе. Кўрсатилган тўплам, – 59-73 б. Шу муаллиф. Некоторые данные о частотности фонем в современном узбекском литературном языке / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.229. Востоковедение (языки, литература, история стран Азии). – Ташкент: 1964. – С. 67-79.

³⁸ Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати. – Тошкент: Фан, 1980. – 160 б.; Шу муаллиф. Статическая структура лексики языка “Дивана” Хамзи Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). – Ташкент: Фан, 1989. – 248 с.; Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор “Синчалак” повести тилининг частотали луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 170 б.

³⁹ Мухамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати (газета материаллари асосида). – Тошкент: Фан, 1982. – 110 б.

⁴⁰ Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 273 б.

⁴¹ Махматмуродов Ш. Словарь языка поэтических произведений Хамзи. – Ташкент: изд-во литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1989. – 189 с.

⁴² Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка, – Ташкент: 1972. – 112 с.

⁴³ Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка, – Ташкент: 1972. – 112 с.

soʻzning maʼnosi taxminan tushunarli boʻlmaydi va natijada ularning maʼnosini aniqlash uchun lugʻatlarga murojaat qilishga toʻgʻri keladi.⁴⁴ Ushbu kuzatishlar oʻzining fundamental asoslariga va ilmiy-nazariy ahamiyatga egaligi bilan tilshunosligimizda muhim oʻrin tutdi.

Sh.Maxmatmurodovning “Hamza poetik asarlari tilining lugʻati” deb nomlangan glossariyda 3265 ta soʻzning izohi keltirilgan.⁴⁵ Ana shunday ishlardan yana biri sifatida R.Qoʻngʻurov va S.Karimovlarning “Zulfiya poeziyasi tilining lugʻati”ni koʻrsatish mumkin.⁴⁶ Konkordans xarakteridagi bu “Lugʻat”da soʻzlar matnda qanday holatda uchragan boʻlsa, yaʼni soʻzshakl holatida berilgan, ularning qaysi jildda necha marta uchraganligi qayd etilgan. Zulfiya asarlari matnining tadqiqotchilari oʻziga kerak boʻlgan soʻzni lugʻatdan belgilagach, bu elementni ikki jildlik “Asarlar”ning koʻrsatilgan sahifalaridan axtarib topgan va shu asosda kuzatishlar olib borgan. Mazkur lugʻat tilshunosligimizdagi leksik birliklarning qoʻllanish chastotasini koʻrsatadigan va ularning matnda joylashish oʻrnini aniqlashga yordam beradigan ilmiy asar sanaladi. Shu boisdan, A.Ibrohimov uning ilmdagi oʻrni haqida quyidagilarni “Lugʻat”da mashhur oʻzbek shoirasi asarlari tilining induvidual xususiyatlari bilan bir qatorda, XX asrning 40-80-yillaridagi oʻzbek adabiy tilining oʻziga xos jihatlarini ham oʻrganishga jiddiy asos yaratilgan. Ushbu tadqiqot oʻzbek tilshunosligida birinchi konkordans ekanligi bilan katta ahamiyatga ega boʻldi”⁴⁷, deb baholaydi.

Keyingi yillardagi zamonaviy kompyuter texnologiyalari asosida S.Karimov, A.Qarshiyev va G.Isroilovalar tomonidan tuzilgan “Abdulla Qahhor asarlari tilining lugʻati” tilshunosligimizning leksikografiyasi sohasidagi jiddiy yutugʻi boʻldi.⁴⁸ Mualliflar Abdulla Qahhorning besh jildlik “Asarlar”

⁴⁴ Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка, – Ташкент: 1972. – Б. 6-7.

⁴⁵ Махматмуродов Ш. Словарь языка поэтических произведений Хамзи. – Ташкент: изд-во литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1989. – С.6.

⁴⁶ Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 273 б.

⁴⁷ Иброҳимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – Б. 11.

⁴⁸ Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 434 б.; Шу муаллифлар. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – Б.420.; Шу муаллифлар. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Терс луғат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – Б.423.

to'plamining elektron matnini yaratishgan va u lug'at uchun asosiy material sifatida xizmat qilgan. Tuzilgan lug'atlarning kirish qismidagi so'zboshi bu tipdagi yangidan yaratiladigan leksikografik lug'atlar uchun nazariy va amaliy asos sifatida xizmat qildi. Mazkur olimlar bu tipdagi lug'atni tuzishdan avval uning **yaratish prinsiplarini ishlab chiqish** masalasi bo'yicha quyidagi mulohazalarni aytadi: "manba sifatida olinishi ko'zda tutilgan ijodkor asarlarining mukammal matni yaratilmagan taqdirda, hatto yaratilgan taqdirda ham, ma'lum bir shoir yoki yozuvchi asarlarining to'liq so'zligini tuzib bo'lmaydi. Chunki shunday paytda ham ijodkor arxividagi materiallar, nashr etilmagan qo'lyozmalar e'tibordan chetda qolib ketishi mumkin. Balki bunday mukammallikka uning alohida olingan bir asari misolida erishish mumkin bo'lar. Shuning uchun bo'lsa kerak, ko'pchilik tilshunos-leksikograflar masalaga differensial yondashishdan voz kechib, yozuvchilarning to'liq so'zligini tuzishning maqsadga muvofiqligi haqida mulohaza yuritadilar", deydi va shundan keyin ikkinchi muhim vazifani - **lug'atni tuzish usullarini** bayon qiladi: "Jahon leksikografiyasida lug'at tuzishning tematik, kombinator, g'oyaviy, alfavitli kabi usullari orasida alfavitli, so'zlik tuzish usuli ma'qullangan va yozuvchilik leksikografiyasida shu usuldan ko'proq foydalanilmoqda. Bu o'rinda ham ana shu an'anaga sodiq qolindi. Ayni paytda u chastotali va ters lug'atlar hisobiga boyitildi",⁴⁹ degan ta'kidlarida muayyan asoslar bor.

Nihoyat, mazkur lug'atda uchinchi masala – **so'zlik tuzish** vazifasi aytiladi, uning afzallik va noqulaylik jihatlari quyidagicha izohlanadi: "kirillcha yozuvdagi matnlarni alfavitlashtirishda o'zbekcha **o', q, g', h** singari harflarni o'qish bilan bog'liq qiyinchiliklar vujudga kelmoqda. Lotin yozuvidagi matnlarda bu muammo bo'lmasligi mumkin".⁵⁰

Lug'atda so'zlar matnda qanday holatda uchragan bo'lsa, shu holatda keltirilgan va kompyuter yordamida ularni statistik jihatdan ishlashning imkoni

⁴⁹Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қахҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Б. 7-8.

⁵⁰Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қахҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Б. 8.

paydo bo'lgan. Natijada mualliflar tomonidan Abdulla Qahhorning 95211 ta so'zshakl 404637 marta qo'llanilganligi aniqlangan. Mana shu tartibda alfavitli, chastotali, ters lug'atlarning tuzilganligi tilshunosligimizda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan muhim ishdur.⁵¹

Uch yo'nalishda tuzilgan, ya'ni alfavitli, chastotali va ters lug'atlarning har biri alohida vazifalarni ado etadi. Alfavitli lug'at yozuvchi foydalangan lug'aviy birliklarning umumiy foni haqida ma'lumot bersa, chastotali lug'at bu umumiy fondagi elementlarning qo'llanish chastotasi haqidagi axborotni o'zida mujassam etgan. Masalan, 1, 2, 3-jildlarda *bir* so'zining qo'llanish chastotasi 1287, 1291, 1435 nisbatda ustunlik qilsa, 4-jildda 777 marta qo'llanish bilan birinchi o'rinni, *ham* 5-jildda 856 marta qo'llanish bilan birinchi o'rinni egallaganligi; bir marta qo'llanilgan so'zshakllarning umumiy soni 1-jildda 11213 tani, 2-jildda 11808 tani, 3-jildda 12382 tani, 4-jildda 10342 tani, 5-jildda 11359 tani tashkil etishi ma'lum bo'ladi. Ularning har birini istalgan paytda mikromatn qurshovida bir joyga to'plash imkoniyatining mavjudligi filologik tadqiqotlarda katta qulaylik tug'diradi. Yozuvchilik leksikografiyasining asosini muayyan shoir yoki yozuvchi asarlari tili asosida tuzilgan lug'atlar tashkil etadi. Albatta, bunday tipdagi lug'atlarning o'z maqsadi va vazifalari, lug'at tuzishdagi muayyan lisoniy me'yorlari hamda o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Jahon tilshunosligida mazkur sohaning yirik olimlaridan O.M.Karpova va L.P.Stupinlarning quyidagi fikr-mulohazalari ushbu masalaga birmuncha metodologik asos sifatida oydinlik kiritadi: "Yozuvchi tilining lug'ati uning ijodida mavjud bo'lgan barcha leksik birliklarni, jumladan, eskirgan va to'liq iste'moldan chiqqan so'zlarni, shuningdek, induvidual-mualliflik yasalmalarini ham aks ettirishga mo'ljallangan bo'ladi. Boshqacha aytganda, umumxalq lug'ati tili o'z so'zligini sinxron va diaxron jihatdan qandaydir ma'noda chegaralaydi. Yozuvchi tili lug'atiga esa mohiyat e'tibori bilan sinxron planda ham, diaxron planda ham hech qanday cheklovlar qo'yish kerak emas. Shuni ham ta'kidlash lozimki, yozuvchilik lug'atida me'yoriy

⁵¹Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаххор асарлари тилининг лугати. Алфавитли лугат. – Б. 7.

va nome'yoriy leksika tarzda tanlanish yo'q. Bunda, odatda, so'z ustasining faqat umumtil foniga kiradigan materialnigina emas, balki u yoki bu darajada me'yordan, umumiy so'z qo'llashdan chekinadigan faktlarni ham qamrab oladigan qat'iy to'liqlik bilan qayd etiladi".⁵²

Keyingi davrlarda, aniqrog'i, bundan 20-30 yillar avval o'zbek tilshunosligidagi leksikografik tadqiqotlarida injenerlik lingvistikasi va kompyuter lingvistikasi yutuqlaridan foydalanish harakatlari ko'zga tashlandi.

Jahon tilshunosligida injener lingvistikasiga asos solgan R.G.Piotrovskiyning ilmiy maktabi a'zolaridan professor Hamdam Arziqulov va dotsent Sobit Muhamedovlarning ilmiy ishlarida ta'kidlangan zamonaviy yo'nalishning nazariy asoslari yuzaga kelgandi.

H.Arziqulovning keng qamrovli ilmiy faoliyatidagi 100 dan ortiq ilmiy va ilmiy-metodik merosining deyarli yarmida injener tilshunosligi sohasidagi ilmiy qarashlari va zamonaviy lingvostatistik tadqiqotlari ustuvorlik qilgan edi. U injener tilshunosligining tadqiqot obyektni belgilash maqsadida, eng avvalo, til va nutq tizimi nima? nutq nima? degan masalalarga aniqlik kiritgan. Olim "injener tilshunosligining nazariy va amaliy masalalarini hal qilish uchun, nutq faoliyatini til sistemasi va nutqlarga ajratib talqin etish maqsadga muvofiq" degan ilmiy g'oyani ilgari surganligi bilan ilmda tan olindi. Xususan, "Agar biz til sistemasini lisoniy birliklarning umumlashgan holdagi yig'indisi, xazinasini deb qabul qilsak, u holda lisoniy birliklarni bu xazinadan nutqqa saralanib olishga imkon beradigan va saralangan lisoniy birliklarga nutqda (matnda) foydalanishi mumkin bo'lgan barcha forma va ma'nolar kompleksi reallashadigan nutq faoliyati mexanizmining yana bir tarmog'ini, shubhasiz, idrok qilamiz. Nutq faoliyatini harakatga keltiradigan mexanizmning xuddi ana shu komponentini biz nutq sistemasi deb ataymiz"⁵³ deb qayd etgan H.Arziqulov nutq sistemasi birliklari injener tilshunosligining tadqiqot obyekti bo'lishini belgilab berdi. Mohiyat jihatidan

⁵²Карпова О.М. Ступин Л.П. Советская писательская лексикография // Вопросы языкознания, 1982. №1. – С. 13-20.

⁵³ Арзикулов Х. Тил системаси – нутқ системаси – нутқ // СамДЧТИ профессор-ўқитувчиларининг IV илмий-назарий анжуман материаллари. – Самарқанд: 1998. – Б. 4-5.

mag‘zi to‘q, fundamental ilmiy-nazariy asoslarga ega bo‘lgan olimning bir qator fikr-mulohazalari tilshunosligimizda katta shov-shuvlarga sabab bo‘ldi. Xususan, H.Arziqulov inson nutqiy faoliyatidagi uchinchi komponent sifatida qaraladigan nutq – matnga alohida mas‘uliyat bilan yondashadi. Ularning ma‘no anglatishdagi semantik-stilistik imkoniyatlari nihoyatda keng ekanligini to‘g‘ri anglab yetadi. Shuning uchun ham, “konkret nutqda beadam birliklar azaliy yoki yangidan-yangi ma‘nolarda namoyon bo‘laveradi va ularning ko‘pchiligi modellashtirishga tutqich bermaydi. Binobarin, konkret nutq rang-barang birliklarning hammasini kompyuter xotirasiga kiritib bo‘lmaydi”,⁵⁴ degan xulosaga keladi.

Professor H.Arziqulov xotirasiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya ishtirokchilari olim rahbarligida bir necha yillar davomida injenerlik tilshunosligi markazi samarali faoliyat ko‘rsatib kelganligini ta’kidlaydi, xususan, “bu markaz o‘zbek tilidagi matnlarga qayta ishlov beradigan kompyuter dasturini yaratish, o‘zbek tilining rasmiy, ilmiy, publisistik uslublariga oid materiallarni yig‘ish, ularni muayyan bir tizimga keltirish, ularga statistik jihatdan ishlov berish, inglizcha-o‘zbekcha mashina tarjimai dasturini yaratish”⁵⁵ vazifalarini bajarishga xizmat qilgan. Yana bir guruh olimlar ham bu mulohazalarni qo‘llab-quvvatlagan edi.⁵⁶ Darhaqiqat, H.Arziqulov qayd etganidek, “*inson-kompyuter-inson*” kommunikativ sxemasida nutq qanday yuzaga kelishini, bu sxemada amal qiluvchi nutq mexanizmi qanday qurilishga ega ekanligini va bu mexanizm unsurlarini o‘rganish sohasida o‘zbek tilshunosligida endi birinchi qadamlar qo‘yilmoqda.⁵⁷ Bunday xolisona fikrlar amaliy tilshunoslikda o‘z isbotini topdi.

O‘zbek lug‘atchiligida kompyuterdan foydalanishni birinchi marta 1987-yilda A.Quronbekov amalga oshirgan.⁵⁸ O‘zbek lug‘atshunosligida Bobur asarlari tilining mukammal lug‘atini yaratish ham mana shunday vazifalardan ekanligini,

⁵⁴ Арзикулов Х. Ўзбек лингвистик автоматининг назарий масалалари // Тил ва миллий маданият. Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. – Б. 49.

⁵⁵ Йўлдошев Б. Компьютер лингвистикаси ва уни ўрганиш муаммолари ҳақида // Тил ва нутқ систем-сатҳ талқинида. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005. – Б. 21.

⁵⁶ Абдурахмонова М. Мирзо Ғолиб ғазалиётининг жомъе луғати // Шарқшунослик, №1. 2004. – Б.46.

⁵⁷ Арзикулов Х., Хўжаёрова С. “Инсон-компьютер-инсон” мулоқот тизимида тил ва нутқ нисбати // Хорижий филология, 2004. №2. – Б. 71.

⁵⁸ Қуронбеков А. Ҳофиз ғазалиёти лексикасининг маъно структурасини тадқиқ этиш йўсинлари: Филол.фан.д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1994. – Б. 23.

muallif lugʻati tuzish vazifasi oʻta mushkul muammolardan ekanligini M.Imomnazarov, A.Ibragimov singari mutaxassis olimlar taʼkidlab oʻtganlar.⁵⁹ A.Ibrohimov ilmiy tadqiqotlari oʻzbek tilshunoslari Sharqning ulugʻ shoirlari asarlarining konkordansini yaratish ustida jiddiy tadqiqotlar olib borayotganligini taʼkidlaydi. Xususan, M.Imomnazarovning Amir Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav” dostoni leksikasi boʻyicha tadqiqoti, A.Quronbekovning Amir Xusrav Dehlaviyning “Oinai Iskandariy” dostoni asosida tayyorlagan konkordansi, uning Hofiz devoni boʻyicha doktorlik dissertasiyasi shunday tadqiqotlardan ekanligi, M.Abdurahmonova Mirza Gʻolib devoni boʻyicha konkordanslar tuzish ustida ish olib borayotgani haqida maʼlumot beradi.

S.Muxamedov “Oʻzbek tilining alfavitli-chastotali lugʻati”ni,⁶⁰ ustozi R.G.Piotrovskiy bilan hamkorlikdagi monografiyasini eʼlon qildi.⁶¹ Oʻzbekcha matnlarni tadqiq etishda statistik metodni olib kirgan S.Muxamedovning dissertatsion tadqiqotida⁶² publisistik matnlar oʻzbek tilshunosligida birinchi marta til va nutq munosabati, jumladan, uning aglyutinativ soʻzshakllari qurilishi va axborot uzatishi jihatidan hind-yevropa tillariga qaraganda boshqacha ekanligi aniqlandi. Ushbu tadqiqot tufayli til va nutq antinomiyasida yana bir paradoks – maʼlum oʻzakdan yangi soʻzshakllari yasash imkoniyatining cheksizligi baravarida bu imkoniyatning publisistik nutq uzuvida nihoyatda cheklanib qolishi ochib berildi.

S.Muhammedovning ilmiy ishi⁶³da gazeta materiallarining leksik va grammatik qurilishi, meʼyoriy chegarasi natijalari asosida tilda sodir boʻlayotgan oʻzgarishlar oʻrganilgan. Lugʻat lingvostatistik metod asosida tuzilgan va unda

⁵⁹ Имомназаров М. Мухаррир мукаддимаси // Қурбонбеков А. Ҳофиз газалиётида маънолар силсиласи. – Тошкент: Фан, 1994. – 3 б.; Яна қаранг: Иброҳимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – 9-10 б.

⁶⁰ Мухамедов С. “Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати (газета текстлари асосида)”. – Тошкент: Фан, 1982. – 286 б.

⁶¹ Мухамедов С, Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – 164 с.

⁶² Мухамедов С. Статический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1980. – 25 с.

⁶³ Мухамедов С. “Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати (газета текстлари асосида)”. – Тошкент: Фан, 1982. – 286 б.

lug‘at birligi sifatida leksemalar qabul qilinib, 200000 dan ortiq so‘z obyekt sifatida tanlangan.

S.Rizayevning yana bir lug‘ati⁶⁴da 26752 ta leksemaning 100000 qayta takrorlanib qo‘llanganligi aniqlangan. Bu lug‘atda S.Rizayev qo‘lga kiritgan natijalar, asosan, matnlarda qo‘llanilgan yangi so‘zlar ot, fe‘l va sifat so‘z turkumlariga mansubligi, qo‘llanish ko‘effitsiyentiga ko‘ra, olmoshlar, shuningdek, bog‘lovchi va yuklama singari yordamchi so‘z turkumlariga tushishi aniqlangan. Qolaversa, ishda *ham, bir, bilan, shu, bo‘lmoq, edi, ekan, har, bor* singari elementlarning qo‘llanish chastotasi boshqa lisoniy birliklarga nisbatan yuqori ekanligi dalillangan. S.Rizayevning hamkorlikda yaratgan chastotali lug‘atida⁶⁵ Abdulla Qahhorning “Sinchalak” povesti obyekt sifatidan olingan. Matnda 10590 ta lug‘aviy birlikning 37482 marta qo‘llanganligi isbotlangan.

S.Rizayevning “Hamza Hakimzoda Niyoziy “Devon”i tili leksikasining statistik strukturasi (chastotali lug‘at va konkordans)” asari⁶⁶da muallifning aniqlashicha, “Devon”da 6417 ta mustaqil so‘z 64807 marta qo‘llangan. Ushbu kuzatishda ham tahlil an‘anaviyligi saqlab qolingan. Aniqlangan 1 marta qo‘llangan so‘zlar 3648 tani (65%), 2 martaliklar 782 tani (14%), 3-4 martaliklar 558 tani (10%), 5-9 martaliklar 394 tani (7%), 10 marta va undan ortiq qo‘llangan so‘zlar 252 tani (4%) tashkil etadi. Dastlab uning qaysi sahifalarda necha martadan uchrashligi ko‘rsatilgan, fonetik shakllari (*boridan, bormi, bormu, vormi*) berilgan, keyin semantik-stilistik ma‘nolari tahlil qilingan. Jumladan, u bir holatda forschatojikcha element sifatida numerativ hisoblanib, *marta, karra, daf‘a* ma‘nolarini berishi, boshqa bir ko‘rinishda u fe‘lning ikkinchi shaxs buyruq shakli hisoblanib, *ma‘lum maqsad bilan biror yerga yo‘nalmoq, ketmoq* ma‘nolarini ifodalashi singari turli nutqiy holatlar misolida tahlil namunasi berilgan. Mana shu jihatlari bilan mazkur lug‘at ilmiy va amaliy qimmatga ega.

⁶⁴ Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати. – Тошкент: Фан, 1980. – 160 б.

⁶⁵ Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор “Синчалак” повести тилининг частотали луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 170 б.

⁶⁶ Ризаев С. Статистическая структура лексики языка “Дивана” Хамзи Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). – Ташкент: Фан, 1989. – 248 с.

Mazkur olim dastlab “O‘zbek tilshunosligida lingvostatistika muammolari” (2006) monografiyasini nashr ettirdi va so‘ngra “O‘zbek tilining lingvostatistik tadqiqi” (2008) mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Ushbu monografik ishlarni ayni sohaga bag‘ishlangan birinchi yirik tadqiqotlar desak bo‘ladi. Professor G.Jumanazarova ushbu ishlarning ilmiy mohiyati, fandagi o‘rni haqida quyidagilarni ta’kidlagan: “ungacha mazkur masala o‘zbek tilshunosligidagi lisoniy materiallar til va nutqning grafik, fonologik, bo‘g‘in, morfem va leksik strukturasi matematik-statistik va informatsion-tipologik metodlar asosida tizimli tarzda tahlil qilinmagan edi. S.Rizayev ushbu sohada ilk bor o‘zbek tilida eng faol va, aksincha, nafaol qo‘llaniladigan tovushlar statistikasi, funksional uslublar misolidagi taqsimlanuvi haqidagi mulohazalarni, ularning matniy ifodasi bo‘lgan harflarni takomillashtirish, kelajak o‘zbek axborot texnologiyasini hamda kompyuteri modellarini yaratish va bu bilan amaliy tilshunoslikni yangi pog‘onaga ko‘tarish kabi masalalarni o‘rtaga tashladi. Xullas, S.Rizayevning ilmiy ishlarida zamonaviy texnik vositalar, xususan, kompyuterning lingvistik tadqiqotlar jarayonidagi olamshumul imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan, til materialini tahlil etishning zamonaviy metodlari o‘rtaga tashlangan, ilk bor o‘zbek matnlarida harflarning qo‘llanish chastotasi va entropiyasi ishlab chiqilgan kuzatishlar bu borada boshqa tadqiqotchilar uchun ilmiy-nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi”.⁶⁷

A.Ibrohimovning Bobur asarlari, xususan, “Devon”i tilidagi o‘zlashma leksika”ga bag‘ishlangan ishi⁶⁸ tilshunosligimizning lug‘atchiligidagi an‘analarni saqlab qolgani holda, ilmiy mukammalligi bilan alohida mavqega ega bo‘lgan tadqiqot sifatida ilmiy jamoatchilik va olimlar tomonidan tan olindi. Lug‘at Bobur “Devon”idagi faqat o‘zlashma so‘zlarni qamrab olgan bo‘lib, ularning berilishida aniqlikka erishishga harakat qilgan. Xususan, devonda tartib raqamidan so‘ng so‘zshakllari, so‘zshakldan keyin raqam “Devon” matnida uning necha marta

⁶⁷ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопoeтикаси. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, - Тошкент, 2012. – Б. 95-96.

⁶⁸ Иброхимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзlashма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – 126 б.

qo‘llanilganligini ko‘rsatishi ta’kidlangan. “Devon” tarkibidagi kitobning boshida lug‘atga berilgan 31 betdan iborat sharh alohida ilmiy asar bo‘lib hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning navbatdagi bo‘limida A.Ibrohimov Bobur “Devon”i konkordansini tuzish prinsiplari haqida so‘z yuritgan, dastlab “Devon”ning kompyuter xotirasiga kiritiladigan matnining mukammal bo‘lishi ustida ish olib borgan va unga “Parij devoni”, “Hind devoni” va “Kobul devoniga takmila (qo‘shimcha)”lardan tashkil topgan mukammal matnni asos qilib olgan, eng muhimi, nashrlardagi xatolar to‘g‘rilangan. Xususan, “Devon”dagi eng yuqori chastotali bitta so‘z (396) ning koeffitsiyenti 0,0497 va u devon matnining deyarli 5% ini, 3 ta eng yuqori chastotali so‘z (1136) esa devon matnining 14,3 % ini tashkil etishi haqidagi; *bo‘lmoq* fe’li turli shakllarda jami 562 marta uchrashi, ya’ni uning mazkur asarda uchrash ehtimoli $R1 (bo' lmoq) = 562 : 24980 = 0,0224$ yoki 2,24 % ni tashkil etishi, shuningdek, *bo‘lmoq* fe’li Boburning jami asarlarida turli variantlarida 1740 marta uchrashi va mazkur so‘zning Boburning barcha asarlarida uchrash ehtimoli ikkala holatda ham deyarli bir xil ekanligi haqidagi xulosalari diqqatni tortadi.⁶⁹ Mazkur tadqiqotning keyingi bo‘limida “Devon” leksikasida o‘zlashma so‘zlarning o‘rni belgilangan: 3276 ta so‘z 7836 so‘zshakl holatida 24980 marta qo‘llanganligi aniqlangan bo‘lsa, bu raqamlardan barcha tahlillarda cheklanilmagan. Ular orasida turkiycha so‘zshakllar – 3432 tani (45%), arabcha – 2609 tani (33%), forsha – 1751 tani (22%), hindcha – 9 tani tashkil etishi ma’lum bo‘lgan. Ushbu bo‘limda yana bir qiziqarli kuzatish amalga oshirilgan. Gadoiy, Atoiy, Lutfiy, Husayni, Navoiy va Boburning yuzta so‘z atrofidagi matni leksik tahlil qilinganda, ularning barchasi tilida turkiycha so‘zlarning ustunlik qilishi, arabcha so‘zlar qo‘llanilishi bo‘yicha Bobur “o‘rta”, forsha-tojikcha so‘zlarni qo‘llash bo‘yicha esa “eng yuqori” o‘rinda turishi aniqlangan. “Asarda bir marta uchraydigan so‘zlarning soni mutlaq ko‘pchilikni tashkil etishi boshqa tadqiqotchilar olgan natijaga mos keladi”,⁷⁰ degan xulosalar o‘z tabiiy asoslariga ega.

⁶⁹ Иброҳимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика, – Тошкент: ТДШИ, – Б. 8.

⁷⁰ Иброҳимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика, – Тошкент: ТДШИ, – Б. 29.

O'zbek tilshunosligida bunday statistik usul yordamida tuzilgan lug'atlar tobora ko'payib boryapti. Xususan, eng so'nggi davrlarda S.Umirova tomonidan yaratilgan "Usmon Azim asarlari tilining lug'ati"⁷¹ shular jumlasiga kiradi. Ushbu lug'at uchun adibning "Saylanma" (1995), "Fonus" (2007), "Yurak" (2009) to'plamlari material vazifasini o'tagan. Muallif zamonaviy kompyuter dasturlari yordamida uch xil (alfavitli, chastotali va ters) lug'atlarni yaratgan. Natijada muallif "Saylanma" to'plami matnidagi so'zlar 39394 ta, matndagi so'zshakllari 13666; "Fonus" to'plami matnidagi so'zlar 12052 ta, matndagi so'zshakllari 5698 ta; "Yurak" to'plami matnidagi so'zlar 21373 ta, matndagi so'zshakllar 8841 ta ekanligi aniqlangan va tahlil etilgan.

Badiiy asar yoki badiiy matn tilining tizimli lug'atini yaratishda lug'atchiligimizda bir muncha ishlar amalga oshirilgan. Maqsud Shayxzoda, Usmon Nosir, Pirimqul Qodirov, Azim Suyun singari ijodkorlar asarlari tilining lug'atlari shular jumlasidan. Masalan, "Pirimqul Qodirov tarixiy romanlari tili lug'ati"⁷² yozuvchining "Yulduzli tunlar. Bobur", "Humoyun va Akbar", "Ona lochin vidosi" tarixiy romanlari materiallari obyekt qilib olingan. Bu lug'at badiiy asar tili lug'atiga bag'ishlab yaratilgan lug'atlardan ancha farq qilgan. Bu borada mualliflar mavjud tamoyillardan biroz chekingan holda, boshqacharoq yo'l tutishni ma'qul topganki, ular lug'atning tuzilishida ko'zga tashlanadi. Lug'at tuzuvchilar guruhining rahbari T.Qurbonov bunday yangiliklarni quyidagicha izohlaydi: "Lug'atning "Kirish" qismida uning tuzilishi va foydalanish tartibi, tarkibi, lug'at maqolasining tuzilishi, toponimlar va kishi ismlarining ma'nosi, tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar izohi, illyustrativ materiallarning berilishi, manbalar va ularning qisqartmalari haqida ma'lumot berildi. Romanlarda qo'llanilgan so'zlar konkordansida so'zlarni berishda bir xildagi so'z formalarining bittasi olinib, ular qayd etilgan sahifalar keltirildi. So'zformadan so'ng qavs ichida uning qaysi qalamga tegishli ekanligi ko'rsatildi". Ushbu lug'atda kitoblarning so'zligi alohida-

⁷¹ Умирова С. Усмон Азим асарлари тилининг луғати. (алфавитли луғат, частотали луғат, терс луғат). – Самарқанд: СамДУ нашри, 2019. – 298 б.

⁷² Қурбонов Т. Бадий асар тили луғатини тузиш тажрибасидан // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами, III) – Тошкент, 2006. – Б. 14-18.

alohida tartibga keltirilgandan so'ng, mavjud kompyuter dasturi yordamida bir joyga jamlangan va alfavit tartibida berilgan. Masalan, **avlod [a]** – B: 258, 395, 430, HA:218, 317, 324; OLV: 146, 211. **Abo [a], navohi [a], ulufa [a], tabl [a], musohib [a], sahhof [a], miz [f-t], nishon [f-t], dahana [f-t], xufiya [f-t], shabpo'sh [f-t], ulus [mo'g'], megajin [mo'g']** kabi⁷³.

Ushbu lug'atning keyingi qismida romanlarda qo'llanilgan kishi ismlarining izohli lug'ati berilgan. Shulardan so'ng esa toponimik joy nomlari lug'ati, romanlarda qo'llanilgan tushunilishi qiyin (ko'hna va tarixiy) so'zlar lug'ati tavsif etilgan. Albatta, lug'atning yaratilishida mavjud kompyuter dasturlari nihoyatda qo'l kelgan. Matndagi har bir so'zshakl belgilangan dastur asosida ajratilgan. Ularni farqlashda ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar (*anhor bo'yi, oq yo'l, shodu xandon*), juft so'zlar (*topar-tutar, urf-odat, ostin-ustun, kesatib-netib*), ko'rsatish va bo'lishsizlik olmoshlari (*mana bu, ana shu, ana u, hech kim, hech nima*) inobatga olingan. Shundan so'ng romanlarning matnlari kompyuterga alohida-alohida kiritilgan va har uchalasida ham yuqoridagi tamoyilga amal qilingan. Ta'kidlash lozim: bu singari lug'at o'zbek tilshunosligida hali tuzilgan emas. Shuning uchun ham ilmda uning ilmiy-amaliy ahamiyati katta.

Xullas, o'zbek lug'atshunosligining tarkibiy qismi sifatida shakllanib kelayotgan yozuvchilik leksikografiyasi lug'atshunosligimizda yangi davr boshlanganligidan dalolat beradi. Bu, eng avvalo, ushbu soha rivojiga kompyuter texnologiyalarining joriy etila boshlanganligi bilan izohlanadi. Yozuvchilik leksikografiyasi kompyuterning aralashuvi lug'at ma'lumotlarining ishonchli va aniq bo'lishiga xizmat qilmoqda.

1.2-§. Folklor matnlari statistikasidagi tadqiqotlar tahlili

Tilshunosligimizda folklorning xilma-xil janrlariga daxldor materiallar matnlari asosida yaratilgan statistik tadqiqotlar anchagina. Masalan, hammualliflikka tuzilgan T.Mirzayev, J.Eshonqul, S.Fidokorlarning izohli

⁷³ Курбонов Т. Бадий асар тили луғатини тузиш тажрибасидан // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами, III) – Тошкент: 2006. – Б. 17.

lug‘ati⁷⁴, D.O‘rinboyeva, U.Umurzoqovlarning alfavitli-chastotali lug‘ati⁷⁵, B.Yo‘ldoshev, D.O‘rinboyevaning frazeologik lug‘ati⁷⁶, B.O‘rinboyev, K.Bozorboyevlarning frazeologizmlarning ta‘biri⁷⁷, G.Jumanazarova va H.Hamdamovalarning lug‘ati⁷⁸, G.Jumanazarova va G.Qodirovalarning “Zevarxon” dostoniga bag‘ishlangan lug‘ati⁷⁹, shuningdek, yakka mualliflikda e‘lon qilingan G.Jumanazarova⁸⁰, D.O‘rinboyeva⁸¹, N.Xadjimusayeva⁸² va boshqalarning muayyan dostonlar tiliga oid lug‘atlari shular sirasiga kiradi.

Ular orasida “Rustamxon”, “Orzigul”, “Zevarxon” dostonlari matni asosida tuzilgan lug‘atlar boshqa lug‘atlardan ancha farqlanadi. Har uchala dostonlarning o‘z matnlari bo‘yicha alohida-alohida so‘zlik, alfavitli, chastotali, ters (chappa) singari leksikografik manbalari yaratilgan va chop ettirilgan⁸³. Ularning har biri muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan mustaqil leksikografik tadqiqotlar sanaladi.

T.Mirzayev, J.Eshonqul, S.Fidokorning “Alpomish” dostonining izohli lug‘ati⁸⁴ 1157 ta leksemalarning ma‘nolari berilgan. G.Jumanazarova ham Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li tomonidan aytilgan “Shirin bilan Shakar” dostonining izohli lug‘atini tuzgan⁸⁵ va bu lug‘at 311 ta so‘zning izohini o‘z ichiga olgan.

Tilshunosligimizda o‘zbek lug‘atchiligini amalga oshirishda kompyuter dasturlaridan foydalangan D.O‘rinboyeva salmoqli ishlar qilgan. U xalq dostonlari matnini statistik tahlil qilish bilan birgalikda lug‘atlar tuzish ishini bajargan,

⁷⁴ Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. “Алпомиш” дostonининг изоҳли луғати. – Тошкент: ELMUS-PRESS-MEDIA, 2007. – 162 б.

⁷⁵ Ўринбоева Д., Умурзоков У. Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавитли-частотали луғати. – Тошкент, 2006. – 185 б.

⁷⁶ Ўлдошев Б. Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonларининг частотали-изоҳли луғати. – Тошкент, 2008. – 100 б.

⁷⁷ Ўринбоев Б. Бозорбоев К. “Алпомиш” дostonи фразеологизмларнинг таъбири. – Самарканд, 2008. – 120 б.

⁷⁸ Жуманазарова Г., Ҳамдамова Ҳ. “Рустамхон” дostonи тилининг луғатлари. – Жиззах, 2021. – 485 б.

⁷⁹ Жуманазарова Г., Қодирова Г. “Зевархон” дostonи тилининг луғатлари. – Жиззах, 2023. – 300 б.

⁸⁰ Жуманазарова Г. “Ширин билан Шакар” дostonининг изоҳли луғати. , – Тошкент: Фан, 2007. – 329 б.

⁸¹ Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonлари тилининг частотали луғати. – Тошкент: Фан, 2006. – 180 б.

⁸² Ходжимусаева Н. “Орzigул” дostonи тилининг луғати. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2012. – 387 б.

⁸³ Жуманазарова Г., Ҳамдамова Ҳ. “Рустамхон” дostonи тилининг луғатлари. – Жиззах, 2021. – 485 б., Жуманазарова Г., Қодирова Г. “Зевархон” дostonи тилининг луғатлари. – Жиззах, 2023. – 300 б.

⁸⁴ Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. “Алпомиш” дostonининг изоҳли луғати. – Тошкент: ELMUS-PRESS-MEDIA, 2007. – 162 б.

⁸⁵ Жуманазарова Г. “Ширин ва Шакар” дostonининг изоҳли луғати. , – Тошкент: Фан, 2007. – 329 б.

olingan natijalar asosida ikkita lugʻat nashr etgan.⁸⁶ Mazkur olimaning “Oʻzbek xalq dostonlari tilining chastotali lugʻati” uchun “Alpomish”, “Ravshan”, “Rustamxon” materiallari asos qilib olingan. Ushbu matnlar asosida zamonaviy kompyuter dasturlari yordamida 28499 marta qoʻllangan 19274 ta lugʻaviy birliklarni qamrab olgan soʻzshakllardan iborat har bir dostonning alohida chastotali va alfavitli-chastotali lugʻatlari tuzilgan. Lugʻatda berilgan statistik maʼlumotlarga koʻra, “Alpomish”da 14029, “Ravshan”da 7059, “Rustamxon”da 7411 ta soʻzshakllar kiritilgan va tahlil qilingan. Ushbu lugʻat avvalgi lugʻatlardan farqlanadi: har uch dostondagi soʻzshakllar alfavit tartibida va ularning chastotasi koʻrsatilgan. Soʻzshakllarning bu tartibda berilishining afzalligi shundaki, har bir tadqiqotchiga foydalanish uchun qulaylik tugʻdiradi va ularning uch doston misolida qiyoslash imkonini beradi. Ushbu lugʻatning yana bir ilmiy jihati “Alpomish” va “Ravshan” dostonlarida qoʻllanilgan soʻzshakllarning soʻz turkumlari kesimida berilganligidir. Masalan, ularda ot: 1597 (11,4%), 1359 (19,2%); sifat 425 (3,02%), 245 (3,4%); son 54 (0,4%), 28 (0,4%); olmosh 17 (0,1%), 20 (0,28%); ravish 266 (1,9%), 238 (3,3%); feʼl 1399 (9,9%), 1100 (15,5%) nisbatda qoʻllanilganligi aniqlangan. Ushbu raqamlar miqdori mustaqil soʻzlarning “Ravshan” dostonida qoʻllanishi “Alpomish” matnidagiga qaraganda faol ekanligi haqidagi xulosaga olib kelgan. Masalan, (“Alpomish” dostonida *bu* – 1069, *shu* – 182, *men* – 425, *mening* – 243; “Ravshan” dostonida *bu* – 139, *shu* – 137, *men* – 108, *olib* – 176 va 108, *kelib* – 224 va 57, *aytdi* – 158 va 56, *boʻlsa* – 249 va 77, *boʻladi* – 243 va 76) va atoqli otlar (*Qorajon* – 289, *Alpomish* – 264, *Ravshanbek* – 104, *Hasan* – 211, *Zulxumor* - 83) ikkinchi va uchinchi oʻrinlarda turganligi aniqlangan. Bu dostonlarda ham bir martadan qoʻllangan soʻzlar yuqori koʻrsatkichni tashkil etgan. Masalan, “Alpomish”da – 7476 va 53,3%, “Ravshan”da – 4303 va 60,9%. Shuningdek, 1 dan 10 gacha boʻlgan soʻzlar – 5262 (37,5%) va 2388 (33,8); 10 dan 90 gacha – 1179 (8,4%) va 319 (4,5%); 90 dan

⁸⁶ Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonлари тилининг частотали луғати. – Тошкент, ЎЗМЭ, 2006. – 244 б.; Ўринбоева Д., Умурзоков У. Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавитли-частотали луғати. – Тошкент, ЎЗМЭ, 2006. – 395 б.

1000 gacha – 112 (0,79%) va 14 (0,19)ni tashkil qilgan. Bir martadan qo‘llangan so‘zlarning asosiy qismini ot va fe‘llar tashkil etgan.

B.Yo‘ldoshev, D.O‘rinboyevaning lug‘ati⁸⁷ni tilshunosligimizdagi frazeologik lug‘atning dastlabki tajribadagi ilk namunasi deyish mumkin. Unga “Alpomish”, “Rustam” va “Ravshan” dostonlari matnlarini (jami: 28499 ta so‘zshaklni) asos qilib olingan. Aniq hisob-kitoblarga ko‘ra, “Alpomish”da – 14029, ya’ni 49,2%, “Ravshan” dostoni – 7059, ya’ni 24,7%, “Rustam” dostoni – 7411 so‘zshakli 26,2% miqdorni tashkil etadi. Matnlarda mualliflar jami 1041 ta frazeologik birliklarning 1641 marta qaytadan qo‘llanilganligini aniqlaganlar. Mualliflarning qo‘lga kiritgan natijalari quyidagicha bo‘lgan: “Alpomish” dostonida qaytalanish chastotasi 2007 so‘zshakl bo‘lib, umumiy tanlanma hajmining 14% ni, “Ravshan” dostonida 534 so‘zshakli umumiy tanlanma hajmining 7,5% ni, “Rustam” dostonida 647 so‘z shakli umumiy tanlanma hajmining 8,7% ni tashkil etadi”.⁸⁸

Lug‘at mualliflarining bu boradagi yutug‘ini G.Jumanazarova quyidagicha e‘tirof etadi: “tanlangan dostonlardagi frazeologik birliklarning natijalarini Sh.Rahmatullayevning lug‘ati⁸⁹ bilan solishtiradi, faqat uchta doston matnida qo‘llanilgan 189 ta iboralarning ta’kidlangan lug‘atda uchramaganligini aniqlaydi. Tuzilishiga ko‘ra ikki qismdan iborat bo‘lgan bu lug‘atning dastlabki qismida o‘zbek xalq dostonlari matnidagi frazeologizmlarning qo‘llanish chastotasi qiyosiy yo‘nalishda alifbo tartibida berilgan bo‘lsa, keyingi qismda dostonlar matnidagi frazeologizmlarning qisqacha izohli lug‘ati o‘rin olgan. Tabiiyki, frazeologik birliklarning statistik aspektda tadqiq etilishi folklor tili bilan bog‘liq bo‘lgan barcha nazariy va amaliy masalalarni hal etishda bu lug‘atning ahamiyati juda katta”⁹⁰.

⁸⁷ Йўлдошев Б., Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonларининг частотали изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – 100 б.

⁸⁸ Ўринбоева Д. Дostonлар тилида фразеологик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 2007. №6. – 87-90 б.

⁸⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 408 б.

⁹⁰ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвостатистикаси. –Тошкент: Фан, – Б. 100-101.

D.O‘rinboyeva o‘zbek xalq og‘zaki ijodining ertak, topishmoq, masal va qo‘shiq singari to‘rtta mustaqil janrlarining matnlarini tanlab olib, kompyuter xotirasiga kiritdi va maxsus dasturlar yordamida salmoqdor qiyosiy, chastotali lug‘atini⁹¹ yaratdi. Bu lug‘atga “O‘zbek xalq ertaklari” (I tom, –T., 2007); Topishmoqlar (–T., 1981); O‘zbek xalq maqollari (–T., 2005); Boychechak (–T., 1984) kabi folklor namunalari tahlil obyektiga jalb etilgan. Tahlil jarayonida jami 46329 so‘zshaklning statistikasini o‘rgangan. Matnlar tahlilida ertak janrining umumiy matn hajmi – 14837, qaytalanishi – 77304, ya’ni 24,7% ni; qo‘shiq janrining 10692 so‘zshakli qaytalanishi – 31858, ya’ni 27,6% ni; topishmoq janrining umumiy matn hajmi 8569, qaytalanishi 27334, ya’ni 23,5% ni; maqol janrining umumiy matn hajmi – 12231, qaytalanishi – 45132, ya’ni 27,5% ni tashkil qilishi aniqlangan. Jami folklorning to‘rt janri materiallarining qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan mazkur lug‘atda so‘zshakllarining qo‘llanish chastotasi qiyosiy-chog‘ishtirma tarzda, alifbo tartibida berilgan.

G.Jumanazarova va H.Hamdamovalarning lug‘ati Fozil shoir Yo‘ldosh o‘g‘li kuylagan “Rustamxon” dostoni matni asosida tuzilgan bo‘lib, tuzilishiga ko‘ra u to‘rt qismdan – so‘zlik, alfavitli, chastotali va ters lug‘atlardan iborat. Mazkur lug‘atda birdaniga so‘zlar chastotasining va ters holatining natijalari berilgan. So‘zlik lug‘at kompyuter yordamida tuzilganligi sababli bu borada mualliflar yuqori darajadagi aniqlikka erishgan, deb aytish mumkin.⁹²

Xullas, o‘zbek yozuvchilik leksikografiyasining yanada takomillashib borayotgani, sohaning o‘z mutaxassislari yetishib chiqayotganligi sababli bugun tilshunosligimiz har qanday davrda yaratilgan, zamonaviy kompyuterlarning matnlarning elektron nusxalari asosida leksikografik lug‘atlar tuzish imkoniyatiga ega bo‘lishdi.

1.3-§. “Zevaxon” tili tadqiqidagi metod va usullar, dostonning statistik qurilishi

⁹¹ Ўринбоева Д. “Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг қиёсий частотали луғати”. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2017. – 180 б.

⁹² Жуманазарова Г., Ҳамдамова Ҳ. “Рустамхон” дostonи тилининг луғатлари. – Жиззах, 2021. – 485 б.

Компьютер lingvistikasining yirik tadqiqotchilaridan biri professor A.Po‘latov “XXI asrda axborot ustida tezlik bilan ishlash jarayonida samaradorlikni oshirishning birdan-bir yo‘li kompyuterdan mahoratli foydalanish va har bir soha o‘z faoliyatini unga moslashtirishi dolzarb vazifa⁹³ ekanligini ta’kidlagan edi. Sohaning yana bir taniqli olimi S.Rizayev ham shunga o‘xshash mulohazani ilgari suradi: “Barcha aniq fanlar qatorida ijtimoiy-gumanitar fanlarida ham, ayniqsa, uning struktural, amaliy va matematik lingvistika sohasidagi nazariy va amaliy muammolarni zudlik bilan oqilona va tez hal etishda kompyuterlar asqotmoqda. Bu esa ham ish kuchi jihatidan, ham vaqt jihatidan ulkan imkoniyatlar yaratmoqda”,⁹⁴ deydi.

O‘zbek tilshunosligida badiiy matnlarni tahlil qilishda statistik tadqiqotlarning bir qator metod va usullaridan foydalanish, olingan natijalarni ilmiy jamoatchilikka tanishtirish masalalari hamon o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Shu boisdan mustaqillik davrida bir guruh olimlar o‘zlarining ilmiy-tadqiqot ishlarida statistik metod va usullarga murojaat qildilar. Buni Yo.N.Hamroyeva⁹⁵, M.N.Tojiboyeva⁹⁶, D.O‘rinboyeva⁹⁷, G.U.Jumanazarova⁹⁸, N.Xadjimusayeva⁹⁹, A.M.Eshmurodov¹⁰⁰, H.Hamdamova¹⁰¹ va boshqa olimlarning dissertatsion tadqiqotlarida kuzatamiz.

Fanimizdagi ayni holatlarni kuzatgan professor A.Ibrohimov quyidagilarni ta’kidlaganida mutlaq haq edi: “Statistik usulni tilshunoslikda qo‘llash shunchaki

⁹³ Пулатов А. Ўзбек компьютер лингвистикаси муаммолари ва уларни ечиш йўллари // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент: ЎзМУ нашри, 2008. – Б. 81-82.

⁹⁴ Ризаев С. Ўзбек тили машина фондининг яратилишига доир / Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент: ЎзМУ нашри, 2008. – Б. 91.

⁹⁵ Хамраева Ё.Н. Ўзбек тилининг идеографик луғатини тузиш тамойиллари: Филол.фан.номз. ..дисс.автореф. – Тошкент, 2010. – 42 б.

⁹⁶ Тожибоева М.Р. Алишер Навоийнинг «Илк девон»идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини: Филол.фан.номз. ..дисс.автореф. – Тошкент, 2011. – 44 б.

⁹⁷ Ўринбоева Д. Халқ оғзаки ижоди: жанрий-лисоний ва лингвостатистик тадқиқ муаммолари, Филол.фан.д-ри. ...дисс. – Самарқанд, 2019. – 228 б.

⁹⁸ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоетикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филол.фан.д-ри. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2017. – 45 б.

⁹⁹ Хаджимусаева Н. “Орзуғул” дostonининг статистик, семантик-стилистик ва лингвопоетик тадқиқи. Филол.фан.б.фалс.док... дисс. – Жиззах, 2020. – 170 б.

¹⁰⁰ Эшмуратов А.М. “Холдорхон” дostonининг лингвостилистик хусусиятлари (Эргаш Жуманбулбул ўғли варианти асосида). – Филол.фан.б.фалс.док... дисс. – Жиззах, 2021. – 180 б.

¹⁰¹ Хамдамова Х. Рустамхон дostonи сўз бойлиги (лексикографик, функционал-семантик ва лингвостилистик таҳлил) – Филол.фан.б.фалс.док...дисс. – Жиззах, 2022. – 170 б.

maqsad emas, balki tilning nihoyatda murakkab tuzilishi, uning amal qilish sirlarini bilishda an'anaviy usul bilan birgalikda bir vositadir. Anqlik ilmiy ishning talablaridan biridir. Lekin an'anaviy tilshunoslikning eng katta kamchiligi unda aniqlikning yetishmasligi, ko'pchilik natijalarning taxminiy bo'lishidir. Mana shuning uchun ham tilshunoslar statistikaga asoslangan usulga murojaat qila boshladilar".¹⁰² Nazarimizda bu mulohazalar masalaning faqatgina bir jihatini qamrab olgan. Uning ikkinchi tomoni ham bor. Statistik tahlilni amalga oshirish maqsadida kompyuter xotirasiga kiritilgan har qanday matn izlanuvchi uchun qayta ishlanishga tayyor material bo'la oladi. Istalgan lug'aviy birlikning chastotasi aniqlangandan keyin uni mikromatnlar qurshovida ajratib olish va bir yerda to'plab, o'rganish imkoniyati ortadi.

Har bir matnni statistik tahlil qilishning o'ziga xos mezonlari va usullari mavjud. Ayni mulohaza tadqiqotimiz obyektiga daxldor o'zbek dostonlari matniga ham tegishli. Bu sohadagi qisqacha mulohazalarimizni tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda "Zexarxon" dostoni matni misolida bayon qilamiz.

"Zexarxon" matnining elektron variantini yaratish natijasida leksikografik lug'atlar tuzish amaliyotida S.Karimov guruhi tomonidan tuzilgan kompyuter dasturlaridan metodologik asos sifatida foydalandik. Shu sababli ushbu guruh tomonidan qayd etilgan kamchiliklarni shu o'rinda keltiramiz. "Jumladan, kompyuterning qo'shtirnoqni farqlamaganligi (*"Qo'shchinor chiroqlari"*dagi yoki *"Mushtum"*ni deb yozilgan bo'lsa, uning tarkibidagi *-dagi* va *—ni* ning ham alohida so'z tarzida qayd etilishi yoki *Qo'shchinor chiroqlaridagi*, *mushtumni* tarzida keltirishi va uni izlaganda kompyuterning topib bera olmasligi), A.P.Chexov kabi holatlarda *A* va *P* ning ham alohida so'z, *husniga-husn*, *salmog'iga-salmoq* juft so'zlar sifatida, *10 ta* yoki *8 tasi* tarzidagi shakllardagi son ifodalanmasdan, faqat *ta* yoki *tasi* alohida birlik sifatida qayd etilishi ko'rsatib

¹⁰² Иброҳимов А. Бобур "Девон"и тилидаги ўзлашма лексика. — Тошкент: ТДШИ, 2006. — Б. 4.

o‘tilgan”.¹⁰³ “Zevaxxon” dostoni matnida bu kabi holatlarga deyarli duch kelinmadi.

Dostonning statistik tahlilida birorta leksemaning matndagi qo‘llanish darajasi haqidagi ma’lumot yetakchilik qiladi. Dostondagi har qanday so‘zning qo‘llanish xususiyati o‘rganilganida, kompyuter dasturidan olingan natijalar tayanch manba sifatida xizmat qiladi. Masalan, *bosh* so‘zining qo‘llanish darajalarini aniqlash zarurati tug‘ildi, deylik. Kompyuter dasturi bu so‘zning doston matnida 31 so‘zshakl holatida 117 marta uchrashini aniqlab beradi: *bosh*, *boshga*, *boshda*, *boshdan*, *boshdi*, *boshi*, *boshiga*, *boshida*, *boshidan*, *boshim*, *boshima*, *boshimga*, *boshimdan*, *boshimni*, *boshina*, *boshing*, *boshingi*, *boshingdan*, *boshingni*, *boshini*, *boshlab*, *boshladi*, *boshladim*, *boshlaydi*, *boshlamay*, *boshlaringni*, *boshqa*, *boshqalarni*, *boshqargan*, *boshqargin*, *boshqarib* kabi.¹⁰⁴ Bulardan tashqari, kompyuter *bosh* so‘zi qo‘llangan 117 holatni mikromatn shaklida bir joyga to‘plab beradi, olingan natijalardan ayrim misollar keltiramiz: *Qarg‘a, zag‘cha uya qo‘yib boshima, // Xafa falak og‘u qo‘shdi oshima* (122); *Ne savdolar tushar boshimga, // Qo‘rqaman shu kecha ko‘rgan tushimdan* (127); *Noinsoflar ketdi ko‘p tashvish berib // Ayamay boshingga qamchilar urib* (138); *Aldamchi bo‘p yursa elni oralab, // Men kesaman unday kishi boshini* (142); *Qirq kunda Semurg‘ kelmasa, // Boshim kesib sen ham dorga ilasan* (145) kabi.

Jahon tilshunosligida tan olingan olimlardan K.B.Bektayev, R.G.Piatrovskiylarning nazariyasiga ko‘ra matndagi so‘zlarning ishlatilish koeffitsiyentini aniqlash masalasi har qanday statistik tadqiqotda eng dolzarb sanaladi. U quyidagi formula orqali amalga oshiriladi:

$$R_a = \frac{m}{n} .$$

¹⁰³ Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қахҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2007. – Б. 10.

¹⁰⁴ “Зевархон”. (Айтгувчи Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи М.Алавия, нашрга тайёрловчи М.Муродов) – Тошкент, 1986. – 82 б.

Bunda R_a – soʻzning ishlatilish ehtimoli koʻffisiyenti, m – tahlil etilayotgan elementning soni, n – soʻzlikning umumiy sonini bildiradi. Yoki fransuz matematigi Laplas (XVIII asr) ifodalagan ehtimollikning klassik taʼrifidan baʼzan tilshunoslikda ham foydalanib kelinayotganligi maʼlum.¹⁰⁵ Ushbu nazariyaga koʻra, masalan, biron bir matndagi, aytaylik, A_1 soʻz F_1 marta qoʻllangan boʻlsa, mana shu soʻzning mazkur matndagi qoʻllanish ehtimoli quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$P(A_1) = \frac{F}{N}$$

S.Rizayev doktorlik dissertasiyasida¹⁰⁶ til va nutq birliklarining qoʻllanish chastotalariga boʻlgan ishonchlilikni aniqlash maqsadida matematik statistika va ehtimollar nazariyasidagi “Ishonchlilik bahosi” (“Оценка достоверности”), “Ishonchlilik oraligʻi” (“Доверительный интервал”) kabi formulalardan foydalangan. Keyingi paytlarda amalga oshirilgan G.Jumanazarova, H.Hamdamovalar dissertatsion ishlarida¹⁰⁷ taʼkidlangan usul va metodlardan foydalangan. Biz ham taʼkidlangan metod va usullar, formulalardan tadqiqotimizda foydalangan holda “Zevaxon” dostoni matnining statistik tahlilini amalga oshiramiz va ularning oʻziga xos xususiyatlari haqidagi kuzatishlarimizni qisqacha bayon etamiz.

G.Jumanazarova Fozil Yoʻldosh oʻgʻlining dostonlari leksikasini statistik usullar asosida tadqiq etish, ularning leksikografik manbalarini tayyorlash singari ilmiy amaliy ahamiyatli muammolarni hal qilish uchun quyidagi dolzarb mulohazalarni oʻrtaga tashlaydi:

“a) Fozil shoir dostonlariga asos boʻlgan oʻzbek shevalarini, xususan, je-lovchi qipchoq dialektiga xos soʻzlikni aniqlash va toʻplash; b) Fozil shoirning

¹⁰⁵ Бектаев К.Б., Пиатровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч. 1. Теория вероятностей и моделирование норма языка – Алма-Ата, 1973. – С.53.

¹⁰⁶ Ризаев С.А. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи. Филол.фан.д-ри...дисс. – Тошкент, 2008. – 226 б.

¹⁰⁷ Жуманазарова Г.У. Фозил Ўлдош ўғли дostonларининг лингвопoeтикаси. – Тошкент, 2012.; Ҳамдамова Ҳ. “Рустамхон” дostonи сўз бойлиги (лексикографик, функционал-семантик ва лингвостилистик таҳлил) – Филол.фан.б.фалс.док...дисс. – Жиззах, 2022. – 170 б.

epik dostonlari tili bo'yicha olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarga va navbatdagi tuziladigan lug'atlarga materiallar yig'ish; v) o'zbek xalq dostonlari bo'yicha navbatdagi tuziladigan izohli lug'atlarga qo'shimchalar kiritish; g) hozirgacha tuzilgan o'zbek shevalarining izohli lug'atlariga qo'shimchalar kiritish; d) eng muhimi, Fozil shoirning leksik boyligini aniqlash va tadqiq etish"¹⁰⁸ kabi.

Biz tomonimizdan tuzilgan va nashr etilgan tadqiqot-lug'at¹⁰⁹da rejalashtirilgan quyidagi ishlar amalga oshirildi: a) jahon va o'zbek tilshunosligida olib borilgan statistik tadqiqotlar tahlil etildi; b) "Zevarxon" dostonining lisoniy xususiyatlarini ochib berishda statistik metod va usullarning ahamiyati tavsiflandi; v) mazkur dostonning leksikografik manbalari ketma-ketlik tartibida berildi; g) "Zevarxon"da 5053 ta so'zshakl qo'llanganligi aniqlandi.

Tadqiqotimiz obyekti bo'lgan "Zevarxon" dostonining yozib olinishi, saqlanishi va nashr etilish jarayoni haqida quyidagilarni ta'kidlamochimiz: bu asarni dastlab folklorshunos olimi Muzayyana Alaviya 1954-yilda yozib olgan, u hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili, adabiyoti va folklori ilmiy-tadqiqot institutining folklor arxivida inventar №955 raqami bilan 125 betlik hajmda saqlanmoqda. Doston turli yillarda va har xil hajmlarda e'lon qilingan. Ular: 1) Zevarxon, doston, nashrga tayyorlovchi M.Murodov, –Toshkent, 1970, 90 bet; 2) Zevarxon, doston, nashrga tayyorlovchi M.Murodov, –Toshkent, 1986, 120-198-betlar. "Zevarxon" dostonining hozirgi kundagi eng mukammal matni 1986-yildagi nashri sanaladi. Biz mana shu manbani tadqiqotimizga asos qilib oldik va zamonaviy kompyuterning maxsus dasturlari yordamida uning leksikografik lug'atlarini tuzdik. Fozil shoirning "Zevarxon" dostonida ishlatilgan so'zlar sonini, ya'ni uning so'z boyligini aniqlashda quyidagi tamoyillar asosida ish olib bordik:

a) so'zning fonetik variantlari alohida-alohida so'z hisoblandi – *tov – tog', gah – goh, podsho – podshoh – poshsho, zo'rador – zo'ravon* va h.k.;

b) barcha so'z turkumlariga oid so'zlar alohida so'z hisoblandi;

¹⁰⁸Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли дostonларининг лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2012. – 110 б.

¹⁰⁹ Жуманазарова Г.У. Қодирова Г.С. "Зевархон" дostonи тилининг луғатлари. – Жиззах: ЖизПИ типографияси нашриёти, 2023. – 300 бет.

v) leksemalarning shakllari (shaxs-son, kelishik qo'shimchalari bilan, fe'ning zamon, shaxs-son, nisbat, turli mayllardagi shakllari) so'zlik lug'atida bitta so'z hisoblandi. Masalan, *gul, guli, gulday, gulning, guldayin* kabilar bitta so'z (*gul*); *daryo, daryoday, daryodayin* kabilar bitta so'z (*daryo*) kabi.

g) muayyan so'z birikmalaridagi leksemalar mustaqil birlik namunasi sifatida berildi. Masalan, doston tilidagi *ochilgan gulday* birikmasi alohida-alohida *ochilgan* va *gulday* so'zlari tarzida berildi;

d) va bog'lovchisi (-o', -yu) bilan kelgan juft so'zlar alohida so'z deb olindi;

y) so'zlarning alfavitlashtirilishida kompyuterda kirillcha-o'zbekcha harflarni kodlashtirish natijasida sodir bo'lgan kamchiliklar ham inobatga olindi. *O', Q, G', H* harflari kompyuterda xuddi *u, k, g, x* tarzida o'qilishi so'z ichidagi alfavitlashtirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatganligini ta'kidlash lozim. Ularni amaldagi tartibda alfavitlashtirish katta qo'l mehnatini talab qilishini va lug'at matniga kompyuter yordamida qayta ishlov berilganida bu tartibning yana o'zgarib ketaverishini inobatga olib, kompyuter qanday alfavitlashtirilgan bo'lsa, shu tartib nashrda ham saqlab qolindi.

Mazkur tamoyillar asosida Fozil shoir "Zevarxon" dostonida 15701 ta so'z (5053 ta so'zshakl) ishlatilganligini aniqladik. Zamonaviy kompyuterning dasturlari asosida biz dastlabki urinish sifatida doston bo'yicha so'zlik, alfavitli, chastotali va ters (chappa) lug'atlarni o'z ichiga olgan leksikografik manbalarini yaratdik. Xalq dostonlari tili ustida kuzatishlar olib bormoqchi bo'lgan barcha mutaxassislar va tadqiqotchilar ushbu lug'atlar yordamida Fozil shoir qo'llagan so'z, so'zshakl, bu so'zshakllarning alifbo yoki ters (chappa) tartibda qo'llanish chastotasi haqida aniq tasavvurlarga ega bo'la oladi.

Tilshunos S.Rizayevning "Lingvistik tadqiqotlarda tanlanma hajmi (N) qanchalik ko'p bo'lsa, kutilgan natija shunchalik ishonchli va samarali bo'ladi"¹¹⁰, degan ilmiy fikriga tayanib, "Zevarxon" dostonining elektron variantini tayyorlashda *tanlanma metodini* tanlab oldik.

¹¹⁰ Ризаев С. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: Фан, 2006. – 21 б.

Tadqiqotimizning dastlabki bobida rejalashtirilgan ishni amalga oshirishdagi *birinchi vazifa* mazkur dostonning elektron matnini zamonaviy kompyuter xotirasiga kiritish bo'ldi va natijada 82 sahifalik matnda berilgan raqamlar umumlashtirilganda 15859 lug'aviy birlik qo'llanganligi aniqlandi.

Ikkinchi vazifa sifatida matnning elektron variantiga asoslanib *alfavitli, chastotali va ters lug'atlar* tuzish ishlarini bajardik. Zamonaviy kompyuter dasturlari asosida dastlab quyidagi natijalar olindi: dostondagi so'zlarning miqdori: so'zshakllar 5053 tani, jami qo'llanish holati 15701 tani tashkil etdi. Tuzilgan lug'atlar yordamida qo'llanilgan so'zshakl va ularning qo'llanish chastotasi ham aniqlandi. Demak, "Zevarxon" dostonida jami 5053 ta so'zshaklni 15701 marta qo'llangan. Bu raqamlarda ba'zi bir farqlar borligi ko'zga tashlanadi. Dastlabki ma'lumotnomada lug'aviy birliklar soni 5053 ta deb berilgan. Bu kompyuter ko'rsatkichi. Lug'atlarda esa matnda 15701 so'zshakl mavjudligi qayd etilgan.

Alfavitli lug'atdagi so'zshakllar va ularning qo'llanish chastotasi o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Xususan, dostondagi so'zlarning jami qo'llanishi: *matnda* 15859, *lug'atda* 15701 ta; ularning farqi quyidagicha: *sonda* 158, foiz hisobida: 0,009963%. Ushbu statistik ma'lumotdan ayon bo'ladiki, doston matnining elektron matni ochilganda kompyuter ko'rsatadigan raqam lug'atlar tuzilgandan keyingi raqamlarga qaraganda biroz ko'p. Ammo bu farq 0,009963 dan oshmaydi. Boshqacha aytganda, ular o'rtasidagi farq har 100 ta so'zga 1 farq to'g'ri kelishi mumkin. Demak, bu yerda *nisbiy xato* $\delta = 0,01-0,02$ ga teng.

Bu nisbiy kamchiliklarning asosiy sababi shuki, kompyuter elektron matndagi raqamlarni har bir lug'aviy birlik sifatida qayd etadi, lug'atlarda esa harf (so'z) bilan yozilmagan son hisobga olinmaydi. Shu bois bu nomuvofiqlikka jiddiy kamchilik sifatida qaralmasa ham bo'ladi.

Tadqiqotni amalga oshirishda doston matni bo'yicha alohida-alohida alfavitli, chastotali va ters lug'atlar tuzildi. Lekin har bir lug'atning o'z vazifalari va xususiyatlari bor. Masalan, dostonning *alfavitli-chastotali lug'atida* so'zlar alifbo tartibida berilgan. Ayni paytda, unda so'zshakllarning necha marta va matnning qaysi sahifalarida uchraganligi o'z ifodasini topgan: mazkur lug'atdagi

dastlab raqam soʻzshaklni, soʻzshakldan keyingi raqam – soʻzshaklning doston matnida umumiy tarzda necha marta qoʻllanganligini, keyingi raqam – doston sahifasining raqamini, qavs ichidagi raqamlar esa doston sahifasida qoʻllanish darajasini ifodalaydi. Fikr-mulohazalarimizni dalillash maqsadida oʻzimiz tuzgan lugʻatdagi A harfi bilan bogʻliq lugʻat maqolasini bu oʻrinda berishni lozim topdik¹¹¹:

¹¹¹ Жуманазарова Г.У. Қодирова Г.С. “Зевархон” достони тилининг луғатлари. – Жиззах: ЖизПИ типографияси нашриёти, 2023. – Б. 76.

А		
абгор 6 129(1) 139(1) 182(1) 183(2) 192(1)	азобдан 1 193(1)	159(1) 164(1) 175(1)
абгор-абгашталики 1 193(1)	азоби 1 158(1)	айтайин 2 138(2)
абгору 1 130(1)	азобин 1 172(1)	айтаман 3 124(1) 194(2)
абжилликман 1 166(1)	азонни 1 186(1)	айтамин 1 189(1)
аввал 3 165(1) 166(1) 191(1)	айвонлар 1 120(1)	айтар 8 147(1) 162(1) 167(1) 177(2) 178(1) 185(1) 186(1)
авлодм 1 136(1)	айёми 1 151(1)	айтарди 1 192(1)
агар 11 124(1) 133(1) 134(1) 135(1) 143(1) 161(1) 162(1) 188(1) 190(3)	айириб 1 179(1)	айтасан 1 143(1)
адаб 1 141(1)	айирмай 1 188(1)	айтаяпти 10 143(1) 152(1) 157(1) 161(1) 167(1) 170(1) 181(1) 187(1) 188(1) 193(1)
адашган 3 132(1) 197(1) 198(1)	айирмайди 1 165(1)	айтган 19 125(1) 135(1) 140(2) 143(1) 145(1) 147(2) 149(1) 150(1) 155(2) 165(1) 168(1) 169(1) 187(1) 193(1) 197(2)
адашганман 3 157(3)	айирмайик 1 165(1)	айтгандан 1 173(1)
адашди 1 162(1)	айла 5 135(1) 160(1) 168(1) 174(2)	айтганимизни 1 143(1)
адашдик 1 193(1)	айлаб 2 158(1) 184(1)	айтганингни 2 143(1) 146(1)
адашдим 1 187(1)	айлабсан 1 134(1)	айтгин 4 143(1) 158(1) 168(1) 190(1)
адашиб 4 128(1) 168(1) 176(1) 195(1)	айлагил 2 123(2)	айтди 55 120(1) 121(1) 124(1) 129(4) 132(1) 133(1) 134(1) 135(1) 136(1) 137(3) 138(1) 141(1) 143(5) 144(3) 149(1) 152(1) 153(2) 154(1) 155(1) 156(3) 158(2) 159(1) 161(1) 165(2) 166(1) 174(1) 175(1) 180(2) 181(1) 185(1) 186(1) 187(1) 191(1) 194(1) 195(1) 196(1) 197(1) 198(1)
адо 7 125(1) 128(1) 136(1) 156(1) 177(1) 180(1) 197(1)	айлагин 6 135(1) 139(2) 157(1) 191(1) 195(1)	айтдим 4 133(1) 144(2) 157(1)
адолатли 1 126(1)	айлади 4 123(1) 144(1) 173(2)	айтиб 31 122(1) 124(1) 125(1) 126(1) 128(1) 129(2) 136(2) 138(2) 142(1) 146(3) 150(1) 153(1) 157(1) 159(1) 166(1) 168(1) 171(1) 174(1) 176(1) 178(1) 180(1) 185(2) 186(1) 188(1) 192(1)
аёлларнинг 1 129(1)	айладим 2 121(1) 126(1)	айтибди 1 173(1)
аёлман 1 165(1)	айладинг 8 135(1) 176(2) 177(5)	айтмагин 1 153(1)
аён 2 155(1) 178(1)	айлай 1 123(1)	айтмади 1 151(1)
ажаб 18 128(1) 132(1) 134(1) 140(1) 142(1) 145(1) 154(1) 156(1) 162(1) 167(1) 178(1) 180(3) 182(2) 184(1) 185(1)	айлайлик 1 166(1)	айтмай 1 144(1)
ажал 2 179(1) 189(1)	айлама 3 183(3)	айтмайди 1 151(1)
ажали 1 172(1)	айланган 1 121(1)	айтмайман 1 175(1)
ажалнинг 1 180(1)	айланди 2 121(1) 125(1)	айтмас 1 161(1)
ажойиб 12 124(1) 131(1) 132(1) 162(1) 176(1) 181(2) 184(2) 185(1) 186(1) 192(1)	айланиб 4 134(1) 173(1) 185(1) 187(1)	айтолмай 2 122(1) 149(1)
ажойиб-ғаройиб 3 142(1) 154(1) 193(1)	айлансак 1 166(1)	айтолмайман 1 131(1)
азайимхон 1 125(1)	айласа 1 138(1)	айтолмас 1 136(1)
азайимхонларни 1 124(1)	айласам 7 129(1) 155(3) 178(2) 184(1)	айтса 1 142(1)
азалда 1 159(1)	айналган 1 188(1)	айтсанг 2 190(2)
азамат 2 151(1) 188(1)	айни 1 123(1)	
азиз 5 123(1) 146(2) 160(1) 174(1)	айрилгани 2 197(2)	
азизлаб 1 149(1)	айрилдим 3 138(1) 154(1) 159(1)	
азизлардан 1 168(1)	айрилиб 11 127(3) 129(1) 138(2) 160(1) 173(1) 174(1) 195(2)	
азизларни 1 168(1)	айрилиқ 2 128(1) 157(1)	
азизни 1 168(1)	айрилиққа 1 159(1)	
азоб 8 123(1) 160(1) 171(1) 172(1) 187(1) 189(1) 195(1) 196(1)	айрилишиб 1 175(1)	
	айрилма 6 127(6)	
	айрилмайди 1 163(1)	
	айтабер 1 150(1)	
	айтади 8 141(1) 146(1) 147(1) 162(1) 165(1) 183(1) 185(1) 189(1)	
	айтаётибди 1 183(1)	
	айтаётир 6 137(1) 144(1) 151(1) 156(1) 164(1) 178(1)	
	айтай 6 135(1) 136(1) 139(1)	

Mazkur lug‘at maqolalarining berilishida matnni hech qanday o‘zgarishlarsiz olish prinsipiga amal qilindi. Masalan, *bormoq* so‘zshaklini olaylik, u matnda qanday holatda bo‘lsa, aynan shu ko‘rinishda – *bor*, *bor-yo‘g‘i*,

boraverib, borayotganida, borayotib, borayotir, borayin, boramiz, borgin, bordi, bordilar, bori, bordim, borib-borib, borib-kelish, boringni, boricha, bormisan, bormoqchi, bormoqchiman, borsa, borsangiz tarzida berildi.

Chastotali lugʻat deb nomlangan ikkinchi leksikografik manbamizning alfavitli lugʻatdan muayyan farqlari bor. Aslida bir soʻzshaklning necha marta va matnning qaysi sahifalarida uchrashligini koʻrsatishi jihatidan alfavitli lugʻatlarning aynan oʻziga oʻxshaydi. Ammo lugʻatning bu tipida soʻzlarga alifbo tartibida emas, balki soʻzshakllarning qoʻllanish darajasiga qarab, koʻpdan kamayishga, yuqoridan pastga qarab tartib beriladi. Fikrimizni dalillash uchun oʻzimiz tuzgan lugʻatdan misol keltiramiz¹¹².

йўк 32 123(1) 124(1) 127(1) 128(1) 134(1) 141(1) 143(3) 146(1) 148(1) 155(2) 161(1) 162(1) 163(2) 166(2) 171(1) 175(1) 176(1) 181(1) 182(1) 183(2) 184(1) 187(1) 190(1) 191(2) 192(1)	164(1) 167(1) 172(1) 174(2) 176(1) 180(1) 181(1) 182(1) 183(1) 184(1) 187(1) кирк 29 123(1) 127(2) 145(8) 146(1) 147(1) 148(2) 152(2) 153(2) 164(3) 165(2) 167(2) 171(1) 188(1) 191(1) сени 28 123(1) 125(1) 136(2) 143(1) 144(1) 146(1) 168(3) 170(2) 174(1) 175(2) 180(2) 184(1) 185(1) 187(1) 189(5) 192(1) 195(2) биз 27 123(1) 127(1) 137(1) 140(1) 143(2) 144(1) 158(1) 165(1) 166(4) 168(2) 171(1) 174(1) 180(1) 186(1) 189(1) 190(2) 191(5) бирга 27 126(3) 127(1) 131(1) 137(1) 147(1) 153(1) 154(1) 155(3) 156(2) 157(1) 158(1) 174(2) 175(2) 177(1) 182(1) 188(1) 190(1) 193(1) 197(1) 198(1) бўлган 27 126(1) 132(1) 135(1) 142(2) 143(1) 147(1) 148(1) 151(1) 157(1) 158(1) 159(1) 160(2) 166(2) 168(1) 180(1) 182(1) 184(2) 185(1) 186(3) 191(1) 193(1) келди 27 124(1) 135(1) 143(1) 148(2) 150(1) 151(1) 153(2) 156(1) 169(2) 179(1) 182(1) 183(2) 189(1) 191(1) 196(2) 197(5) 198(2) омон 27 129(1) 130(2) 142(1) 144(4) 147(2) 151(1) 157(3) 158(1) 161(4) 162(1) 177(1) 187(1) 190(1) 195(1) 197(1) 198(2) қанча 27 125(2) 129(1) 132(1) 139(1) 141(2) 149(2) 151(1) 152(2) 153(1) 162(1) 163(1) 168(1) 169(2) 170(1) 177(1) 180(2) 181(1) 182(1) 195(2) 196(1)	шамшод 26 120(1) 121(1) 122(1) 123(1) 125(2) 127(2) 129(1) 132(1) 150(2) 151(2) 152(4) 153(3) 155(1) 156(1) 157(1) 160(1) 171(1) ахтариб 25 130(2) 131(1) 134(1) 138(1) 140(1) 150(1) 154(3) 155(1) 159(1) 160(1) 166(1) 167(3) 176(3) 185(1) 187(1) 191(1) 192(1) 193(1) ким 24 122(1) 128(2) 130(1) 140(2) 142(2) 151(2) 155(1) 156(1) 169(1) 170(1) 171(1) 172(3) 178(2) 181(1) 183(1) 188(1) 196(1) солиб 24 120(1) 125(1) 129(1) 135(1) 137(1) 140(1) 143(1) 151(1) 154(1) 155(1) 156(1) 159(1) 163(1) 168(2) 174(1) 175(2) 180(1) 184(1) 189(1) 192(1) 193(1) 197(1) сўзларни 24 128(1) 129(2) 137(1) 138(2) 140(1) 141(1) 146(1) 147(2) 156(1) 168(1) 173(1) 175(2) 185(1) 186(1) 187(2) 188(1) 192(1) 194(1) 197(1) тушиб 24 121(2) 129(1) 130(1) 133(1) 134(2) 143(1) 144(1) 156(1) 159(2) 161(1) 163(1) 164(2) 168(1) 176(3) 181(1) 182(1) 193(1) 195(1) ўзи 24 129(1) 132(1) 139(1) 140(1) 141(1) 149(1) 151(2) 164(1) 167(1) 169(1) 172(6) 173(1) 174(1) 176(1) 189(1) 190(1) 194(2) юриб 24 127(1) 128(1) 130(2) 131(1) 134(1) 136(1) 140(2) 152(1) 154(2) 155(1) 167(1) 168(1) 175(2) 183(2) 192(1) 193(2) 197(2) бундай 23 123(1) 131(1) 135(1) 136(2) 147(2) 148(1) 153(1) 162(1) 166(1) 171(1) 177(2)
---	--	--

112 Жуманазарова Г.У. Қодирова Г.С. “Зевархон” достони тилининг луғатлари. – Жиззах: ЖизПИ типографияси нашриёти, 2023. – Б. 119.

Ters lugʻat ham oʻziga xos lisoniy xususiyatlarga ega. Bu lugʻatda lugʻaviy birliklarning qoʻllanish chastotasi emas, balki teskari tomondan – soʻzning oxiridan boshlanishiga qarab alfavitlashtirish holati eʼtiborga olinadi. Bu oʻrinda tuzgan va nazarda tutayotgan lugʻatimizdan ayrim namuna keltiramiz¹¹³:

каъба 1 121 (1)	кирдикоринга 1 151 (1)	ўзига 3 135 (1) 151 (1) 180 (1)
ва 2 176 (1) 190 (1)	хизматинга 1 150 (1)	кўзига 5 121 (2) 128 (1) 151 (1)
мева 1 183 (1)	ортинга 1 158 (1)	188 (1)
жилва 2 157 (1) 184 (1)	тахтинга 1 121 (1)	сўзига 1 140 (1)
бува 1 137 (1)	ёшинга 1 170 (1)	оғзига 1 130 (1)
кува 1 121 (1)	ишинга 4 137 (1) 146 (1) 176 (2)	жойига 5 170 (2) 174 (1) 175 (1) 194 (1)
ўзгага 1 169 (1)	бошинга 3 138 (1) 170 (1) 176 (1)	саройига 1 124 (1)
подшозодага 1 127 (1)	қошинга 1 135 (1)	подшойига 1 188 (1)
ўрдага 2 151 (1) 197 (1)	қушинга 2 135 (1) 146 (1)	бўйига 3 128 (1) 163 (2)
овозага 1 141 (1)	тенгизтўшинга 1 151 (1)	заргарникига 1 158 (1)
дарвозага 5 141 (2) 170 (2) 187 (1)	мақсадга 5 136 (1) 151 (2) 182 (1) 198 (1)	иккига 1 174 (1)
юзага 1 173 (1)	боғдодга 6 125 (1) 155 (1) 156 (1) 158 (1) 195 (1) 196 (1)	кўнглига 4 141 (1) 142 (1) 155 (1) 168 (1)
далага 2 147 (1) 185 (1)	жаллодга 2 147 (1) 189 (1)	белига 2 135 (1) 171 (1)
Саъдуллага 1 164 (1)	муродга 1 151 (1)	тилига 2 137 (1) 178 (1)
полага 1 147 (1)	шамшодга 5 129 (1) 130 (2) 152 (1) 155 (1)	жамолига 4 164 (1) 165 (1) 167 (1) 194 (1)
нимага 2 174 (1) 188 (1)	номардга 1 133 (1)	холога 5 137 (1) 165 (1) 172 (1) 177 (1) 178 (1)
газнахонага 1 138 (1)	нега 2 135 (1) 178 (1)	наслига 1 183 (1)
рўпарага 1 188 (1)	дунёга 3 135 (1) 150 (1) 195 (1)	йўлига 2 144 (1) 146 (1)
чорага 1 147 (1)	дарёга 9 163 (3) 164 (1) 173 (1) 175 (1) 176 (1) 193 (2)	қўлига 10 137 (1) 154 (1) 164 (2) 165 (1) 178 (1) 179 (1) 191 (1) 193 (1) 195 (1)
кимсага 2 130 (1) 153 (1)	бизга 14 126 (1) 129 (1) 136 (1) 146 (1) 157 (1) 161 (1) 164 (1) 165 (1) 167 (2) 168 (2) 173 (1) 175 (1)	элига 2 127 (1) 197 (1)
нарсга 2 162 (1) 163 (1)	жўрангизга 1 158 (1)	билганига 1 149 (1)
ўртага 11 137 (1) 161 (1) 164 (1) 177 (3) 178 (2) 179 (1) 185 (1) 197 (1)	денгизга 1 176 (1)	ёнига 1 172 (1)
руёбга 1 121 (1)	баримизга 1 165 (1)	бўйнига 5 133 (2) 134 (1) 144 (1) 180 (1)
ғолибга 1 153 (1)	шахримизга 1 177 (1)	жонига 1 145 (1)
овга 4 123 (1) 127 (1) 138 (1) 143 (1)	шоҳимизга 1 170 (1)	ўрнига 1 160 (1)
таловга 1 170 (1)	пошшомизга 1 141 (1)	қунига 2 155 (1) 156 (1)
бировга 1 192 (1)	сизга 11 126 (1) 141 (1) 142 (1) 143 (2) 144 (1) 149 (1) 164 (1) 175 (1) 176 (1) 189 (1)	шаънига 1 156 (1)
зангга 1 138 (1)	кизга 2 191 (2)	гапига 1 151 (1)
жавобинга 1 190 (1)	ўзга 3 142 (1) 158 (1) 169 (1)	барига 1 165 (1)
бировинга 1 164 (1)	ётувига 1 159 (1)	ичкарига 2 141 (1) 143 (1)
олдинга 1 167 (1)	олдига 10 124 (1) 141 (1) 159 (1) 171 (1) 172 (1) 174 (2) 180 (1) 188 (1) 197 (1)	катталарига 1 196 (1)
ўзинга 1 188 (1)	дардига 2 140 (2)	келарига 1 144 (1)
жойинга 1 194 (1)	мардига 1 152 (1)	сўзларига 1 155 (1)
кўнглинга 1 150 (1)	кизига 1 180 (1)	бирзбирларига 1 148 (1)
хаёлинига 2 135 (1) 149 (1)	тарзига 3 140 (1) 142 (1) 185 (1)	ишларига 1 129 (1)
белинга 1 135 (1)		ташқарига 2 124 (1) 167 (1)
ҳолинга 1 178 (1)		шаҳарига 1 178 (1)
йўлинига 2 133 (1) 198 (1)		тангрига 2 132 (1) 152 (1)
қўлинига 2 190 (1) 191 (1)		бирзбирига 3 132 (1) 143 (1) 190 (1)
билганинига 1 196 (1)		кампирига 1 149 (1)
бўйинига 2 189 (2)		
шаънинига 1 133 (1)		
ёринга 1 151 (1)		
тақдиринга 1 138 (1)		

¹¹³ Жуманазарова Г.У. Қодирова Г.С. “Зевархон” достони тилининг луғатлари. – Жиззах: ЖизПИ типографияси нашриёти, 2023. – Б. 261.

Mana shunday tartibda tuzilgan lugʻatlar “Zevaxon” dostoni matnini ilmiy asosda tadqiq etish uchun ishonchli manba boʻlib hisoblanadi. Tahlil obyekti qilib olingan har qanday lingvistik birlik dostonida oʻzini barcha shakllari bilan mikroqurshovda namoyon eta oladi. Masalan, doston lugʻatidagi *armon* soʻzini olib koʻraylik. Lugʻatda uning matnda 15 marta qoʻllanganligi koʻrinib turibdi, hatto uning “Zevaxon”dagi qoʻllangan sahifalari ham maʼlum: 129, 138, 149, 155, 159, 170, 174, 178, 186, shuningdek, 134, 177, 198-betlarda 2 martadan jami 15 marta qoʻllangan. Ammo bu kuzatishlardagi oxirgi natija emas. Kompyuter ushbu soʻz qoʻllangan 15 ta gapni quyidagi tarzida bir joyga toʻplab beradi: *Ovga kelib bizlar endi armonda, // Och koʻzingni, koʻtar, xonim, boshingni (123); Oʻlim haqdi navbat yetdi bu zamon, // Qoʻlim bogʻli armon bilan oʻldim man (129); – Armon bilan oʻlding, gʻaming ye, – dedi (134); Aylabsan oʻzingni bundayin sarson, // Armon bilan oʻlib ketma, bobojon! (134); Mehnat qilib tutib edim Semurgʻni, // Armon bilan men qushimdan ayrildim (138)* kabi. Aslida 15 raqami *armon* soʻzining alohida qoʻllangan holatini ifodalaydi.

Fozil shoirning mazkur dostonidagi soʻzlarning fonetik statistik qurilishi tahlilini berishdan avval tilshunos S.Rizayevning quyidagi fikr-mulohazalariga eʼtiborni qaratamiz: “Hozirgi oʻzbek tilining badiiy prozaik matnlari boʻyicha eng koʻp qoʻllangan – yuqori chastotali harflar: **a, i, n, r, l, o, d, b, t, g, m, u, k** (kamayish tartibida) kabilar. Shulardan **a, i, n, r, l, g, m** harflari soʻz boshidagiga nisbatan soʻz oxirida; **o, d, b, t, oʻ, k** harflari esa soʻz oxiridagiga nisbatan soʻz boshida koʻp qoʻllangan... Poetik matnlar boʻyicha eng koʻp qoʻllangan – yuqori chastotali harflar **a, i, n, r, l, o, d, t, b, g, u, m, k** kabilar. Shulardan **a, i, n, r, l, g** harflari soʻz boshidagiga nisbatan soʻz oxirida; **o, d, b, t, m, u, k** harflari esa soʻz oxiridagiga nisbatan soʻz boshida koʻp qoʻllangan”¹¹⁴. Shu tipdagi kuzatishlarni professor G.Jumanazarova oʻzining doktorlik dissertatsiyasida ham xalq dostonlari misolida olib borgan.¹¹⁵

¹¹⁴ Ризаев С. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 40.

¹¹⁵ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филол.фан.д-ри. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2017. – 45 б.

Ushbu mulohazalarga suyanan holda, zamonaviy kompyuter xotirasidagi “Zevarxon” dostoni matni maxsus dastur asosida o‘rganildi va tahlil qilindi, olingan natija yomon emas. Matn tarkibidagi so‘zshaklning qo‘llanish chastotasi harflar kesimida quyidagicha bo‘ldi: **A** – 218, **Б** – 529, **В** – 34, **Г** – 89, **Д** – 205, **Е** – 64, **Ё** – 96, **Ж** – 116, **З** – 95, **И** – 114, **Й** – 76, **К** – 442, **Л** – 20, **М** – 197, **Н** – 89, **О** – 237, **П** – 85, **Р** – 30, **С** – 307, **Т** – 432, **У** – 127, **Ф** – 20, **Х** – 113, **Ц** – 0, **Ч** – 111, **Ш** – 132, **Э** – 113, **Ю** – 99, **Я** – 33, **Ў** – 204, **Қ** – 456, **Ғ** – 51, **Ҳ** – 119 kabi. **Jami: 5053.**

Kuzatishlarimizning tasdiqlashicha, “Zevarxon” dostonidagi so‘z shakllarning qaysi tovushlar bilan boshlanishiga ko‘ra joylashish tartibi quyidagicha bo‘ldi: *б, к, м, с, о, ъ, а, м, ѓ, э, у, ч, ж, и, х, ш, ғ, ю, ё, з, н, Һ, ӱ, е, з, э, я, в, р, л, ф* kabi.

S.Rizayevning kuzatishlarida tovushlar bilan boshlanuvchi so‘zlarning yuqoridan pastga qarab qo‘llanish faolligi quyidagicha: 1-**o**, 2-**d**, 3-**b**, 4-**t**, 5-**o‘**, 6-**k**. Poetik matnlarda bu ro‘yxatga **m** va **u** ham qo‘shiladi. Eng faollik darajasiga ko‘ra olingan bu sakkiz tovush natijalaridan kelib chiqqan holda, biz ham “Zevarxon” dostonidan yuqoridan pastga qarab shuncha miqdordagi tovushlar bilan boshlanuvchi so‘zlarni belgilab oldik va natijasi quyidagicha bo‘ldi: **b** – 724; **q** – 574; **k** – 552; **t** – 517; **s** – 353; **o** – 335; **o‘** – 279; **a** – 266. Bir guruh olimlarning dissertatsiyalaridagi natijalarni bir-biriga qiyoslaymiz:

S.Rizayevda	<i>o</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>o‘</i>	<i>k</i>	<i>m</i>	<i>u</i>
G.Jumanazarovada	<i>b</i>	<i>q</i>	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>o</i>	<i>o‘</i>	<i>a</i>
H.Hamdamovada	<i>b</i>	<i>q</i>	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>o</i>	<i>o‘</i>	<i>a</i>
«Zevarxon»da	<i>b</i>	<i>q</i>	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>o</i>	<i>o‘</i>	<i>a</i>

S.Rizayevning tahlillarida tovushlarning so‘z boshida **o**, **d**, **b**, **t** bilan boshlanuvchi so‘zlar faol kuzatiladi. Xalq dostonlari matnida esa boshqa manzaraning guvohi bo‘lamiz. G.Jumanazarova, H.Hamdamova ishlarida bo‘lganidek, bizning tadqiqotimizda ham faollik darajasining **b**, **q**, **k**, **t** tartibidagi holat aniqlandi. Faqatgina **t** bilan boshlanuvchi so‘zlarning joylashish tartibi

S.Rizayev kuzatishlariga mos kelmoqda, xolos. Ana shu toʻrtlikdan **b** bilan boshlanuvchi soʻzlar borligini ham qayd etamiz. Qolganlarida bu muvofiqlikni koʻrmaymiz. Shunga qaramasdan ushbu tahlillar bilan S.Rizayev qarashlari oʻrtasida muvofiqlik mavjud, degan fikrga kelamiz. Buning uchun eʼtibor qilamiz: “Hozirgi oʻzbek tilidagi harflarning soʻzdagi oʻrniga koʻra qoʻllanishi (kamayish tartibida) quyidagicha: soʻz boshida eng koʻp va tez-tez uchrab turadigan harflar: **b, k, t, q, m, h, s, o, u** kabilar; soʻz oʻrtasida: **a, i, l, n, r, o, d, t, g, u, m, y, yo** kabilar; soʻz oxirida **i, a, n, r, g, b** kabilar”.¹¹⁶

Ushbu tovushlar bilan boshlanuvchi soʻzlar va soʻz shakllarning faolligi sababini aniqlash maqsadida “Zevarxon” dostoni matni boʻyicha tuzilgan lugʻatlarga murojaat qilib, lisoniy tahlilni davom ettiramiz. **B** bilan bogʻliq birgina holatni tahlil qilib koʻramiz. Masalan, “Zevarxon” dostonida ushbu tovush bilan boshlanadigan soʻzshakllar juda faol qoʻllangan. Ular orasida 10 tadan 400 gacha boʻlgan soʻzlar quyidagilar: *bu* -288, *bir* – 218, *boʻlib* – 139, *bilan* – 93, *bunda* – 85, *boʻldi* – 75, *bor* – 58, *bobo* – 40, *boʻlsa* – 34, *boʻb* – 31, *borib* – 31, *bular* – 22, *bunday* – 22, *berib* – 22, *biz* – 27, *birga* – 27, *boʻlgan* – 27, *boʻldim* – 26, *bilmay* – 15, *biladi* – 13, *boshim* – 10, *boshima* – 10 tadan qoʻllanilgan.

Harqalay, S.Rizayev tahlil qilgan prozaik va poetik mazmundagi matnlarda **o, d, b, t** bilan boshlanadigan soʻzlarning faolligi oʻzining mantiqiy asoslariga ega. Bu matnlarning kitobiy xarakterdaligi, tasvir koʻlamining kengligi ana shunday asoslardan boʻlib hisoblanadi. Shu maʼnoda garchi badiiy asar sifatida qaralsa ham, Fozil Yoʻldosh oʻgʻlining “Zevarxon” dostoni tili soʻzlashuv uslubi, xususan, jellanuvchi qipchoq shevalari xususiyatlarini oʻzida toʻla aks ettirganligi, kuylangan dostonning esa maishiy, qahramonlik eposi uslubi ularni kuylashdagi oʻziga xos poetik yoʻli boʻlganligi¹¹⁷ bilan izohlanadi. “Zevarxon” dostoni matnida uchraydigan **b** bilan boshlanuvchi soʻzshakllar tahlili ham buni tasdiqlaydi.

Qoʻllanish chastotasiga koʻra “Zevarxon” dostonida mutlaq ustunlikni egallaydigan soʻzlar mavjud. Mazkur dostonlar matnida uchraydigan, qoʻllanish

¹¹⁶ Ризаев С. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 78.

¹¹⁷ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 236 б.

chastotasi 100 dan yuqori bo'lgan birliklarni quyidagicha ko'rsatish mumkin: **B harfi** -724 marta, **q harfi** – 574 marta, **k harfi** – 552 marta, **t harfi** – 517 marta. Jami qo'llangan birliklarning 37 foizi ($R=20008:53840=0,3716$) ana shu tovushlar bilan boshlangan so'zlar yoki so'zshakllarga to'g'ri keladi. Matnda so'z qo'llanishining ikkinchi qutbida kam qo'llanilgan elementlar turadi. “Zevarxon” dostonida 1 martadan qo'llangan so'zshakllarning chastotasi 3833 tadan iborat.

Endi e'tiborimizni so'zshakllarning oxirgi tovushlariga qaratamiz. S.Rizayevning tahlillariga ko'ra **a, i, n, r, l, g, m** tovushlari bilan tugaydigan so'zlarning qo'llanishi badiiy matnlarda faol. Biz bu xulosani ham Fozil shoirning “Zevarxon” dostoni misolida ko'rib chiqdik va bunda doston matni yuzasidan tuzilgan ters lug'atdan foydalandik. Zamonaviy kompyuterning maxsus dasturiga asoslangan natijalarga ko'ra, bu dostonda so'zlarning qaysi tovushlar bilan tugaganligini quyidagi lingvostatistik ma'lumotlar orqali aniqlash imkoniyati tug'ildi: **A** – 218, **Б** – 529, **В** – 34, **Г** – 89, **Д** – 205, **Е** – 64, **Ё** – 96, **Ж** – 116, **З** – 95, **И** – 114, **Й** – 76, **К** – 442, **Л** – 20, **М** – 197, **Н** – 89, **О** – 237, **П** – 85, **Р** – 30, **С** – 307, **Т** – 432, **У** – 127, **Ф** – 20, **Х** – 113, **Ц** – 0, **Ч** – 111, **Ш** – 132, **Э** – 113, **Ю** – 99, **Я** – 33, **Ъ** – 204, **Ў** – 456, **Ғ** – 51, **Қ** – 119 kabi. **Jami: 5053.**

Ushbu ma'lumotda ters lug'atni tuzish maqsadida yaratilgan kompyuter dasturi bilan bog'liq holda ayrim kamchiliklar borligi ko'zga tashlanadi. Oxiri **o', q, g', h** tovushlari bilan tugaydigan so'zshakllarini berish imkoni mukammal o'ylanmaganligi va bizga ma'lum bo'lmagan kamchiliklarga ko'ra alfavitli-chastotali lug'atlar yakunida berilgan raqamlar ters lug'atlar tarkibidagi so'zshakllar soni bilan mos kelmagan. Ana shu harflar hisobidan doston bo'yicha tuzilgan ters lug'atlarda so'zlar miqdori kam chiqmoqda. Bu ko'rsatkich “Zevarxon”da 119 ta.

Tadqiqotimizning ushbu qismini yakunlash arafasida doston matnida qo'llangan birliklar chastotasining so'z turkumlari bo'yicha faollik darajasiga e'tibor qildik va yana bir bor doston matnidagi qo'llanishi 50 dan kam bo'lgan so'zshakllar qaytadan o'rganib chiqildi. Bunday so'zshakllarning umumiy natijasi quyidagicha bo'ldi: so'zshakllar – 49 ta, ularning absolyut chastotasi – 4801 ta.

Doston matnida 50 martadan yuqori qo‘llanilgan faol so‘z turkumlarining absolyut chastotasi 4801 bo‘lib, u 49 so‘zshaklni qamrab olgan. Lug‘atni tuzishda dostonning matni e‘lon qilingan nashrda qanday bo‘lsa, shunday holicha, hech bir o‘zgartirmasdan zamonaviy kompyuter xotirasiga kiritdik. Bunday yo‘l tutishdan asosiy maqsad shuki, tilshunos olim A.Ibrohimovning “Konkordans tuzishda eng qiyin va mas‘uliyatli vazifa – kompyuterga kiritiladigan matnning bexato bo‘lishini ta‘minlashdan iborat. Nuqsonli nashr, matn asosida konkordans tuzish muallif tili haqida xato tasavvur paydo qilish, noto‘g‘ri xulosaga kelish demakdir”¹¹⁸ degan mulohazasini inobatga oldik. Fozil shoirning “Zevarxon” dostonida ishlatilgan so‘zlar sonini, ya‘ni uning so‘z boyligini aniqlashda quyidagi tamoyillarga suyardik:

a) so‘zning fonetik variantlari alohida-alohida so‘z hisoblandi – *tov – tog‘, gah – goh, podsho – podshoh – poshsho, zo‘rabor – zo‘ravon va h.k.*;

b) barcha so‘z turkumlariga oid so‘zlar alohida so‘z hisoblandi;

v) leksemalarning shakllari (shaxs-son, kelishik qo‘shimchalari bilan, fe‘lning zamon, shaxs-son, nisbat, turli mayllardagi shakllari) so‘zlik lug‘atida bitta so‘z hisoblanadi. Masalan, *gul, guli, gulday, gulning, guldayin* kabilar bitta so‘z (*gul*); *daryo, daryoday, daryodayin* kabilar bitta so‘z (*daryo*); *bo‘ta, bo‘taday, bo‘tadayin* kabilar bitta so‘z bo‘la oladi.

Xulosa sifatida quyidagilarni ta‘kidlamoqchimiz:

1. “Zevarxon” dostoni matnining statistik tahlili matn lingvistikasining muayyan masalalarini to‘ldirish va mukammallashuviga ko‘maklashadi.

2. “Zevarxon” dostoni matniga leksikografik ishlov berishda kompyuter dasturlarini tuzish va amaliyotda qo‘llash jarayonida ayrim kamchiliklar bo‘lishiga qaramasdan, ushbu tipdagi matnlarning lingvistik tahlilini olib borish oldinga qo‘yilgan qadamdir. Ushbu yumushlar kelajakda takomillashtirib borilishi va bu usullarni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan metodik ishlar yaratilishi lozim.

3. “Zevarxon” dostonining leksikografik lug‘atlarining eng afzallik tomoni shundaki, unda boshqa tipdagi lug‘atlarning birortasida, hatto dialektal lug‘atlarda

¹¹⁸ Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – Б. 13.

ham aks etmagan lugʻaviy birliklarga duch keldik. Ana shu jihati bilan u boshqa tipdagi anʻanaviy lugʻatlardan farq qiladi. Aslida bu elementlar ham umumxalq tilining ajralmas qismi hisoblanadi.

Bob boʻyicha xulosalar

1. Statistik metod va usullar jahon tilshunosligiga oʻtgan asrning boshlarida kirib kelgan. Buning natijasida olimlar tomonidan koʻpgina chastotali lugʻatlar, leksikografik manbalar va ularning tahliliga daxldor ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Yozuvchilik leksikografiyasi bilan bogʻliq chastotali va izohli lugʻatlar bu boradagi mulohazalarni toʻliq tasdiqlaydi.

2. Turkiy tilshunoslikda lugʻat tuzish M.Koshgʻariy davridan, xususan, oʻzbek tilshunosligida lugʻat tartib berish ishlari, asosan, XV-XVI asrlardan boshlangan va bu anʻana uzoq tarixiy bosqichlarni bosib oʻtgan. Lekin alohida olingan matn, masalan, muayyan shoir va yozuvchilar yoki ularning alohida olingan asarlari matni lugʻatini tuzish va olingan natijalarni chop etish masalasi birmuncha keyingi davrlarning mahsuli sanaladi. Masalan, bir jildlik “Navoiy asarlarining izohli lugʻati” (1983-1985) shular jumlasidandir. Mustaqillik davrida besh jilddan iborat “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”ning nashr etilishi bu anʻananing bardavomligini taʼminladi.

3. Konkordans xarakteriga ega boʻlgan lugʻat va chastotali lugʻatlar ham tilshunosligimizning nisbatan keyingi bosqichlarida paydo boʻldi. Ularga muayyan shoir va yozuvchilarning asarlari, shuningdek, folklor materiallari tayanch obyekt boʻldi.

4. Tadqiqotimiz uchun obyekt boʻlgan “Zevarxon” dostoni ham alohida statistik qurilishga ega. Ishning ushbu bobida amalga oshirilgan qismi – doston matnining axborot-statistik tahlili matn lingvistikasining nazariy va amaliy masalalarini obyektiv hal qilishga muayyan darajada koʻmaklasha oladi.

II BOB. “ZEVARXON” DOSTONI TILINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (mustaqil so‘z turkumlari kesimida)

“Zevarxon”da qo‘llangan har bir so‘zni nisbiy mustaqil deb tan olishimiz, “so‘ngra ulardagi umumiylik va xususiylikni aniqlash, ya’ni muayyan guruhlariga ajratib tasniflash”¹¹⁹ masalasini amalga oshirish nihoyatda dolzarb sanaladi. Doston tilidagi so‘zlarning semantik qurilishi, tabiati, ulardagi umumiylik (o‘xshatish) va xususiylik (farqli jihatlarini) ma’nolari tasniflanganda bir lisoniy qonuniyatga – umumiylikdan xususiylikka borishi yoki xususiylikdan umumiylikka tomon ko‘tarilishi qonuniyati¹²⁰ mavjudligini kuzatamiz. Ayni jihatlarini amaliyotda isbotlash uchun “Zevarxon”dagi so‘zlarning ma’noviy xususiyatlarini mustaqil so‘z turkumlari kesimida o‘rganishni lozim topdik.

2.1-§. Narsa-predmetlarning nomlarini, harakat va holatni ifodalovchi so‘zlar

Dostondagi narsa-predmetning nomlarini ifodalovchi so‘zlarda “moddiylik, qurilish, tarixiylik, genetik, maxsuslik, shuningdek, ma’no, shakl, qo‘llanish, uslubiy”¹²¹ va boshqa qator xususiyatlar mavjud. Bu o‘rinda jins kategoriyasini olaylik: o‘tgan asrning 70-yillarida A.B.Boldorenko, J.B.Bo‘ronov va boshqalar tomonidan jahon tilshunosligida biologik rod va grammatik rod kategoriyalarining o‘zaro chambarchas bog‘liq ekanligi allaqachonlar isbotlangan.¹²² “Zevarxon” tilida jonli predmetlarning jins kategoriyasini ifodalovchi so‘zlar ikki xil: leksik-semantik va morfologik vositalar orqali yuzaga kelgan:

Leksik-semantik vositalar jins ma’nosini ifodalovchi, ya’ni atovchi so‘zlar orqali yasalgan. Bunday so‘zlar tarkibidagi ma’nolar biz o‘rgangan dostonida quyidagi holatlarda ko‘zga tashlanadi:

¹¹⁹Қаранг: Мадрахимов И.С. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол.фан.номз... дис.автореф. – Тошкент, 1994. – 8 б.

¹²⁰Ўринбоев Д. Ўзбек халқ оғзаки дostonлари тилининг лингвостатистик таҳлили. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1994. – 136 б.

¹²¹Ўринбоева Д. Ўзбек халқ оғзаки дostonлари тилининг лингвостатистик таҳлили. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1994. – Б. 60.

¹²²Бўронов Ж.Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – Б. 27. Бондоренко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Ленинград, 1971. – С. 64.

1. *Shaxs ma'nolarini ifodalovchi so'zlar: ota* (213, 184); *o'g'il* (179); *qiz* (157, 164, 165, 166, 190, 191, 197); *juvon* (171); *er* (179); *xotin* (179, 161, 180, 194); *bobo* (132, 133, 152); *ena* (196, 198); *yigit* (137, 149, 150); *mard* (131, 155, 178); *kelinchak* (182); *kuyov* (150, 151) kabilar. Doston matnida uchragan bunday tipdagi so'zlarda ikki xil: erkak va ayol jinsiga mansub¹²³ ma'nolar mavjud. Bunday leksemalar "Zevarxon"da qarindoshlik va nikohga daxldor so'zlar tarzida namoyon bo'lgan:

a) *qarindoshlikka daxldor*¹²⁴ *jins bildiruvchi so'zlar* dostonda kam qo'llangan: *ota*, *o'g'il*, *qiz*, *ena*, *momo*, *bobo* kabilar. Bu o'rinda doston matniga murojaat qilamiz va olingan misollarning o'rnini qavs ichida berib boramiz. *Ota, enam Bog'dod elda, // Holimdan bexabar qoldi* (131); *Bu to'qayda o'g'il, qizlarim ko'pdi(r)* (179); *Senga bu bobongni so'zi shu bular, // Qayt, juvonmarg, senga bunda nima bor?* (133) kabi.

Nikohga daxldor leksemalarning ayrimlari dostonda qarindoshlikka oid umumiy ma'no-tushunchalarni ifodalagan: *er*, *xotin*, *kuyov* kabilar. *Ilgarida arqirgan er edim, // Yoshim yetib endi men ham qaridim* (179); *Podshoning xotini katta odamning qizi bo'lsin», deb Itboshining qiziga xabar qilgan* (180); *Bobo Saqqo qaytadan dunyoga kelib // Yigitdek podshoga kuyov bo'lgandi* (150) kabi.

Keltirilgan matnlardagi nikohga daxldor leksemalar ma'no jihatidan farqlangan. Xususan, *bobo*, *momo*, *ota*, *ena* so'zlarining ma'nosini quyidagicha ajratish mumkin: 1) "qarindosh", 2) "qon-qarindosh", 3) "bevosita mendan katta"¹²⁵. Bu ma'nolar har to'rtala so'z ma'nolari uchun umumiy sanaladi. Xususan, "I avlod" ma'nosi "*bobo*, *momo*"ni "*ota*, *opa*"dan ajratadi; "*ota*" va "*ena*" so'zlariga "*men*" bilan bir avlodga mansublik" ma'nosiga xosdir¹²⁶. Bunday so'zlar "Zevarxon" tilida epik qahramonlarning qarindoshlarga hurmat yuzasidan qo'llanganligini kuzatamiz.

¹²³ Жалилова Н.Р. Бадиий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-грамматик таснифи. Филол.фан.б.фалс.док...дисс.автореф. – Самарқанд, 2019. – Б. 9.

¹²⁴ Жалилова Н.Р. Ко'rsatilgan manba. – Б. 9.

¹²⁵ Жалилова Н.Р. Ко'rsatilgan manba. – Б. 9.

¹²⁶ Жалилова Н.Р. Ко'rsatilgan manba. – Б. 9.

b) murojaat *ma'nosi* asosida jins bildiruvchi so'zlar. "Zevarxon"da uchrovchi bunday tipdagi so'zlar "erkak" jinsiga mansub *bek, begim, bekbachcha, vazir, buva, to'ra, qiblagoh, sardor, sarkarda, sulton, podsho* singari leksemalar, shuningdek, "ayol" jinsiga xos *mehribon, sarvinoz, mohitabon* kabi so'zlar orqali ifodalangan. Ularning anglatgan ma'nosida "ayol // erkak" "mendan katta // kichik", "kuchli // kuchsiz"¹²⁷ ma'nolari mavjud: *Sap-sarkarda, beklar yig'ilib, davlat qushini uchirib yurgan edi* (167); *Karvonlarni jo'natayin bekbachcha, // Xonim, xizmat qilay senga o'lguncha* (156); *Quloq soling mening arzima, // Javob bering, qiblagohim, ketarman!* (124); *Titlar mening shirin jonim, // Qani mening mehribonim* (130); *To'rt bo'p qoldi ikki ko'zim, // Qo'ldan ketdi sarvinozim* (160); *Bir gazanda bo'lgan tarob, // Qaysi dushmanning qo'lida, // Mohitabonim o'pkalab* (160) kabi.

2. *Kishi (shaxs) – epik qahramon ismlarini ifodalovchi atoqli otlar.* "Zevarxon" matnidagi "Erkak jinsiga mansub" atoqli otlar shular jumlasiga kiradi: *Zevarxon, Iskandar, Sadulla, Farhod, Hasanxon, Hasanjon, Shohasan* kabi. Doston matniga murojaat qilamiz: *Zevarxonning o'zi dori soladigan xalta-xulta quti-qutivachcha qiladi.* (140); *Ovozasi olamga ketgan, Iskandarning lashkari bilan halok qilgan bu uyrumda ko'p aylanib yurdi* (173); *Shul vaqtda Sa'dulla kalga har yerni, cho'lni bosib olib yurgan qirq qaroqchi yo'liqib, o'rab ushlab oldi* (164); *Yo'lida ayladi Majnun-u Farhod, // Tilladan yuzigi, tarog'i shamshod* (123); *Xisrav shohning Zevarxon degan o'g'li, Hasanxon degan vaziri bor edi* (121) kabi.

3. *Hayvonot, parranda va boshqa jonzodlarning nomlarini ifodalovchi so'zlar.* Bu tipdagi leksemalar doston matnida anchagina. Masalan: *Daraxtlar mevazor, gullar ochilib, bulbullar bir-biriga chaq-chaq uchirib, to'ti, maynalar sayrab, qushlar har turli ohang qilib turibdi* (123); *Qulon, kiyik, necha olqor otadi, // Odami yo'q bu to'qayda netadi?* (128); *Bu nolani unda maymunlar bildi, // Har tarafdin qancha maymun yig'ildi* (177); *Semurg' qush qaytib Zangarga ketdi, // Boshin quyib Zevarxon bunda yotdi* (152) kabi.

¹²⁷ Жалилова Н.П. Ко'rsatilgan manba. – Б. 9.

II. Morfologik vositalar. “Zexarxon” dostonida bu usul bilan jins ma’nosi maxsus qo’shimchalar (masalan, -xon, -oy, -bonu, -poshsha, -boy, -jon, -bek, -bachcha kabilar) yordamida ifodalanagan; ular matndagi yo erkak, yo ayol ismiga¹²⁸ qo’shilgan: *Semurg’ qush qaytib Zangarga ketdi, // Boshin quyib Zexarxon bunda yotdi (152); Qayda qoldi, bayon ayla, Hasanxon, // Armon bilan mendan judo bo’ldimi? (174); Sen kelibsan o’zi yolg’iz qoldimi, // Sultonimdan bayon ayla, Hasanjon? (174); Birga kelgan bekbachchalar, // Ergashmang bizga munchalar (126) kabi.*

Xullas, bu tipdagi so’zlarni maxsus o’rganish dostonning uslubiy xususiyatlarning muayyan qirralarini ochib berishga xizmat qiladi.

Kelishik kategoriyasi doston tilida eng faol holatda uchraydi. Bu kelishikning ko’rsatkichi yo’qligi, o’zbek adabiy tilidagi kabi “Zexarxon” dostoni tiliga ham taalluqlidir.

Qaratqich kelishigining asosiy shakli -ning hisoblansa-da, dostondagi *men, sen* olmoshlariga qo’shilganida -ing, -im shakllariga ega bo’lgan. Masalan: *Shohim sening xizimatingda men bo’ldim // Ko’chalarda behad odamni ko’rdim (142). Bobo, hayron qoldim sening ishinga // Kafil bo’ldim uchib yurgan qushingga (146)* kabi. Dostonda qaratqich kelishigi belgisiz holda ham uchraydi: *Chin shahrida qolsin qavm-u qarindoshim // Yor yo’linda endi sarf aylab boshim (209); Yor ishqida yuragima o’t tushdi, Bag’rimdan o’t chiqib tanim tutashdi (210); Yor yo’linda // yorning yo’lida, Yor ishqida // yorning ishqida (215).*

Ko’ramizki, har ikkala matnda doston ijrosiga uslub talabi bilan baxshi qaratqich kelishigi qo’shimchasini ishlatmagan, ya’ni belgisiz qo’llangan. Buning bosh omili og’zaki nutqning qisqalikda ifodalanishi, doston ijrosi auditoriya ahliga tushunarli bo’lishini talab qilganligidir.

Dostonda tushum kelishigi qo’shimchasining bir necha variantlari (-ni, -di, -ti, -in) qo’llangan: *Zexarxonni uyat o’ldirdi dog’ing // Ajab badnamodir boshdan oyog’ing (180); Ichki uyga ul o’zi bordi // Ustidan libosin chechib tayladi (194)* kabi. Dostonda mazkur tushum kelishik qaratqich kelishigi kabi belgili va belgisiz

¹²⁸ Жалилова Н.П. Ko’rsatilgan manba. – B. 9.

holatlarda qoʻllangan: *Ajal yetsa ushbu kunda oʻlasan // Oʻlim haqqi, yurak bagʻring tilabon* (189); *Qilgan ishing agar mendan yashirsang // Qirqingni ham bunda yakson etaman* (190). Mazkur misollarda tushum kelishigi qoʻshimchasi baxshining doston ijrosida tushib qolgan, yaʼni qisqaruv hodisasi yuzaga kelgan. Adabiy meʼyorga mos kelmaslik kabi bunday qonuniyat folklorning barcha materiallarida mavjud.

Joʻnalish kelishigining koʻrsatkichi adabiy til va folklor materiallarida *-ga, -ka, -qa, -gʻa, -na, -a* kabi shakllarda ishlatiladi. Ushbu lisoniy qonuniyatning *-ga* shakli “Zevarxon” dostoni tilida faol qoʻllangan. Masalan: *Qirqini chiqarib olib zindondan // Shoh kishiga haybat keldi shu zamon* (189); *Sizga xabar qildim aqlim shoshib // Izlanglar daryo-yu dengizga tushib* (176) kabi. Joʻnalish kelishigining koʻrsatkichi kishilik olmoshlarining I, II, III shaxs birlik shakllariga ega boʻlganida va ular birga qoʻllanganida – *magʻan, sagʻan, ugʻan* shakllarining ishlatilishi ogʻzaki soʻzlashda nutqqa, xususan, qipchoq shevasidagi aholi nutqiga xos. Ayni lisoniy xususiyatni biz oʻrgangan “Zevarxon” dostonida uchratmadik. Lekin doston matnida joʻnalish kelishigi vazifasini qaratqich kelishigi qoʻshimchasi bajarganligini, yaʼni biri oʻrnida ikkinchisi ishlatilganligi holati kuzatildi: *Gʻarib boʻlib qoldim, ishqingda yigʻlab // Qayda ketding oʻzing kelgin soʻroqlab* (122); *Qayda ketding yor-u doʻstim // Yemish boʻlmaganda goʻshtim* (131). Ushbu misollardagi *qayda ketding // qayerga ketding* tarzida adabiy tilda qoʻllanishi zarurligini koʻpchilik bilishadi, lekin matndagi shakli (*qayda ketding*) doston ijrosida epik qahramon nutqida ishlatilgan.

“Zevarxon” dostonida oʻzbek adabiy tilida boʻlganidek, oʻrin-payt kelishigining qoʻshimchasi *-da, -ta* shakllarida qoʻllanilgan: *Bahorda ochilgan bogʻning gulisan // Sen ham bir-birovning joni dilisan* (168); *Bu chorvoqda ancha seskanib turgan // Yana tavakkalni tangriga qilgan* (132). Doston matnida baʼzi hollarda baxshining ijrosidagi uslub talabi bilan joʻnalish kelishigi, oʻrin-payt kelishigi va taʼkid yuklamasi omonimiya hosil qilganligi kuzatiladi. Buning asl sababi qoʻshimcha boshidagi tovushning tushib qolishi bilan belgilanadi, lekin

matndagi epik qahramon nutqiga xos she'ning qofiyasini saqlab qolish ikkilamchi hodisa sanaladi. Quyidagi matnga e'tibor qilamiz:

*Qushlarning podshosi — Semurg' shohim-o,
Quloq solib eshit aytgan nolishima,
Mushkul ishlar tushdi mening boshima,
Tabib bo'ldik, duchor bo'ldik bu ishga.
Qayta boshdan bizlar qoldik koyishga. (143)*

“Zevarxon” dostonida chiqish kelishigining *-dan, -din, -nan* kabi qo'shimchalari juda faol qo'llangan: *Bu hunarni ham bilding, men sendan o'rgandim (149); Ul vaqtida zangilardan qutulib chiqib edim (132); Qaytadan dunyoga o'lmayin kelib // Xabar bergin, bobo, qaydin bo'lasan? (135); Dard-u g'aming bo'ldi sening ziyoda // Xabar bergin, jonim qaydin bo'lasen? (192)* kabi. *taxtiga qo'ydi // Podsho bo'lib taxt ustiga turgan so'ng // Zamon shahanshohi, - dedi chaqirdi (170); Anglab so'ng // anglagandan so'ng, yoki turgan so'ng // turgandan so'ng tarzida qo'llanmog'i va ijro etilmog'i zarur.* D.O'rinboyeva ta'kidlaganidek, “Bunday lisoniy konstruksiyalar, asosan, (so'z+ko'makchi) qolipining hosilasidan vujudga kelgan, ayni lisoniy holat adabiy me'yorga mutlaqo zid sanaladi”¹²⁹.

“Zevarxon” dostoni tilida sheva unsurlari xalq epik badiiyatini tayin etuvchi asosiy omil sanaladi. Shu boisdan baxshi ijrosida kelishiklarning ko'pchiligi almashtirilib, biri ikkinchisining o'rnida qo'llanganligini kuzatamiz. Bulardan tashqari, doston tilida kelishik qo'shimchalarining miqdor jihatdan ko'p ishlatilishi, eng avvalo, matnda ohangdoshlikni ta'minlashga xizmat qilishi bilan izohlanadi. Xullas, “Zevarxon” dostoni tilidagi kelishiklarning o'ziga xos xususiyatlari, “ularning boshqa vositalar bilan sinonimiyasi matnda ekspressivlik, ta'sirchanlikni ta'minlovchi vosita sifatida stilistik nozikliklarni ifodalovchi me'yor bo'lib xizmat qilgan”¹³⁰.

¹²⁹ Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonлари тилининг лингвостатистик таҳлили. — Самарқанд: СамДУ нашри, 1994. — Б. 35-36.

¹³⁰ Ўринбоева Д. Ko'rsatilgan manba. — Б. 37.

*Egalik kategoriyasi “Zevaxon” dostoni matnida o‘zining ko‘rsatkichlari o‘zbek adabiy tilidagi shakllari kabi bir xil, lekin qo‘llanilishida muayyan stilistik jihatdan farqlanadi. Xususan, buni biz “so‘zning unli va undosh bilan tugallanishida, egalikni olgan so‘z oldidan alohida qaratuvchining bo‘lishini talab qilmasligida”*¹³¹ kuzatamiz. Masalan, *Ota, enam Bog‘dod elda // Holimdan bexabar qoldi (131); Ena senga oq sut bergan // Intizor bo‘l bunda qolgan (198); Enasi Zevaxni bilib // -Bolam, – deb oldiga kelib // Shul zamon bag‘riga bosib...(197); Yurakdan kechirib dog‘-u alamni // Bog‘dod elda oq sut bergan enamni (157).*

Doston matnida egalik qo‘shimchalari orqali hosil qilingan vokativ shakllar anchagina qo‘llanilgan, ularda chaqirish, murojaat, undash ma’nolari ustuvorlik qilgan va II shaxsni ko‘rsatgan. Bunday lisoniy qonuniyat hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham mavjudligi tilshunoslardan B.O‘rinboyev, D.O‘rinboyevlar tomonidan allaqachonlar ta’kidlangan¹³². Dostondagi *begim, avlodim, sarvinozim, oyim, bulbulim, xotinim, mohitabonim, jonim, darmonim, mastonim, dilbarim, gavharim, yorim, madorim, shunqorim, qiblagohim, bolam, diydami, xonzodam, sanam, bo‘tam* kabi leksemalar egalik qo‘shimchasiz kelsa, matnda dastlabki o‘z ma’nosida qo‘llanilishini kuzatish mumkin. “Agarda bunday so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilib kelsa, shu qo‘shimchalar orqali epik qahramon (so‘zlovchi)ning asosiy maqsadi ifodalanganligini, nutqning emotsional-ekspressiv qimmatini”¹³³ yanada oshganligini ko‘ramiz. Ayni holatlarda egalik qo‘shimchasidan ko‘ra murojaat, hurmat kabi ma’nolar ustuvorlik qiladi. Kuzatishlarni asoslash maqsadida matndan olingan quyidagi misollarga e’tibor qilamiz: *Musofirmiz, begim, shahri Shamshodda // Bundayin yotmagin sen ham g‘aflatda (152); Yurardim har yoqqa ostimda otim, Bog‘dodning shahrida qoldi avlodim (136); Quloq soling mening arzima // Javob bering, qiblagohim, ketarman! (124); Ul vaqtda menga yo‘liqqan yorim // Ko‘rib qolmadi-ku sabri qarorim // Qani qo‘lda*

¹³¹ Ўринбоева Д. Ко‘rsatilgan manba. – В. 38.

¹³² Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. –Тошкент: Фан, 1991. – 114 б.; Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида вокатив категория. –Тошкент: Фан, 1972. – Б. 32.

¹³³ Ўринбоева Д. Ко‘rsatilgan manba. – В. 38.

bo'lsa ul ixtiyorim // Izlab kepti shunday lochin shunqorim! (155). Namuna sifatida olingan ushbu matnlardagi *begim, avlodim, qiblagohim, yorim, shunqorim* kabi so'zlar [ot+egalik] qolipida hosil qilingan va ularda vokativ ma'no hurmat, murojaat kabi ma'nolarda voqealashgan.

“Zevarxon” dostoni matnida egalik kategoriyasining **-i, -si**, shuningdek, qarashlilik shakli hisoblangan **-niki** shakllari ham ancha faol qo'llangan. Misollarga e'tibor qaratamiz: – *Kitob ko'ringlar, – dedi. Bulardan hech qaysisi bilmadi (124); Bu o'yinga kelayotir // Kelgan o'yin qilayotir // Tomoshasini ko'rsatib // Har qaysisi turayotir (182).* Ushbu misollardagi *qaysisi* so'zida dastlabki **-si** va **-i** o'zakka shu qadar singib ketganligi sababli kuchaytiruv-ta'kid ma'nosi ustuvorlik qilgan. Tilshunosligimizda bir guruh olimlar tomonidan **(-i) + (-si)** shaklining qo'llanishi ikki xil hodisa (ekspressiv-stilistik va leksikalizatsiya) bilan bog'liqligi isbotlangan¹³⁴. Shu nuqtayi nazardan qaraganda dostonidagi **(-i) + (-si)** shakli ma'noni kuchaytirishga xizmat qilgan, ayni holat shevalarga va dostonlar tiliga xos lisoniy xususiyat sanaladi. Bulardan tashqari, dostonda qarashlilik shakli ma'nosini ifodalovchi **-niki** qo'shimchasi shakli ot va olmoshlarga qo'shilib kelganida ham kuchaytiruv-ta'kid ma'nosi ko'zga tashlanib turadi. Doston matnidagi quyidagi misollarga diqqat qilamiz: *Poshshoning qanoti — qushin olibsan, // Tuhmat qilib **meniki** deb turibsani (138); O'z oyog'i bilan jonon yetishdi, // Biz talash qilmaymiz, bo'ldi **seniki!** (165); Bari, endi **seniki** bo'ldi, biz hech nima deyolmaymiz... (166).*

Umuman, “Zevarxon” dostoni tilida qo'llangan egalik qo'shimchalari adabiy tilimizdagi egalik shakllariga yaqin turadi. Lekin dostonning epik qahramoni nutqida hosil bo'lgan xilma-xil funksional-stilistik vaziyatlar egalik qo'shimchasining o'zi birikib kelayotgan leksik birliklarning semantik ma'nosining va boshqa ma'nolarning biroz kengayishiga sabab bo'ladi.

Ko'plik kategoriyasi doston tilida quyidagi leksik-semantik vositalar orqali ifodalanganligini kuzatdik:

¹³⁴ Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент, 1984. – 26 б. Назаров К. Эгалик аффиксларининг –иси формаси ҳақида. ТашДУ илмий асарлари. – Тошкент, 1962. – 39 б.

1. –lar qo‘shimchasi orqali ko‘plik hosil qilinadi va ko‘pincha ot, olmosh va otlashgan so‘zlarga qo‘shiladi: *Hoy, amaldorlar, xizmatkorlar, ko‘chada yurgan qancha chollar, bir necha kampirlar ham tabibning suvidan olib, yosh bo‘lamiz deb, yosh bo‘lib oldi (149); Bularning yaxshi etiklarini kiyib, to‘nlarini, jiyakli sallalarini o‘rab, erkak suratida bo‘lib, tuyasini minib ketib qopti (166)* kabi.

2. –lar son kategoriyasini ifodalovchi qo‘shimchasi yordamida fe‘llarda ko‘plik shakli hosil qilingan (masalan, *izlanglar, qilmanglar* kabilar shular jumlasiga kiradi).

3. –miz, –siz, –dilar kabi hozirgi zamon shaklidagi, shuningdek, –k, –ingiz, –dilar kabi o‘tgan zamon shaklidagi shaxs-son qo‘shimchalari fe‘llarga qo‘shilganida ko‘plikni ifodalashga xizmat qiladi (masalan, *kelamiz (140), bilamiz (140), qilamiz (137), o‘ldiramiz (183), tuzatamiz (170), ketamiz (158), topasiz (143), o‘lasiz (143), ko‘ribsiz (193), boqibsiz (126), ketdilar (194), bordilar (140), berdilar (126), keldilar (191)*, shuningdek, *borsangiz (147), bersangiz (124), qilmasangiz (143), soldingiz (197)* kabi yuzlab variantlar ko‘plikni hosil qilgan).

4. –sh, –ish kabi birgalik nisbat ifodalovchi qo‘shimchalar ishtirokida ko‘plik hosil qilingan (masalan, *yetishdi, urishdi, qilishdi* kabi).

Doston tilida ko‘plik kategoriyasi quyidagi morfologik vositalar orqali ifodalanganligini kuzatdik:

a) ot so‘z turkumlari orqali ko‘plik ma‘nosi so‘zning o‘zagining o‘zida ifodalangan. (Masalan, *avlod, haq, xaloyiq, fuqaro, sel, juft, poda* kabilar shaklan birlik shaklida bo‘lsa ham, doston matnida ko‘plik, jamlik ma‘nosini ifodalagan).

b) sifat so‘z turkumiga xos so‘zlar orqali (*adoqsiz, serob, behad, go‘zal* kabilar shular jumlasidan).

v) olmoshlar vositasi orqali: (*biz, siz, hamma, jami, barcha, necha, qancha* kabilar).

g) sonlar orqali: (*tuman, lak, oltov, ikkam to‘qson* kabi).

d) ravishlar orqali: (*behisob, ko‘p, ancha, bisyor* kabi).

y) takroriy va juft so‘zlar orqali: (*kecha-kunduz, bola-chaqa, dasta-dasta, katta-kichik, uzun-yaqin, xotin-xalaj* kabi).

Xullas, “Zevarxon” dostonida qo‘llangan ko‘plik kategoriyasi, asosan, leksik-semantik va grammatik vositalar orqali ifodalangan. Bu vositalarning ayrimlari nafaqat ko‘plik, balki “bir qancha”, “ko‘plik+o‘xshash”, “ko‘plik+jamlik”, “ko‘plik+chama+taxmin” kabi ma’nolarni epik qahramonning nutqi jarayonida yuzaga chiqargan. Ayni lisoniy holat ko‘plik kategoriyalarining uslubiy vosita vazifasini bajarishidan, qolaversa, lug‘aviy va uslubiy imkoniyatlarining kengligidan dalolat bera oladi. Bizning “Zevarxon” dostoni bo‘yicha bayon qilgan ushbu kuzatishlarimiz bu boradagi dastlabki urinishdir.

Tilimizdagi *harakat va holatni ifodalovchi so‘zlar* fe‘ldagi leksik ma‘noni o‘zgartirmaydi, balki muayyan harakat bilan bog‘langan shaxs-son va zamon kabi ma’nolarni aniqlaydi. Fe‘llar o‘timli-o‘timsizlik, daraja, mayl kabi kategoriyalarga ham ega.

Tilshunosligimizda fe‘l so‘z turkumi bilan bog‘liq ko‘plab ilmiy ishlar qilingan; qator dissertatsiyalar yozilgan, monografik tadqiqotlar chop etilgan. Xususan, fe‘llarning leksik-semantik yoki mavzuiy guruhlariga bo‘lib o‘rganilganligini I.Qo‘chqortoyev,¹³⁵ R.Rasulov,¹³⁶ B.Bafoev,¹³⁷ A.Sobirov¹³⁸ va boshqa olimlarning ishlarida kuzatamiz. “Zevarxon” dostonidagi harakat va holat ifodalovchi so‘zlarni quyidagi guruhlariga ajratdik:

1. Yumush fe‘llari: *abzallamoq, egarlamoq, qantarmoq, cho‘ktirmoq, aylanmoq, bitkazmoq, boylamoq, bog‘lamoq, yechmoq, yetkarmoq, yetkizmoq, ichmoq, kiygizmoq, ortmoq, sindirmoq* kabi.

2. Subyektiv hukm fe‘llari: *do‘qlamoq, moytormoq (dilga ozor bermoq), nah urmoq (kamsitmoq), ayirmoq, birikmoq, bog‘lamoq, bosabermoq, boshlamoq, buyurmoq, bo‘shatmoq, zo‘rlamoq* kabi.

¹³⁵ Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент, 1977. – 56 б.; Ўзбек тилида нутк феълларининг валент таҳлили. – Тошкент, 1978. – 87 б.

¹³⁶ Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатов валентликлари. – Тошкент, 1989.; Ҳолат феълларининг лексик-маъноантик гуруҳлари ва уларнинг валентлиги. – Тошкент, 1991. – 92 б.

¹³⁷ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 21-27.

¹³⁸ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини систем сифатида тадқиқ этиш. Филол.фан.д-ри.дисс.автореф. – Тошкент, 2005. – 60 б.

3. Gapiruv fe'llari: *bo'zlamoq, tilga enmoq, joriy qaytarmoq (aynan takrorlamoq), jilonmoq (elanmoq), sinasib bo'lmoq (suhbatdan o'tmoq), boshqarmoq, deyishmoq, ingramoq, so'zlamoq, gapirmoq* kabi.

4. Sukut fe'llari: *bo'shamoq, ilinmoq, ko'nmoq, naflanmoq, dimlamoq, botmoq (joni uzilmoq), tun qotmoq (bedorlik), chenkamoq (tinglamoq)* kabi.

5. Talaffuz fe'llari: *allamoq, aytalmoq, bo'zlamoq, chuvullamoq, chuvlamoq, arqiramoq, chaqchaqlashmoq, kovkovlashmoq, kovlamoq, to'ng'illamoq, yozdirmoq, so'zlashmoq, po'shtlamoq, qo'zimlamoq* kabi.

6. Nutqiy da'vat fe'llari: *qimtimoq (biror ishni tezroq bajarishga undash), avramoq (va'dalar bilan ko'ndirmoq), aldamoq (yolg'on gapirish), bildirmoq, boshqarmoq, gapirtirmoq, jo'natmoq* kabi.

7. Ifodalov fe'llari: *bukchaymoq, jo'ramoq (tush ta'birini aytmoq), tasmollamoq (taxmin qilmoq), ag'darib so'zamoq (batafsil so'ramoq), bo'ylamoq, bo'lishmoq, bo'linmoq, yoqmoq, yonmoq, yotmoq, yormoq, jo'namoq, otlamoq* kabi.

8. Holat fe'llari: "Zevarxon" dostonidagi bu tipdagi fe'llarni leksik-semantik jihatdan quyidagicha guruhlashtirishni ma'qul topdik:

a) tabiiy holat fe'llari: *bo'ylamoq, balqimoq (yuzning qizarib turishi), jinjiraqmoq (jimirlamoq), bukchaymoq, rostlamoq, tiklamoq, eshmoq (sochni o'rmoq), toblanmoq, tikilmoq, tebranmoq.*

b) ruhiy holat fe'llari: *bog'lanmoq, gangimoq, seskanmoq, tangraymoq, titramoq, achchiqlanmoq, jo'mmoq (ruhiy ezmoq), mung'aymoq (kayfiyatsiz o'tirmoq), qabarmoq (ko'ngli qolmoq), qobilmoq (yonmoq, kuymoq), xun dovlammoq (xunini talab qilmoq).*

v) fiziologik holat fe'llari: *adashmoq, sandiramoq, dovdiramoq, tezlanmoq, xezlanmoq (oldinga intilmoq), to'valashmoq, alanglamoq, ag'darmoq, dog'lamoq, jerkmoq, varqiramoq (kuchli terlash, qizib ketish), aymashmoq (o'ralib olmoq, chirmashmoq).*

g) obrazli holat fe'llari: *sayramoq, ko'kallamon, selenglamoq, chiltinglamoq, cho'changlamoq, cho'chirmoq.*

d) faqat insonga xos holatni ifodalovchi fe'llar: *tilamoq, taranmoq, tanimoq, angimoq (kuzatmoq), zinkaymoq (tik turmoq), anqaymoq (hayron bo'lmoq), kayqamoq, aymashmoq (ustma-ust, uyilib yotmoq)*.

9. Harakat fe'llari. "Zevaxxon" dostoni tilidagi bunday tipdagi fe'llarni shartli ravishda ikki xilga ajratish mumkin:

a) faqat insonga xos harakat ifodalovchi fe'llar: *angnimoq (kuzatmoq), zinkaymoq (tik turmoq), anqaymoq (hayron bo'lmoq), kayqamoq, aymashmoq (ustma-ust, uyilib yotmoq), axtarmoq, bormoq, iyarmoq, tinglamoq, dorimoq (teng kelmoq, oralamoq, kelmoq)*.

b) hayvonlarga xos harakat ifodalovchi fe'llar: *tashlanmoq, tarmashmoq, tirkalmoq, yo'rtmoq (asta yurmoq), jilpimoq (irg'imoq), jultak tashlamoq (otning o'ynoqlab yurishi), asirlamoq (tez, ildam yurish)*.

"Zevaxxon" dostoni tilidagi fe'lni, ya'ni harakat va holatni ifodalovchi so'zlarning leksik-semantik guruhlarini o'rganish davomida yana bir lisoniy qonuniyatga duch kelindi: bular doston tilida qo'llangan, lekin hozirgi adabiy iste'molda ishlatilmaydigan fe'llardir. Masalan, *changg'irmoq, chiltanglamoq, port bo'lib qolmoq, satqang bo'lmoq, savashmoq, seblamoq, shovshatmoq, jubanmoq, tayranglamoq, akillashmoq* va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Bunday fe'llarning ayrimlari qipchoq je-lovchi shevasiga mansub etnik aholining og'zaki so'zlashuv nutqida ham uchrab turadi. Masalan, *port bo'lib qolmoq – hammaning oldida yuzi shuvut bo'ldi, allashmoq – maslahatlashib oldi, chiltanglamoq – odobsizlik, hurmatsizlik qildi, shovshatmoq – bor-budidan ayrilmoq* kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Fe'lning o'zak-negizidan yetarli daraja shaklini hosil qiladigan **-dir** qo'shimchasi *bildirmoq* (135, 195), *kuldirmoq* (168, 198), *mindirmoq* (168, 195, 191), *oldirmoq* (192, 183), *to'ldirmoq* (143), *o'ldirmoq* (191, 183, 147, 170, 177, 185, 189, 128, 180, 146, 185, 190, 161), *kuydirmoq* (150, 160) singari fe'llar tarkibida qo'llangan va uning qo'llanish chastotasi (miqdori) daraja hosil qiluvchi qo'shimchalar orasida eng faoli hisoblanadi. Doston tilida mazkur qo'shimcha bilan sinonimik munosabatga kirishish imkoniyatiga ega bo'la oladigan *-g'iz, -giz*

qo‘shimchalari ham juda ko‘p bo‘lmasa-da, matnda uchraydi. Ayni lisoniy hodisaning nazariy asoslarini isbotlab bergan professor X.Doniyorov shunday ta’kidlagan edi: “Adabiy tilimizdagi fe’lning orttirma darajasini yasovchi **-dir** affiksining ma’nosi sharqiy guruh shevalarida, asosan, shu affiksning qisqargan formasi bo‘lgan **-t** orqali ifodalanadi... Shevalardagi **-dir** affiksining qisqarib **-t** ga aylangan formasi xalq dostonlarining tilida ham tez-tez uchrab turadi”¹³⁹. Olimning bu mulohazalari “Zevaxxon” dostonidagi ayrim lisoniy dalillarga to‘liq mos keladi. Masalan: *bajartir* – *bajarti*, *boshqartir* – *boshqarti*, *jugurtir* – *jugurti*, *qabartir* – *qabart* kabi. Ayni lisoniy hodisalar qipchoq shevasining je-lanuvchi guruhiga ham to‘la mos keladi.

Hozirgi zamon fe’li hisoblanadigan **-yapti** elementi doston matnida 25 marta qo‘llangan: *kelayapti* (191), *qulayapti* (141), *qarayapti* (141), *berayapti* (196), *borayapti* (140, 141, 159), *so‘rayapti* (141, 174), *aytayapti* (143, 152, 157, 161, 167, 170, 181, 187, 188, 193), *tushayapti* (191), *deyapti* (165), *tashlanayapti* (159), *borayapti* (186, 196) kabi. Doston tilida davomlilik ma’nosini ifodalaydigan **-yotir** birmuncha kam qo‘llangan bo‘lib, u 6 ta so‘z tarkibida 12 marta qo‘llangan: *Shovqinman yig‘ilib maymun*, // *Bu o‘yinga kelayotir*, // *Kelgan o‘yin qilayotir*, // *Tomoshasini ko‘rsatib*, // *Har qaysisi turayotir* (181-182); *Bu so‘zlarni aytib borayotir*: (185); «*Biz u qizni hech nima qilganimiz yo‘q*», *deb bir-biriga shivirlashayotir* (191); *Unda bobo bu so‘zni aytayotir*: (137) kabi. “Zevaxxon” dostoni tilidagi bunday lisoniy hodisalar tahlili prof.X.Doniyorovning **-yotir** adabiy tilga qipchoq shevalari orqali kirib kelganligi haqidagi fikr-mulohazalarini tasdiqlaydi.¹⁴⁰ Qolaversa, doston ijrochisi Bulung‘urlik Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining o‘zi ham je-lovchi qipchoq shevasiga mansub aholining vakili edi. Shuning uchun doston tili ham qipchoq shevasiga tamomila mos kelgan va o‘zbek adabiy tilining muhim tarmog‘i ekanligi kuzatildi.

Doston tilidagi o‘tgan zamon ma’nosining kelasi zamon shaklida ifodalanishi barcha an’anaviy xalq dostonlari kabi xalq baxshisi Fozil Yo‘ldosh

¹³⁹ Дониёров Х. Эски ўзбек тили ва қипчоқ диалектлари. – Тошкент: ТошДПИ нашри, 1976. – В. 109-110.

¹⁴⁰ Дониёров Х. Ко‘rsatilgan manba. – В. 111.

o'g'lining uslubiga xos bo'lgan xususiyat sanaladi: *Rahmi kelmay sho'rning qari holiga // Nimpushta qip bu boboni uradi. // Semurg'im, deydi, fig'on qiladi, // Bu boboning nochor holin biladi (137); yoki: Zevar asli Bog'dod elda turadi, // Tabiblikni kasb qilib yuradi, // Ko'ngliga kelgan ishni qiladi. // Har kimning dardini o'zi biladi. // Dardmandlar shifo topib boradi, // Tavakkalni yaratganga qiladi (141)* kabi. O'tgan zamon ma'nosining kelasi zamon shaklida ifodalanish hodisasiga juda ko'plab misollar keltirish mumkin, albatta. Biroq biz yuqoridagilar bilan cheklanamiz.

Doston tilida fe'lning istak mayli asosan **-gin** ko'rsatkichi yordamida ifoda etilgan. Bu qo'shimcha matnda juda faol qo'llangan. Xususan, *tila, ayla, o'yla, kelma, qilma, qolma, o'lma, bo'lma, o'ksinma, yurma, yotma, aytma, yo'liqma, yasha, kel, bil, qil, ol, sol, bo'l, min, en, bitkar, ko'tar, qutqar, boshqar, ber, ketaber, tilayber, gapir, topshir, bor, tur, ko'r, yur, yet, ket, berkit, eshit, ayt, tort, tut* singari fe'l so'zlariga **-gin** ko'rsatkich qo'shilishi natijasida fe'lning istak mayli hosil qilingan. Biz tuzgan lug'atlardagi ma'lumotlarga ko'ra ta'kidlangan fe'l so'zlar 128 marta qo'llangan. Ularning ichida eng faollari: *olgin, aylagin* – 6 martadan, *kelgin* – 9 marta, *bo'lgin* – 8 marta, *bergin* – 14 marta, *qilgin, solgin* – 6 martadan, qolganlari – 5 martadan qo'llangan va undan kam miqdorda ishlatilgan.

Doston tilidagi ba'zi morfologik shakllarning og'zaki, yozma va kitobiy variantlarining bab-baravar qo'llanishiga sabab, birinchidan, doston matnida og'zaki va an'anaviy, sheva unsurlarining mosligi bo'lsa, ikkinchidan, ayrim kitobiy ifodalarning mo'l qo'llanganligidan dalolat beradi. Masalan, fe'lning kelasi zamon shakli **-(a)san** matn tarkibidagi 24 ta fe'l so'zga qo'shib ishlatilgan: *bilasan, urilasan, tutilasan, olasan, qolasan, qutilasan, o'lasan, bo'lasan, berasan, borasan, ko'rasan, yurasan* va h.k. Shuningdek, fe'lning kelasi zamon istak shakli **-gaysan** ham matnda *saqlagaysan, bo'lgaysan, bergaysan* kabilar tarkibida kelganligi aniqlandi: *Saqlagaysan o'zing endi salomat. // Kezib yurdim necha cho'l-u daryoni (173); Men seni tanidim Malikai Xubon, // Dunyo turgancha bo'lgaysan omon! (195); – Unday bo'lsa borib bergaysan xabar, // Meni davlatima op kelmoq darkor (142)* kabi. Doston tilidagi bunday lisoniy holatlar

matnda epik qahramon nutqidagi istak ottenkasining ustunligini ta'minlashga va ularga nisbatan hurmat-izzat va badiiy obrazlilikka xizmat qilgan.

Doston tilida fe'lining shart mayli shakli istak mayli ma'nosini ifodalashga xizmat qiluvchi *so'ylasak (143), o'lmasak (127), kelsak (191), bilsak (167), qilsak (177), bo'lsak (127), aylansak (166), topsak (183), bersak (190), o'ldirsak (178), tursak (158), yursak (127), ko'rsak (140)* singari fe'l so'zlarining qo'llanganligi shu turkumga oid so'zlarning ishlatilish ko'lami kengligini yana bir bor tasdiqladi.

“Zevaxxon” dostoni bo'yicha olib borgan kuzatishlarimizning guvohlik berishicha, payt va sabab ma'nosini ifodalovchi **-gach, -kach, -g'ach, -qach** qo'shimchalari mutlaqo qo'llanmagan. Ayrim nufuzli manbalarda ularga ravishdosh yasovchi **-ib** qo'shimchasi sinonim bo'lishi mumkinligi qayd etilgan¹⁴¹. Biz tomonimizdan doston bo'yicha tuzilgan ters lug'atda ushbu qo'shimcha bilan tugallanuvchi 875 ta so'zshakl qayd etildi. Ularning ichida 54 marta *kelib*, 89 marta *qilib*, 91 marta *olib*, 139 marta *bo'lib*, 31 marta *borib*, 67 marta *ko'rib*, 31 marta *aytib*, 25 marta *axtarib* kabi fe'l so'zlari eng ko'p qo'llanganlar guruhiga kiradi. Dostondagi lisoniy birliklar tahlilining ustunlik batamom **-ib** da ekanligini ko'rsatadi.

Doston tilida fe'l turkumiga oid so'zlarning qo'llanish ko'laminin juda keng qamrovligini tasdiqlovchi ikki omil mavjud: Ularning birinchisi – doston matnidagi bu birliklarning umumxalq tilidagi boshqa fe'llardan farqlanuvchi jihati – qipchoq shevasining ustunligi bilan belgilanadi. Ikkinchi omil esa, xalq baxshisining doston ijrosidagi jo'shqinligi epik bayonda favqulodda tanlangan fe'l so'zlarining poetik ifodaga moyilligi, ularning qofiyaga mosligining ta'siri sezilib turadi. Masalan, birgina **aylamoq** fe'lini nazardan o'tkazaylik. Nufuzli manbalarda qayd etilishicha, mazkur fe'l *qilmoq* va *etmoq* fe'lga qaraganda birmuncha kitobiy, obrazli sanaladigan, uslubiy jihatdan chegaralangan¹⁴². Mazkur *aylamoq* fe'li dostonida bor-yo'g'i 5 marta qo'llangan. Epik qahramonlar nutqida uning *aylab, aylabsan, aylagil, aylagin, ayladi, ayladim, aylading, aylay, aylaylik,*

¹⁴¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. –Т.1.) – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 407 б.

¹⁴² Хожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 254 б.

aylama, aylangan, aylandi, aylanib, aylansak, aylasa, aylasam kabi soʻzshakllari umumiy holda 46 marta qoʻllangan. Bunday statistik maʼlumotlar ushbu soʻzga nisbatan boʻlgan doston aytuvchisi – xalq baxshisining oʻziga xos munosabatini va uslubini belgilay oladi.

Tilimizning lugʻat bisotida *javlon* soʻzi bor. U aslida “*jilva bilan oʻynoqlab, chopib yuradigan*” maʼnosini ifodalab keladi¹⁴³. Bu soʻz dostonida *etmoq* birikmali feʼl tarkibida *aylamoq* shaklida uchraydi: *Ruxsat olib shikor ketgan, // Yor yoʻlida javlon etgan, // Go joylarda azob chekkan, // Xatarli karvoning keldi!* (196). *Aylamoq* feʼli va uning *qilmoq, etmoq* singari birikmali feʼl tarkibida qoʻllanishi haqida bahs borarkan, bu oʻrinda, *bayon aylamoq, shod aylamoq* kabi birikmalar tarkibidagi *aylamoq* ham dostonning sheʼriy bayonida poetik ifoda uchun xizmat qilganligini qayd etish lozim: *Necha soʻzni Zevar oʻgʻlon oʻyladi, // Siru ahvolini bayon ayladi* (144); *Hasan vazir dod ayladi, // Gʻarib koʻnglin shod ayladi* (173) kabi.

Xullas, Fozil shoir “Zevarxon” dostonini kuylash jarayonida yuksak ijro va badihagoʻylik bilan qofiya talabi asosida aytayotgan soʻzlariga masʼuliyat bilan munosabatda boʻlganligi, ularga qoʻshimcha maʼnolar yuklashga harakat qilganligi, eng muhimi, doston syujetini bayon etishdagi auditoriyani – tinglovchilarni oʻziga jalb qilish maqsadida yangi maʼno va shakllarni qoʻllanganligi koʻzga tashlanib turadi. Ayni holatlar doston kuylovchisining badiiy uslubini belgilovchi omillardan sanaladi.

2.2-§. Belgi-xususiyatni, ish-harakat va holatning belgisini ifodalovchi soʻzlar

“Zevarxon” dostoni tilidagi ***belgi-xususiyatni ifodalovchi*** soʻzlarni quyidagi semantik guruhlariga boʻlib oʻrganishni lozim topdik:

1. Holatni bildiruvchi sifat soʻzlar.
2. Shakl-koʻrinishni bildiruvchi sifat soʻzlar.

¹⁴³Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. –Т.1.) – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 268 б.

3. Hajm-o'lchov va masofa bildiruvchi sifatlar.
4. Rang-tus bildiruvchi sifat so'zlar.
5. Hayvon va parandalar tuslarini ifodalovchi sifat so'zlar.

1. **Holatni bildiruvchi sifat so'zlar.** Bu tipdagi sifat so'zlar tilshunosligimizda birmuncha o'rganilgan (biz bu o'rinda M.Sodiqova,¹⁴⁴ Z.N.Pardayeva¹⁴⁵larning ilmiy ishini nazarda tutyapmiz). Biz tadqiq qilgan "Zevarxon" dostoni matnida bu tipdagi so'zlar semantik jihatdan quyidagi holatlarda namoyon bo'lganligini kuzatdik:

a) epik qahramon tabiiy holatining belgisini ifodalovchi sifatlar (ular ijobiy va salbiy ma'noni ifodalab kelishi mumkin). Masalan: *Malikai Xubon ko'p sohibjamol edi (120); Husni chiroyli, barkamol qiz ekan (191); Ko'zlari jodugar, husni munavvar (124); Malikai Xubon ko'shkidan tushib Sa'dulla kalning orqasiga mingashdi, tuyani turg'izib, jo'nab ketdi (159).*

b) epik qahramonning jismoniy va fizik holatlarini ifodalovchi sifatlar: *Husni chiroyli, barkamol qiz ekan (191); Zevarxon bu boboning so'zini haq qilib, qari kishi yolg'on gapirmas, rost aytadi, deb chiqib jo'nadi (185); Qancha ishni yosh ham bo'lsam o'tkazib, // Boshimga ko'p og'ir xizmat yetkazib, // Yosh ham bo'lsam, bobo, aytay nasihat...(139); O'zi qarib, yoshi ulg'aygan edi. Yigirma yashar yigit bo'ldi (149).*

v) epik qahramonning muayyan hayotiy holatini ifodalovchi sifatlar: *Bu so'zlarni aytib bobo bechora ko'p tayoqni yeb, Semurg'dan ayrilib qoldi (138); O'zini o'ldirib molin olibsan, // Bechora bo'p bu zindonda qolibsan? (190); Podsho edim, gado qilgan, // Abgoru aftoda qilgan. // Podsholik davlatim qolib, // Bu cho'llarda gado bo'lib...(130); Umrinni boricha yursam so'roqlab. // G'arib bo'lib qoldim, ishqingda yig'lab (122); G'amzasi jon olur, ko'zlari zolim. // Bir ko'rinmas, zabun bo'ldi ahvolim (122).*

g) epik qahramonning ruhiy holatini ifodalovchi sifatlar: *Ko'z yugurtib Zevar bo'ylab qaradi, // Bir tarafda bir Chorvoqni ko'radi. // Burilib Chorvoqqa*

¹⁴⁴ Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: Фан, 1974. – 84 б.

¹⁴⁵ Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг маъновий-услубий хусусиятлари. Филол.фан.номз...дисс. автореф. – Самарканд, 2004. – 42 б.

borayin desa, // Dushman bor deb ancha g'amgin bo'ladi (132); Mening ketishimni ko'rib, // Ko'ngli parishon kazolar! // Gadoylarga saxovatli, // Miskinlarga adolatli (126); Musofirman bunda gangigan boshim, // Bog'dod elda bordi mening sirdoshim (157); Bunda kelib turgan suratni ko'rdim, // Behush yig'lab o'zimni urdim (193). Namuna sifatida keltirilgan ushbu matnlarda dostonidagi epik qahramonlarning kundalik hayot qiyinchiliklaridan ruhiy jihatdan qiynalganligi, chuqur iztirob chekkanliklari, chorasizlikdan hech bir imkoniyat topolmaganlik holatini baxshi ijro davomida syujet oqimiga mos holda *behush, gangigan, musofir, miskin, gadoy, g'amgin* kabi sifat so'zlarini maqsadli ishlata olganligini ko'ramiz.

2. Shakl-shamoyil (muayyan ko'rinish)ni bildiruvchi sifatlar: *Hech kim bilmas bu podshohning ishini, // Tor zindonga soldi qirqta kishini (171); Juda ham aqlimni olgan, // Kipriklari xanjar zolim (131); Aqlim olib ketdi bu parizod, // Husni yaxshi, qomati shamshod (122); Jonim oldi jodu ko'zli bir pari // Tilladan yuziqi, tarog'i shamshod (123) kabi.*

3. Hajm-o'lchov va masofani ifodalovchi sifatlar: *Yonashib qoshima yaqin kelmagin, // Semurg'ga hadik berib yurmagin (133); Bobosi uzoq yashagan odam, o'tlarni tanib terib yuribdi (140); Bedov mingan bari g'uchchoq, // Mingani bari to'bichoq (139); Yetti marta Ka'ba bordim, // Yo'llarida jafu ko'rdim (121).*

Tahlil uchun namuna sifatida berilgan quyidagi matnlardagi sifat guruhlarining deyarlik hammasi epik qahramonning nutqidagi ekspressiv-emotsionallik munosabatlari ustuvorlik qilganligi kuzatiladi. Masalan, *Mingin taxtingga, sultonim // Yo'lingda bu shirin jonim, // Men ayladim qurbon senga! (121); Jonim oldi shirin so'zli bir pari // Ko'zimga ko'rindi bir dona gavhar (124); Titlar mening shirin jonim, // Qani mening mehribonim (130); Har so'zing tayoqdan yomon o'tibdi, // Zahardan achchiqdir so'zlaring sening (181) kabi.*

4. Rang-tus bildiruvchi sifatlar. “Zevaxxon” dostonida bu tipdagi so'zlar predmetning belgi-xususiyatlaridan birini ifodalashga xizmat qilgan. Masalan, *qizil* (133), *qora* (121, 123, 132, 159, 180, 186); *oq* (157, 198); *ko'k* (152, 148, 134,

151); *yashil* (144, 148); *gulgun* (122, 130); *qirmizi* (162, 130, 156) kabilar shular jumlasiga kiradi.

Sifatlarning semantik-uslubiy xususiyatlarini maxsus o'rganan M.Sodiqovanning qayd etishicha, "tabiatdagi ranglarning chegarasi yo'q. Lug'at boyligimizda ham rang bildiruvchi maxsus so'zlar rang, tushlarning hammasini ifodalay olmaydi. Shuning uchun tilda qo'shimcha bir rang bildiruvchi so'z bir necha rangni ifodalaydi va semantik qamrovi kengayadi. Ularning uslubiy imkoniyatlari, okkozional ma'nolari faqat nutq jarayonida yuzaga chiqadi"¹⁴⁶. Binobarin, ko'pgina olimlar, xususan B.To'xliyev, K.Mustayev, S.O'tanova va boshqalar tomonidan yozma va xalq og'zaki ijodi namunalaridagi rang va tus bildiruvchi so'zlarning semantik-serma'nolik xususiyatlari ham birmuncha o'rganilgan bo'lsa-da¹⁴⁷, aynan "Zevarxon" dostonidagi rang-tus bildiruvchi so'zlarning lisoniy xususiyatlari o'rganilmagan. Biz ayni holatni inobatga olib, ularning ayrimlari haqidagi ilk kuzatishlarimizni bayon etishga urindik.

Adabiy tilda *ko'k* – tiniq osmon rangidagi; *moviy*, *zangori*¹⁴⁸ kabi ma'nolarini bildirib, "belgi", "sifat belgisi", "rang bildiruvchi belgi" atash ma'nosida birlashadi. "Zevarxon" dostonida "*ko'k*" so'zining quyidagi ma'nolari mavjudligi aniqlandi:

a) "osmon" ma'nosi: *Qanotli hush uchib dunyoni ko'rgan, // Tavakkalni bunda tangriga qilgan. // Xudo dedi Zavar ko'kda jo'nadi. // Na joyga boramiz xudo biladi* (152).

b) "osmondan yuqoridagi makon" ma'nosi: *Semurg' ham ko'tarildi osmonga. // Ko'kka chiqib ketdi uchib jonivor, // Ustida boradi Zevarday nomdor! // Falakda bulutman bo'lib barobar* (151). Ushbu matnda *ko'k* so'zining

¹⁴⁶ Содиқова М.С. Слова обозначающие цвет и окраску в узбекском языке. АҚД. – Ташкент, 1963.; Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Филол.фан.номз...дисс. автореф. – Самарканд, 2004. – 42 б.

¹⁴⁷ Тўхлиев Б. "Кутадғу билиг" ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, – Тошкент, 2001. №3; Мустаев К. Поэтика и числовых знаков – символов в узбекском и французском героическом эпосах: АҚД, – Самарканд, 1994. – 42 б.; Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. Филол.фан.номз...дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 44 б.

¹⁴⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. – Т.:1.) – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 412 б.

sinonimlik xususiyati mavjud. Buni *osmon* → *ko'k* → *falak* tarzida ifodalash mumkin.

Doston tilidagi “*qizil*” soʻzi matnda salbiy maʼno tashish uchun xizmat qilganligini kuzatamiz: *Yaqin kelib xayolimni boʻlasan, // Sen ham oʻzing qizil koʻzli bolasan, // Ketabergin toʻgʻri kelgan yoʻlingga!* (133). Dostonning ayrim oʻrinlarida *qizil* soʻzi rang-tusni ifodalovchi “*qirmiz*” soʻzi bilan sinonimiyani ham vujudga keltirgan: *Men bermayman bunga omon, // Qilichdan toʻkib qirmiz qon* (162); *Kiygani gulgun qirmizi, // Aqlimni olgan jodu koʻzi* (130). Qizil, umuman, qizillik tushunchasini ifodalashda xalq baxshisi *alvon*, *parcha*, *gulgun* kabi lisoniy birliklardan ham foydalangan: *Qatorga tirkaldi loʻk bilan norcha, // Ustiga yukladi qirmizi parcha* (156); *Urush boʻlib alvon-alvon, // Hasan yolgʻizdi mard oʻgʻlon, // Dushmanlarga qirrin solgan* (163); *Gulgun kiyib kelgin yana qoshima, // Xamoyilday soya solgin boshima* (122). Keltirilgan matnlardagi *qizil*, *gulgun*, *qirmizi*, *alvon* soʻzlari “rang bildiruvchi belgi” maʼnosida birlashsa-da, *qizil*, *qirmizi* “meʼyordan ortiq”, “adabiy”, *gulgun* meʼyordan ortiq, “doston tiliga xos” maʼnolari bilan bir-biridan farqlanadi. Ayrim hollarda dostonidagi *alvon* soʻzi “rang-tus” maʼnosidagina emas, balki “turli”, “xabari xilma-xil” maʼnolarini ifodalashga xizmat qilgan: *Endi senga timsol aytay bir alvon, // Bahodir boʻp yurdim, eynimda qalqon* (136); *Soʻz aytadi alvon-alvon, // Bandam desa Qodir mavlon* (162); *Urush boʻlib alvon-alvon, // Hasan yolgʻizdi mard oʻgʻlon, // Dushmanlarga qirrin solgan* (163).

“Zevarxon” dostoni tilidagi rang-tus bildiruvchi soʻzlardan yana biri *qora* soʻzi ham faol qoʻllanilgan. Uning quyidagi leksik-semantik maʼnolarini uchratdik:

a) “uzoqdan koʻringan biror sharpa, oʻlja” maʼnosi: *Bir quyundan toʻpolon-toʻzon oʻtaberdi. Zevarxonning koʻziga toʻzonning ichida bir qora koʻrindi* (121).

b) “razil, qabih, yovuz, dushman” maʼnosi: *Bayon aylay oshiqlikning dardidan, // Qonim toʻkdi qora koʻzli, bir pari* (123);

v) “soch” maʼnosi: *Qora zulflari tol-tol, // Bersang yetmaydi dunyo-mol!* (132);

g) “mo‘ljalga olingan, muayyan maqsadga qaratilgan reja” ma’nosi: - *O‘ng ‘ayib, menga qarab tiklab, o‘ltirgin. (180);*

d) “ilojsiz to‘da, sho‘rli, baxtsiz” ma’nosi: *Ketmaydi kuchuklar chinorga boqib // Bir nechasi qora, birovi ola (186);*

y) “muayyan vaqt” ma’nosi: *Tuya yulduzday olib ketdi. Qorong‘i kechada qayerga ketganini bilmaydi, – Zevarxon, deb Malikai Xubon so‘z qotadi (159);*

j) “buyruq vazifasini bajarishlik” ma’nosi: *Nima bo‘lsang o‘z ishingman bo‘lasan, // Qorangni ko‘rsatib bunda turasan (133).*

Keltirilgan tahlillardan ayon bo‘ladiki, rang-tus bildiruvchi qora so‘zining “Zevarxon” dostonida muayyan uslubiy vosita sifatida funksional imkoniyatlari anchagina. Ulardan xalq baxshisi Fozil shoir doston kuylashda o‘z va qahramonlar nutqini obrazli ifodalashda auditoriyaga ta’sirchanlikni oshirishda muvaffaqiyat bilan qo‘llay olgan.

Xullas, rang-tusni ifodalovchi so‘zlarning “Zevarxon” matnidagi mavjud ma’nolari kontekstual, xilma-xil va serqatlamligi bilan alohida ajralib turadi. Ayni chog‘da, sinonimik qatorlar, ma’nodoshlik uyalarini hosil qilishda bir qator lisoniy xususiyatlarga ham ega. Eng muhimi, ayni xususiyatlar, bir tomondan, doston tilidagi lug‘aviy birliklarning qay darajada ekanligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, baxshi-ijodkorning ulardan samarali foydalanishdagi poetik mahoratini ochib beradi.

5. Hayvon, parrandalar va ozuqa tuslarini ifodalovchi sifat so‘zlar. Xalq dostonlari tilida hayvonlarning rang-tuslarini bildiruvchi sifat so‘zlar salmoqli darajada qo‘llanilgan. Masalan, “Alpomish” dostonida uchrovchi *jiyron* (sarg‘ish qizil yoki qizil sariq tusli ot nomi), *to‘riq* (qizg‘ish jigar rangdagi ot nomi), saman (sariq tusli ot nomi) kabi faqat ot tuslarini ifodalovchi so‘zlar; ola, bo‘z (ko‘kimtir oq yoki kulrang rangdagi ot nomi), shuningdek, *bo‘zchipor*, *oq to‘riq*, *chovkar ko‘k*, *qora yol saman*, *tarlon ko‘k* kabi ot rang-tuslarini ifodalovchi birliklar shular jumlasidandir. Bu birliklarning ayrimlariga izoh beramiz: *chovkar ko‘k* – ko‘kimtir kulrang tusli, ustida qoramtir, qizg‘ish yoki oqish dog‘lari bor ot; *tarlon ko‘k* – ola rang ustiga qoramtir, qizg‘ish dog‘lari bor ot tusi; *bo‘z alvon* – kulrang va qizg‘ish

aralash yoki qizg'ish dog'lari bor ot tusi. Bulardan tashqari, yana "Alpomish" dostonida *olapocha* (oyoqlari oq-qora, oq-malla kabi qorishiq tusli ot), *chovkar//chavkar//chipor* – (ola tusli otlar nomi, ularda oq tusli otlarda qora, qizg'ish dog'lar mavjud), *oq tuyoq* – (tuyoqdan yuqori qismi oq, qolgan qismi boshqa rangda bo'lgan ot nomi) kabi. Biz tadqiq qilgan "Zevarxon" dostoni matnida esa bunday lisoniy holatlar qo'llanilmagan, ya'ni otning rang-tuslarini ifodalovchi sifat so'zlar uchramadi. Matnda faqatgina ot so'zining o'zigina mavjud, xolos. Ayni holatni *tuya* nomi qo'llanilgan matnga nisbatan ham aytishimiz mumkin. Aniq hisob-kitoblarga ko'ra, *ot* so'zi 10 marta, uning shakldoshlaridan *otiga*, *oting*, *otini*, *otining*, *otlarni* 2 martadan, *otim*, *otingning*, *otli*, *otdan*, *otdi* (*otni*) 3 martadan qo'llanilgan. Shuningdek, hayvonlardan yana biri – *tuya* so'zi ham 10 marta, mazkur so'zning shakldoshlaridan *tuyam*, *tuyamni*, *tuyangizning* 2 martadan, *tuyaga* 3 martadan, *tuyasini* 4 marta, *tuyani* 7 marta, *tuyaning* 10 martadan qo'llanganligi aniqlandi, lekin ularning birortasida ham rang-tusni ifodalovchi sifat so'zlar ishlatilmagan. Masalan: *Ot, anjomingiz vaziringizda tursin. Biz tuyaga minib ketamiz. Mening tuyamni Balxi shutir, deydi* (158), *Bu tuyaning xosiyati shu: qayerni istasang yulduz oqqanday shu yerga olib boradi* (121).

"Zevarxon" dostoni tilidagi hayvon va parrandalar tuslarini ifodalovchi sifat so'zlarni o'rganish davomida **bo'z** so'ziga duch keldik. Aslida bu leksema *bo'z*, *bjz*. *Alvon* variantlarida boshqa xalq dostonlarida muayyan rangni ifodalovchi so'z sifatida qo'llangan. Hayvonlarning rangini ifodalovchi **bo'z** so'zi yoki birikmasi "Zevarxon" dostonida otlarga nisbatan qo'llanmagan. Faqatgina paranda – qush nomlaridan qarchig'ayga nisbatan ishlatilgan: *Jamoling o'xshaydi osmonda oyga, // Qoshing kelishibdi egilgan yoyga, // Jasading o'xshaydi bo'z qarchig'ayga, // Qarchiray changallim, qaydan bo'lasan?* (167). An'anaviy xalq dostonlari matnida juda faol qo'llanadigan qarchig'ay so'zi aslida "kalta qayrilma tumshuqli, tirnoqlari uzun va o'tkir, ovga solinadigan yirtqich qush" (O'TIL, I, 380 b.) nomini ifodalaydi. Dostondan olingan yuqoridagi matnda Istanbul shahri amaldorlarining tuyaga minib borayotgan Malikai Xubonga qarata aytgan murojaati aks etgan:

unda davlat qushi qo'ngan Malika Xubonning bo'lajak podsholikka munosibligi, ajib suratli yigit ekanligi qayd etilgan, xolos. Iste'dodli xalq baxshisining epik qahramon nomidan kuylagan bu misralari doston ijrosi talabi bilan a-a-a-b shaklidagi qofiyaga to'la mos keladi, matn ijrosini do'mbira ovozida eshitgan har qanday tinglovchi-auditoriya ahlining diqqatini o'ziga jalb etishga undaydi.

“Zevarxon” dostonida **sut**ning rangini ifodalovchi (oq rang) so'zlarni ham uchratdik: *Yurakdan kechirib dog'i alamni, // Bog'dod elda **oq sut** bergan enamni (157); Enang senga **oq sut** bergan, // Intizor bo'p bunda qolgan (198)*. Matnlardagi **oq sut** birikmasi onaning ko'krak suti nomini ifodalagan, unda oqlik rangi va tusi ustivorlik qilgan, bosh epik qahramon Zevarxonning yoshligidagi iste'mol qilgan ozuqasi sifatida ta'kidlangan.

Doston matnida muayyan predmetning rang-tusini ifodalovchi birikmalar (masalan, **zarrin po'ta, zar zavar**..... kabi) ham uchraydi: *Tangrim kechirsin-da qilgan xatomni, // Belima boylayin **zarrin po'tamni** (157); Aytgan so'zda ko'pdir xatom, // Belimda bor **zarrin po'tam**. // Yo'lingga qaraydi otang (198); Qancha tuya **zaru zavar** yuklab, necha xizmatkorlarni hamroh qilib, davlatidan qancha bahodirlarni qo'shib... otasi, bir so'z aytib turibdi (125)*. Ushbu matnlardagi **zar, zarin, zar-zavar** so'z va birikmalari asosidagi **zar** so'zi aslida forscha so'z bo'lib, oltin, tilla, pul va, umuman, katta boylik ma'nosini ifodalaydi. Po'ta – oltin yoki kumush suvi yuritilgan, zarlangan ipak matodan tayyorlangan kiyim. **Zarrin po'tam** birikmasi bel qismi bog'lanadigan va belbog' vazifasini bajaradigan pishiq ipakli matoga nisbatan qo'llanilgan va xalq dostonlari tilida juda faol uchraydi.

Xullas, rang-tus bildiruvchi sifat so'zlar “Zevarxon”da epik qahramon nutqining ifodali, obrazli va ta'sirchan bo'lishini, matnda ohangdorlikni ta'minlashga xizmat qilgan.

Ish-harakat va holatning belgisini ifodalovchi so'zlar “Zevarxon” dostoni tilida matnda holat, o'rin, maqsad, daraja-miqdor ma'nolarini ifodalab kelgan. Ulardan ayrimlarini tahlil davomida kuzatamiz:

1) muayyan harakatning birgalikda bajarilishi ma'nosi: *Qirq qaroqchi o'g'ri bunda jam bo'lib // **Hammasi** o'rta qizni oladi (164); Qiz qirq gazandaning qo'liga tushdi, // Bir-birlari bilan rosa tortishdi (164).*

2) ish-harakatning bajarilish o'rni ma'nosi: *Podsho kelsin dedi, so'ngra bu odamlarga qaray berasizlar,— deb **ichkariga** olib kirib ketdi (143); Bu mevadan hech kim totolmas edi. Odam nasliga taqdir qilmas edi. Shunda qaysi daraxtga yaqin borsa, Zevardan hazar qilib, **nari** turdi, mevasidan oldirmadi(183); **Har yoqdan** darvozaga mirshab, shabgir, dahaboshi, qo'rboshi, darvozabonlar qo'ydi (170).* Namuna sifatida berilgan matnlarning oxirgisidagi har yoqdan so'zi "tegishli, belgilangan tomon, makon" ma'nolarini ifodalagan, har yoqdan so'zida sinonimik qatorni hosil qilgan: har yoqdan→xilma-xil, turli makon→muayyan o'rin kabi.

3) harakat uzunasiga qarab emas, balki ikki tomon bo'ylab bajarilishi ma'nosi: *Ot chopib **o'ng-u so'lga** // Xabar ketdi necha elga (198); Oralab ketgan jing'ilga // Maymun chopar **o'ng-u so'lga** (182); O'ngu so'lga Zavar suzub qaradi, // Mamlakatni suv bosganday bo'ladi (151).* Ushbu matnlarda qo'llanilgan **o'ng-u so'lga** so'zi esa doston ijrochisining fikrini ta'kidlab, yanada kuchaytirib ifodalashga xizmat qilgan.

4) ish-harakatning bajarilish paytidagi xavotirlik, ogohlik, ogohlantirish ma'nosi: *Musofirmiz, begim, shahri Shamshodda, // Bundayin yotmagin sen ham **g'aflatda**. // Tura kelib bedor bo'lg'in, albatta, // **G'aflat** olib bunday uxlab yotmagin, // Har kimsaga sen siringni aytmagin (152-153).*

5) ish-harakatning yuzaga kelish payti ma'nosi: *Bari, endi seniki bo'ldi, biz hech nima deyolmaymiz, deb kelsa tuya ham yo'q, **boyagi** qiz ham yo'q (166); Kunlardan bir kun qirqta qalandar kelib, darvozadan kirgan hamonda **haligi** suratni ko'rib, "Shul!"— deb urinib yotibdi (170); Istanbul darvozasidan kirib bordi. **Boyagi** suratni ko'rib, ongi kirib qoldi (174); Darvozaga tortilgan Malikai Xubonning suratini ko'rdi. Ko'rib aylanib qoldi. **Haligi** suratga qarab bu so'zlarni aytayapti... (187).* Ushbu matnlardagi **haligi**, **boyagi** so'zlari sinonimik hodisasini

yuzaga keltirgan. Doston matnining bir o‘rnida izoh sifatida berilgan **boyagi** so‘zi **bog‘anigi** tarzida qo‘llangan: *Maymun chopar o‘ng-u so‘lga, // Bog‘anigi yigit bormi?*(182).

“Zevarxon” dostoni tilidagi ish-harakatning yuzaga kelish payti ma’nosini bildiruvchi leksemalar ancha faol qo‘llangan. Masalan: *Podsho bo‘lib taxt ustiga turgan so‘ng, // – Zamon shahanshohi,— dedi chaqirdi, // Shahanshohi yangidan podsho bo‘ldi* (170); *Bir palla uyqu oldi, bu uxlab qoldi. Tuyaning bo‘yni ostida* (159); *Ko‘p yo‘lga uzoqlab ketdi yoy o‘qi, // Bir palla to‘pillab bir joyga tushdi* (165); *Makka Madinadan keldim, // Uchradim shu zamon senga!* (121); *Bir zamon ko‘rmasam oromim yo‘qdir, // Yusufi kan‘onim mendan ayrilma!* (127); *O‘lim haqdi navbat yetdi bu zamon, // Qo‘lim bog‘li armon bilan o‘ldim man* (129); *Uyasida turib bul zamon ul qush, // Sirtmoq bo‘yniga tushib qolibdi. // Shu zamonda Semurg‘ xayoli qochdi, // Parvoz qip Semurg‘ havoga uchdi* (133); *Bunday savdolari falak solibdi; // Hozir aql-u hushim tangrim olibdi* (136); *Poshshomizga borib beraylik xabar, // Hozir endi darvozaga eltayik, // Sizni qo‘yib, shoh qoshiga yetayik* (141); *Malik shoh ham mendan umid qiladi, // Kunduz emas, oqshom ketsam bo‘ladi* (155); *Oqshom yotib, erta-mertan tong otdi* (175); *Oradan bir kam qirq kun o‘tdi. Ertan bularning o‘ladigan kuni, deb turibdi* (145) kabi. Ish-harakatning yuzaga kelish payti ma’nosini ifodalovchi so‘zlar ishtirok etgan matnlardan xohlagancha keltirish imkoniyati bor, albatta. Biroq biz qayd etilganlar bilan cheklanamiz va bu o‘rinda ular bilan bog‘liq muayyan kuzatishlarimizni bayon etamiz.

“Zevarxon” dostoni tilida *hozir, boyagi, haligi, bog‘onag‘i, yangi, yangitdan* so‘zlari sinonimik qatorni tashkil qiladi: *hozir* “kitobiylik, ommaboplik, ifoda” ma’nosida, *boyagi, haligi, bog‘onag‘i, yangi, yangitda, boshqa* “dostonlar tiliga xoslik” ma’nosida, “qipchoq shevasiga moslik” holatida ko‘proq qo‘llanishi kuzatildi. Bulardan tashqari, takrorlanayotgan so‘zlarning ma’nosida qisman farq mavjud. Masalan, *hozir* so‘zi epik qahramon nutqi so‘zlanib turgan paytning o‘zida, *yangi* so‘zi nutq so‘zlanib turgan paytdan salgina oldin, *boyagi, haligi, bog‘anag‘i* epik qahramonning nutqidan yoki nutq so‘zlanayotgan paytdan

birmuncha oldin kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qilgan. Yanada aniqroq aytsak, *yangi*, *yangitadan* ham *boya*, *boyagi*, *haligi*, *bog'anag'idan* ham qandaydir daqiqalar orasida farq qiladi, ya'ni ish-harakatning yuzaga kelish payti ma'nosi epik qahramon nutqi jarayonidan uzoqlashmaganligini ko'rsatadi. Keltirilgan matnlardagi *yangi*, *yangitda*, *bir palla*, *shu zamon*, *bir zamon*, *hozir*, *oqshom*, *ertan* (*ertan-mertan*) kabi so'zlarning qo'llanishida ham birmuncha farq bor. Masalan, *bir palla*, *shul zamon*, *yangi*, *yangitdan* kabilar hozirni, ya'ni epik qahramon nutqi so'zlangan jarayonni, ish-harakatning yuzaga kelish payti ma'nosini ifodalaydi. *Bir zamon*, *ertan* (*ertan-mertan*) kabilar esa nutq so'zlanib turgan paytdan oldin yoki keyin kabi ma'nolarni bildirib kelishga xizmat qilgan.

6) ish-harakatning miqdoriy sifati, darajasi ma'nosi: *Burilib Chorvoqqa borayin desa*, // *Dushman bor deb ancha g'amgin bo'ladi* // *Zavar xafa, yuragini boy bergan*. // *Bu Chorvoqqa ancha seskanib turgan* (132); *Ota-enam bilib qolar, deb Malikai Xubon ularning yotuviga qarab ancha hayallab qoldi* (158-159); *Gadoylarga saxovatli*, // *Miskinlarga adolatli*, // *Haq yo'lida karomatli*, // *Xo'p shayxlar, xush qol endi!* (126); *Bobo endi xo'p sharmanda bo'ladi*. // *Chinorning shohida tayin o'ladi* (134); *Har gap bo'lsa sening o'zing bilasan*, // *Bog'dod borsang xo'p hikoya qilasan*. // *O'lmasang oxiri omon borasan* (157) kabi. Bu matnlarda *ancha* so'zi ish-harakatning miqdoriy sifatiga tegishli ma'noni, *xo'p* so'zi esa "nihoyat darajada", "rosa" ma'nolarini ta'kidlashga xizmat qilgan.

7) "faqat", "nuqul" ma'nosi: *Zavar qochib yo'lga kirdi*. // *Boradi Zavar mo'ralab*, // *Satta daraxtni oralab...* (182).

8) "juda", "takror", "umid", "rosa", "to'liq" ma'nolari: *Sabil qilib keldim toza gavharim*. // *Zolimlar qo'lida zabundir holim* (129); *Erta bilan tong otdi*. *Qirq kun muhlat toza bitdi* (146); *Gulgun kiyib kelgin yana qoshima*, // *Xamoyilday soya solgin boshima* (122); *Semurg' aylanib havoda turar*, // *Yana qaytib kelib uyaga qo'nar* (134); *Senda Semurg' nima qiladi? Tag'in bizning podshoyimizning Semurg'ini o'g'irlab olgan bo'lmagin?* (138); — *Bobo aqlingni yitirma, bizlar u mamlakatga ham borarmiz, Semurg'ni tag'in topib olarmiz!* (138). Namuna sifatida keltirilgan matnlardagi *yana*, *tag'in* so'zlari sinonimik qator hosil qilib,

yana “kitobiylik”, “ommaboplik”, “zamonaviylik” ifoda ma’nosida qo’llansa, *tag’i* (*tag’in*) “qipchoq shevasi” va “so’zlashuv nutqiga xoslik”, “yangilik”, “doston tiliga moslik” ma’nosida ko‘p qo’llanadi.

Xullas, ish-harakat va holatning belgisini bildirib keladigan so‘zlar, ya’ni ravishlar doston matnida holat, o‘rin, maqsad, daraja-miqdor ma’nolarini ifodalashga xizmat qilgan.

2.3-§. Miqdor va sanoq tushunchalarini ifodalovchi va ishora bildiruvchi so‘zlar

Miqdor va sanoq tushunchalarini ifodalovchi so‘zlar son so‘z turkumi nomi bilan yuritiladi. Sonlar o‘zining bir qator xususiyatlari bilan otdan farqlanadi: a) son ma’nan mavhum xususiyatga ega bo‘lib, predmetning son va miqdorini ifodalaydi; b) sonlar ko‘plikni qabul qilmaydi, agar bordi-yu qabul qilgan taqdirda, u otlashadi; v) sonlar o‘zidan oldin aniqllovchini qabul qilmaydi. Ayni lisoniy me’yorlar o‘zbek adabiy tilida va xalq dostonlari tilida ham deyarlik bir xil darajada.

“Zevarxon” dostoni tilidagi sanoq va miqdor tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarning lisoniy tabiatini o‘rganish natijasida bir qator fikr-mulohazalarga keldik. Ularning ayrimlarini bu o‘rinda bayon qilamiz.

Bir sanoq soni doston tilida 218 marta qo’llangan. Masalan: “*Tuyani bir minib ko‘rayin*”, *deb dunyoni bir aylandi* (121); *Bir necha nomardga ko‘ngil bermagin*, // *Ko‘p yashagin, ko‘p yilgacha o‘lmagin* (133) kabi. Doston matnida bir soni o‘rnida *yolg‘iz, yakka, toq* so‘zlarining qo’llanilishi *bir o‘zi, tanho* ma’nolarini ifodalab kelishga sabab bo‘lgan: *Arqiragan erday bo‘lib*, // *Yolg‘iz o‘zim sherday bo‘lib* (162); *Sen kelibsan o‘zi yolg‘iz qoldimi*, // *Yo bo‘lmasa paymonasi to‘ldimi?* (174) kabi.

Doston tilidagi ikki soni o‘rnida baxshining ijrosidagi matn talabi bilan *qo‘sha* so‘zi sinonim sifatida ishlatilgan: *Itboshining qizi bilan*, // *Qo‘sha qarib o‘ynab-kulsin* (181); ikki soni doston matnida 21 marta qo’llangan.

“Zevaxon” dostonida sonlar orasida *bir* nihoyatda mahsuldor leksik birlik sifatida qo‘llangan. U birikib kelgan so‘zlarni matn tarkibidan tanlab olish va o‘ziga xos lisoniy xususiyatlarini tekshirish doston ijrosidagi baxshining uslubini belgilanishida ushbu sonning ishtirokini aniqlashga har bir tadqiqotchi uchun birmuncha imkoniyat beradi. *Bir* so‘zi alohida qo‘llanilganda sonlik ma’nosidan tashqari, yana quyidagi ma’nolarni ham ifodalaydi:

-ma’no kuchaytirish: *Bir ish boshlab ketma bundan yo‘q bo‘lib, // Bir gapimni olgin, xonim, ayrilma! (127); Shu zamon o‘rningdan turgin, // Bir bo‘lak ishlarni qilgin (139)* kabi.

- ta’kidlash: *Ko‘z yugurtib Zevax bo‘ylab qaradi, // Bir tarafda bir Chorvoqni ko‘radi (132); Borib ko‘rsa, bir xushbahor go‘zal joy ekan (128); Bir ajoyib urush bo‘lsin, // Tomosho ko‘rgin, Zevaxon (162)* kabi.

-taxmin: *Uning yo‘lida tilsimot — duo bilan bir-biriga to‘qishib turgan har bir tog‘lar bor (143); Jo‘natib albatta bir narsani muhlat qilaman (144); Bir yerdan xudo yo‘l berar, bir harakat qilaylik (161)* kabi.

-ajratib ko‘rsatish: *Hech nimani olmagandan so‘ng Zevarga bir xurjun tillo berdi (151); Bir ko‘rinib judo bo‘lgan, // Pari-paykar sanam qani? (166)* kabi. Ushbu matnning ikkinchi misolidagi ma’noni *bitta* so‘zi ifodalagan, dostonida bir marta qo‘llangan: *Yorim menga yo‘liqqanda. // Minib yurgan bitta tuya (131)* kabi.

“Zevaxon” tilida *bir* so‘z birikmasi juda faol uchraydi va bu doston ijrochisi ya’ni baxshining epik bayoniga mos lisoniy xodisa sanaladi. Masalan, *bir* so‘z aytdi, *bir* so‘z aytayapti, *bir* so‘z aytib turgan ekan, *bir* so‘z so‘rayapti, *bir* so‘z so‘rayotir kabi. Ba’zi hollarda *bir-ikki* so‘z aytibdi, *bir-ikki* so‘z aytayotir kabi matnlar ham uchraydi.

Bulardan tashqari, dostonida 27 marta qo‘llangan *birga* so‘zida hamkorlik, *birga-birga*, *birdayda* tenglik, yonma-yonlik; *birdanda* favqulodda, kutilmagan; *birovi*, *birovinggada* ajratish; *birovnida* taxmin, gumonsirash kabi ma’no ottenkalarini ifodalashga xizmat qilgan o‘rinlar uchraydi.

Doston matnida *ikki* so‘zi 21 marta qo‘llangan bo‘lsa-da, alohidalik va syujet voqea tafsilotlariga uyg‘unlik, shuningdek, epik qahramonlar faoliyati va hatti-

harakatlariga taalluqlilik seziladi; *To'rt qildi boboning ikki ko'zini, // Tortib olib Semurg'ning o'zini (138); Pastlikda ikki tog' ikki yoqdan kelib, urib mayda-mayda bo'lib ketadi (143); Ko'rinmay ketguncha qarab turibdi. // Ikki tabib umri oxir bo'libdi (145); Siyosatman qonxo'r jallod haydadi, // Tabiblarning ikki qo'lin boyladi (147) kabi.*

Doston tiliga ikkiga so'zi bor-yo'g'i bir martagina qo'llangan va matnda bo'linish ma'nosini ifodalagan: *Daryo ikkiga bo'linib ketganda Hasan vazir Istambul tarafga qarab ketgan ekan (174).* 16 marta qo'llangan ikkovi, ikkovimiz, ikkovlari kabi so'zlari dostonda birga, birgalikda ma'nolarini ifodalagan: *Bu so'zlarni so'ylab, ikkovi nima qilamiz, deb o'ylab, parlarini silab o'tiruvdi (137); Yig'lay bersang, bobo, bo'lasan nodon. // Ikkovimiz ham cho'lda bir sargardon (138); Zevarxon bilan Hasanxon ikkovlari shuncha mol-dunyo bilan Bog'doddan chiqib jo'nayberdi (125-126) kabi.*

Uch so'zi doston matnida 10 marta qo'llangan. Uning alohida qo'llanganda sonlik ma'nosidan tashqari, yana quyidagi ma'no ottenkalarini ifodalagan:

-vaqt hisobi: *Uch kungacha ikkovidan bo'lak odam bo'lmadi. Uch kun oradan o'tdi (196); Uch kungacha bundan xabar olmaydi (194); Aytgan so'zim endi barin anglanglar, // Uch kungacha bunda sira turmanglar (193); O'z saroyiga kirib uch kun oradan o'tdi. Zevarxon suv ichmadi, ovqat yemadi (124) kabi.*

- miqdor: *Uch ming kuchuk bu chinorni aylanib, // Chinorga tarmashib, hamla qiladi. // Uch ming kuchuk bari huradi (185); Uch ming kuchuk tenglib quvib keladi, // – O'ldim,— dedi Zevar qochib boradi, // Keyindan kuchuklar quvib keladi (185); Uch ming kuchukdan qutulgan, // Piyoda yo'lda Zevarxon (187) kabi.*

To'rt so'zi doston tilida bor-yo'g'i 2 martagina qo'llangan. Matnda uning sonlik ma'nosidan tashqari intiqlik: *Dod aylasa eshitmadi so'zini, // To'rt qildi boboning ikki ko'zini (138); shuningdek, bezovtalik: To'rt bo'p qoldi ikki ko'zim, // Qo'ldan ketdi sarvinozim (160) kabi ma'nolarni ifodalaganligini kuzatamiz.* Doston tilida *to'rt* va *besht* sonlarining qo'shilib kelishi matnda sonlik ma'nolaridan tashqari yana muayyan vaqt hisobi ma'nosini ifodalashga xizmat

qilgan: *To'rt-besh kun yurgandan keyin ular bilan omonlashib bir so'z aytib turibdi (126)* kabi.

Besh so'zi matnda bir marta qo'llangan. Matnda uning sonlik ma'nosidan tashqari yana ma'noni kuchaytirish maqsadida muayyan miqdorni ta'kidlash uchun xizmat qilgan: *Bobo Saqqo ham yigirma besh yashar yigit bo'ldi (149)* kabi.

Doston tilida *olti* soni uchramadi. *Yetti* soni 2 marta qo'llangan, xolos: *Yetti marta Ka'ba bordim, // Yo'llarida jafo ko'rdim (121)*. Ushbu son matnda sonlik ma'nosidan tashqari, bir o'rinda, doston ijrosi talabi bilan je-lovchi shevasida muayyan o'ringa yetmoq, yaqinlashmoq ma'nosida ham qo'llanilgan: *Daryoga sololmas otni, // Qamab dushman tagi yetti (163)*.

Sakkiz, to'qqiz sonlari doston tilida qo'llanilmagan. *O'n* soni esa 9 martagina ishlatilgan, ularning hammasida miqdor tushunchasi ifodalangan: *Erkaklari ham yetishib, ayollarning ishlariga dimog'lari chog' bo'lib, o't yoqib, o'n mahramni o'tga tashlab pishira boshladi (129); Zevarxon o'n mahrami bilan ov ovlamoq bo'lib ayrilib ketdi (127); O'n mahram bilan Hasanxonning nasihatini qabul qilmay o'ttiz-qirq kun deganda bir chorvoqqa yetishdi (128)* kabi. Doston tilida *o'n* soniga bir soni qo'shilishidan hosil bo'lgan *o'n bir* so'z birikmasi ham uchradi, ularda ham miqdor tushunchasi ustuvorlik qilgan: *O'n bir ot o'tlab yuruvdi. Bari otlarni ushlab sarhavuzning bo'yiga bordi. O'n bir odam uxlab yotibdi (128)* kabi.

Qirq soni doston matnida boshqa sonlarga nisbatan ancha – 29 marta qo'llangan. Bu xalq og'zaki ijodida, xususan, xalq dostonlari va ertaklarida ko'p qo'llaniladigan *qirq* sonining ramziylik va an'anaviylik xususiyati bilan bog'liq. Masalan, *qirq yigit, qirq azamat, qirq chilton, qirq tuya, qirq pari, qirq kun, qirq o'g'ri, qirq kecha-kunduz, qirq qalandar* va h.k. "Zevarxon" dostoni matnida ham ushbu birikmalarning ko'pchiligi syujetning epik bayonini tavsiflashda ishlatilgan: *Qirq mahram bilan Hasanxon bosh bo'lib, izma-iz kelib, Zevarxonning ahvolini ko'rib bu g'azalni o'qidi (123); Shul vaqtda Sa'dulla kalga har yerni, cho'lni bosib olib yurgan qirq qaroqchi yo'liqib, o'rab ushlab oldi (164); Qirq qalandar yetib bordi qoshiga, // Hayron qoldi bu podshoning ishiga (171); Kelayotib qirq*

o'g'rining qo'liga tushdim. Ul o'g'rilar meni quduqqa soldi (191); – Sizlar nimaga so'ramasdan qirq kishini zindonga soldi, degansizlar,— deb bir so'z aytayapti (188) kabi. Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin, albatta. Gap ularning sonida va qancha marta qo'llanishi emas. Dos'n tilidagi qirq so'zi bilan bog'liq matnlarni ko'zdan kechirar ekanmiz, ularda chegaralash, ajratish, ta'kidlash, tasodif, muayyan tomonga yo'nalganlik, vaqt, miqdor kabi ma'no ottenkalar ifodalanganlikni kuzatdik. Shulardan ayrimlarini namuna sifatida keltiramiz: Bu uchar qush g'ayratini ko'rsatib, // Qirq kecha, qirq kunduz havoda uchdi (152); Shohim, qarab, bo'lib turgin xabardor. // Qirq kunda yetib kelar jonivor, // Tayrilmasa boshda toji davlatim // Qirq kun bo'ldi mening aytgan muhlatim. // Qirq kunda Semurg'im kelmasa, // Shohim, meni dorda turar jasadim. (145); Oradan bir kam qirq kun o'tdi. Ertan bularning o'ladigan kuni, deb turibdi (145) kabi. Ko'ramizki, avvalgi va keyingi keltirilgan misollar matnidagi qirq so'zining qo'llanishida aniq bir raqamni ifodalashdan ko'ra folklor asarlariga xos an'anaviy ifoda va shartlilik ko'zga tashlanib turadi.

Doston tilida o'nlik sonlar ichida *ellik*, *yetmish*, *sakson* sonlari umuman qo'llanilmagan. *Oltmish* so'zi matnda 2 marta, *to'qson* so'zi 1 marta, *yuz* so'zi esa 4 marta ishlatilgan, xolos. Masalan: vaqt hisobi: *Boyagi to'ti aytdi: Shamshod shahri oltmish yillik yo'l keladi (129)*; yil, yosh hisobi: *Itboshining qizi to'qsonga kirib, bo'yi yetib barkamol bo'lib o'ltirgan edi (180)*; miqdor, hajm: *Podshosi Malik shoh menga tegadi, deb har kuni yuz tanga nafaqa berar edi (120)*; afsuslanish: *Shu ahvolda o'lib ketsam, yaratgan, // Ketar yuragimda meni yuz armon! (178)* kabi ma'no ottenkalarini farqlashga xizmat qilgan. Ko'ramizki, birinchi va oxirgi misollarda yil, armon kabi otlar, ikkinchi misolda *kirmoq* fe'li, uchinchi misolda *tanga* kabi numerativlar bilan birgalikda qo'llangan.

Doston matnida *ming* ham 9 marta qo'llangan. Uning deyarlik yarmi, ya'ni 4 tasini *uch ming* birikmasi tashkil etadi va bu birikma musofirchilikda yurgan bir mo'ysafid kishining Zevarxonni begona shahardan zudlik bilan chiqib ketish zarurligi haqidagi ogohlantirishidan so'ng, Zevarxonning faoliyati va xatti-harakatlarining epik bayonida keltiriladi: *Bu shahardan Zevar chiqib dalaga, //*

Shunday burilib Zevar keyin qaradi, // Uch ming kuchuk tenglib quvib keladi (185); Ko‘p kuchukdan ketdi aqli shoshib, // Chinorning ustiga o‘zin oladi, // Uch ming kuchuk bu chinorni aylanib, // Chinorga tarmashib, hamla qiladi. // Uch ming kuchuk bari huradi (185); Uch ming kuchukdan qutulgan, // Piyoda yo‘lda Zevarxon (187) kabi. Bu misollardagi uch ming kuchuk birikmalari aslida son+son+ot tarzida voqealangan. Quyidagi misolda esa sonning tilla numerativi bilan birikib kelishi matnda sovg‘a, hadya ma‘no ottenkasini ifodalashga xizmat qilgan: Ularni ko‘p ziyofat qildi, ikki ming tilla berdi (153); Quyidagi matnlarda son+son+ot tarzidagi birikmalar matnda “masofa”, “yo‘l” ma‘nolarini ifodalagan: Orasida bir ming yillik yo‘li bor, // Xizmat qilib borib kelgin jonivor! (144); Va‘dasiga vafo qilib, // Qirq kunda keldi yetib (148); Har parlaridan ter quyiladi, ming yillik yo‘lga borib-kelish eson emas (149) kabi.

“Zavarxon” dostoni tilida qo‘llangan sonlar bo‘yicha shunday qisqacha xulosaga kelish mumkin: ular orasida *bir, uch, qirq, ming* elementlari ancha faol qo‘llangan. *Bir* so‘zining dostondagi semantik-stilistik imkoniyatlari ancha keng, *qirq, ming* singari elementlarning doston matnidagi qo‘llanishida shartlilik va an‘anaviylik mavjud. Bulardan tashqari, *uch, to‘rt, besh, yetti* sonlari juda kam darajada qo‘llangan, *olti, sakkiz, to‘qqiz* so‘zlari dostonida mutlaqo qo‘llanmagan.

Dona son ham doston tilida uchraydi: *Axir yo‘llar bo‘lib qiyo, // Yorim menga yo‘liqqanda. // Minib yurgan bitta tuya (131); Qirqta shogirdi bor edi (120); Hech kim bilmas bu podshohning ishini, // Tor zindonga soldi qirqta kishini (171) kabi. Doston tilida *bitta* soni 1 marta, *qirqta* soni 3 marta qo‘llanilgan.*

Tartib sonlar *birinchi* sonining ma‘nosi doston tilida avval so‘zi orqali sinonimik holda ishlatilgan: *Yoyim o‘qin qaysing ilgari olsang, // Avval yetib olganingman bo‘layin (165); Abjillikman avval borib olgandi, // Bachchag‘arning yo‘li bo‘lib qolgandi (166); Shu yoyning o‘qini qaysing avval olsang, shunga tegaman,— dedi (191).*

“Zavarxon” dostonida jamlovchi son qo‘shimchalari *-ov, -ala, -ovlon*, asosan, yettigacha bo‘lgan sonlarga qo‘shib qo‘llanilgan: *Hasanxonday birodarim bor edi, // Ikkov birga kelib daryoga tushdik, // Sol bo‘linib ul daryoda adashdik*

(193); *Qarasa, tuyani ushlab birov uxlab yotibdi* (159); *Podshosidan birov so‘rab bilmaydi* (172). Namuna sifatida berilgan ushbu matnlarda jamlovchi sonlardan miqdor-leksik ma‘no susayib, o‘rnini shaxs ma‘nosi egallaganligini kuzatamiz.

Bu o‘rinda yana bir lisoniy holatni ta’kidlaymiz: predmetning noaniq miqdorini, taxminiy hisobni bildiradigan chama sonlar, shuningdek, *oshgan, yanashgan, ortiq, yaqin* kabi so‘zlar yordamida ham chama ma‘nosi yasaladigan namunalarni “Zevarxon” dostoni matnida uchratmadik. Dostondagi *bir* so‘zining xilma-xil ma‘nolari haqida bizning fikr-mulohazalarimiz, asosan, quyidagilardan iborat:

1. “Sanoq son” ma‘nosi: *Shamshod shahrida Zargari G‘olib degan bir kishi bor edi* (120); *Jonim oldi shirin so‘zli bir pari* (124).

2. “Ta’kidlash” ma‘nosi: *Hasanxonni bosh qilib, necha mahramlar bilan Zevarxonni yo‘ldosh qilib, otasi, bir so‘z aytib turibdi* (125); *Bir ish boshlab ketma bundan yo‘q bo‘lib, // Bir gapimni olgin, xonim, ayrilma!* (127).

3. “Inkor” ma‘nosi: *Bir gap bilan oshno-yordan, // Begona bo‘ldim, bobojon!* (147); *Bir ariq bo‘yida uxlab qolibsani, // Uyqu g‘aflatiga duchor bo‘libsani* (153).

4. “Gumon”, “umid” ma‘nosi: *Yon-yoqda alanglab qarayapti, bir necha beklar, «Bir narsa topdingmi?» – deb so‘rayapti* (141); *Bo‘lgan ishni jo‘rangizga bildirsangiz bir tayin yerda bo‘lib turadi,— dedi* (158); *Malik shoh, “menga tegadi”, deb umid qilib, unga nafaqa berib turgan* (160).

5. “Kuchaytirish” ma‘nosi: *Shaharga kirgizib, bir saroyni bo‘shatib berdilar, Shamshod shahriga ovoza bo‘ldi. “Bir yosh sohibjamol savdogar kelibdi”,- deb barcha odamlar kelaberdi* (153); *Bir yerdan xudo yo‘l berar, bir harakat qilaylik* (161).

6. “Faqat, yolg‘iz” ma‘nosi: *Sa‘dulla kal degan bir shabgir bor edi* (159); – *Bul bizning barimizga tegami? Olganda birimiz olamiz-da* (165); *Bir odam ketibdi daryoga tushib, // Yo‘l bilmaydi, ketgan bizdan adashib* (176).

7. “Noaniqlik” ma‘nosi: *Kezayik ushbu dunyoni, // Bir ko‘ringan jonon qani? // Bir ko‘rinib judo bo‘lgan, // Pari-paykar sanam qani?* (166); *Tirik bo‘lsa bir kun kelar qoshima* (175).

8. “Sanash va ketma-ketlik” ma’nosi: *Bular ovdan qaytib dasht yerda kelayotsa bir chol, bir yigit bir Semurg ‘ni ushlab o‘tiribdi (137); Yaradori otdan ovib, // Nechovlar jazosin tovib, // Bir nechalar qulab qoldi (162).*

9. “Hayronlik”, “ajablanarli” ma’nosi: *Holing bilmay bir ish boshlab kelasan. // Shunday asl qiz sening tengingmi? (164).*

10. “Shart, sinov” ma’nosi: *Mening bir shartim bor, shuni qilayin, // Men ham endi yoyni tortib ko‘rayin (165); Bir bois begona bo‘ldi qismatim, // Chinmochin shahrida hukm-farmonim (179).*

11. “Bechora”, “mehnatkash” ma’nosi: *Horib-charchab bittasi yetishdi. // O‘zgasi charchadi, yo‘llarda qoldi. // Bir sho‘rlik opqochib quduqqa tushdi, // O‘z oyog‘i bilan jonon yetishdi (165); Endi bo‘ldim bir parcha non gadoyi (179).*

12. Ravishdosh, fe‘l oldidan kelganda, harakatning miqdorini, harakatdan anglashilgan ma’noni kuchaytiradi: *Zearxon aytdi:— Agar bir Semurg‘ bo‘lganda olib kelar edi (143) kabi.*

“Zearxon” dostoni tilidagi *bir* so‘zining matndagi semantik va stilistik ma’nolarini izohlashni yuqoridagi kuzatishlarimiz orqali cheklaymiz. *Bir* so‘ziga qo‘shimchalar qo‘shilganida qanday ma’nolarni ifodalashi haqidagi ma’lumotlarni keltirish bilan bu boradagi mulohazalarimizni yakunlashni lozim topdik. Binobarin, *bir* so‘ziga qo‘shimchalar qo‘shilganida matn tarkibida quyidagi ma’nolar ifodalanadi:

1. *Bir* so‘ziga -ga qo‘shimchasi qo‘shilsa, matnda muayyan harakatning birdan ortiq epik qahramonlar tomonidan birgalikda, hamkorlikda bajarilganligini ifodalaydi: *Pari sifat mening ismim Xiromon, // Birga ketsam qolmas tanimda armon (155); Sening bilan birga bo‘lib yotaman, // Malikani birga olib ketaman (156) kabi.*

2. *Bir* so‘ziga -ov qo‘shimchasi qo‘shilganida matnda gumon ma’nosi voqealanadi: *Buning ko‘zi yo‘l bilan ko‘shkning ostiga tushib qoldi. Qarasa, tuyani ushlab birov uxlab yotibdi (159); Nima gunoh qilgan, hech kim bilmaydi, // Podshosidan birov so‘rab bilmaydi, // Sipohiyalar bari hayron qoladi (172) kabi.*

3. *Bir* soʻziga -day qoʻshimchasi qoʻshilganida matnda faqat, barobar, aynan, bir xil degan maʼnolar hosil qilinadi: *Senam agar talab qilsang, // Mening bilan birday boʻlib, // Qilich olaman qoʻlima* (162) kabi.

4. *Bir* soʻziga -or qoʻshimchasi qoʻshilganida “qandaydir bir” maʼnosi anglashiladi. Masalan: *Biror kecha qoʻnib oʻchar yer bormi?* (164); *Soʻramaysan sen, amaldor, holimni, // Biror odam chogʻishtirgan oʻgʻlimni* (181) kabi.

“Zevarxon” dostoni tilida predmetning son miqdorini ifodalovchi soʻzlar, yaʼni sanoq son bilan predmet oʻrtasida qoʻllanadigan maxsus soʻzlar guruhi (numerativlar) ancha faol qoʻllanganligi aniqlandi. Bu tipdagi soʻzlarni quyidagi guruhlarga ajratishni lozim topdik:

1. **Butunning, toʻdaning bir qismini koʻrsatish uchun qoʻllanilgan numerativ soʻzlar** (*boʻlak, parcha, ogʻiz* kabi). Masalan: *Shu zamon oʻrningdan turgin, // Bir boʻlak ishlarni qilgin* (139). Matndagi *boʻlak* soʻzi dostonning boshqa oʻrinlarida omonimik qatorni hosil qilgan: *Xayolingga boʻlak gaplar keldimi? // Yo boʻlmasa boʻlak ahmoq qildimi?* (135); *Kal ekandir, oʻzi yurgan sharmanda, // Boʻlak oʻzi yotsin yolgʻiz zindonda!* (172). “Zevarxon” dostonidan olingan quyidagi matnlarda *parcha, ogʻiz* kabi numerativ soʻzlar ham butunning yoki toʻdaning bir qismini koʻrsatishga xizmat qilgan. Masalan: *Endi boʻldim bir parcha non gadoyi* (179); *Qatorga tirkaldi loʻk bilan norcha, // Ustiga yukladi qirmizi parcha* (156); *Zevarxon nima qilarini bilmay bir-ikki ogʻiz soʻz aytib turgan ekan* (180);

2. **Yosh hisobi uchun qoʻllanilgan numerativ soʻzlar:** Bu tipdagi soʻzlarning ayrimlari epik qahramonlar uchun, yana bir boshqalari hayvon va oʻsimliklar uchun ishlatilganligini kuzatamiz. Masalan: *Qancha ishni oʻn yosh ham boʻlsam oʻtkazib, // Boshimga koʻp ogʻir xizmat yetkazib, // Oʻn yosh ham boʻlsam, bobo, aytay nasihat, // Jabr koʻrdim menda qolmadi toqat* (139); “*Bir yosh sohibjamol savdogar kelibdi*”, – deb barcha odamlar kelaberdi (153); *Necha kun, necha oy zindonda yotsin, // Oʻlgancha tiriklay azobin tortsin* (172) kabi.

3. **Vaqt oʻlchovi uchun ishlatilgan numerativ soʻzlar:** *Oradan bir kam qirq kun oʻtdi* (145); *Erta bilan tong otdi, // Qirq kun muhlat toza bitdi* (146);

Shamshod shahri oltmish yillik yo'l keladi (129); Bu maxluqot xizmat qilib, // Ming yillik yo'lni ko'rib, // Va'dasiga vafo qilib, qirq kunda keldi yetib (148). Doston matnida muayyan sutkaning bo'laklarini ifodalovchi kecha, kunduz kabi numerativ so'zlar ham vaqt o'lchovi uchun ishlatilganligi kuzatildi: *Qirq kecha-yu qirq kunduz yo'l yurib, bir bog'li yerga yetdi (127); Bu uchar qush g'ayratini ko'rsatib, qirq kecha qirq kunduz havoda uchdi (152).* Bulardan tashqari, *kecha*, *kunduz* kabi so'zlar ko'pincha fe'l va ravishga, ba'zan otga bog'lanib, vaqt o'lchovining kichik miqdorini ifodalab kelgan.

4. **Qiymat hisobi uchun ishlatiladigan numerativ so'zlar:** Masalan: *Podshosi Malik shoh menga tegadi, deb har kuni yuz tanga nafaqa berar edi (120); Necha beklar bilan sharob ichardim, // In'om berib, tanga-tilla sochardim (179); Ularni ko'p ziyofat qildi, ikki ming tilla berdi (153).*

5. **Taxminiy hisob uchun qo'llanadigan numerativ so'zlar:** "Zevarxon" dostoni tilida bunday so'zlar og'irlik o'lchovi emas, balki taxminiy hisobni ko'rsatishga xizmat qilgan. Masalan: *Topsang tan beraman qilgan ishingga, // La'li gavhar sochay sening boshingga (176); Menga ham bir kosa ber. Men ham ichayin (149);* Matnlar tarkibidagi *la'li gavhar*, *kosa* suv so'zlari predmetlarning joylashgan o'rniga qarab hisobni ko'rsatgan. Quyidagi matnlarda esa predmetlarni tashuvchi vosita (*tuya*) nomi bilan o'lchov ifodalangan: *Bir tuya mingan qizda ajoyib dilbar (124); Yorim menga yo'liqqanda // Minib yurgan bitta tuya (131).*

"Zevarxon" dostoni tilida predmetning son miqdorini ifodalovchi so'zlar, ya'ni sanoq son bilan predmet o'rtasida qo'llanadigan yana bir qator maxsus so'zlar guruhi (numerativlar) uchradiki, ular quyidagilardan iborat:

a) og'irlikni o'lchash uchun ishlatiladigan numerativ so'zlar (*pud*, *qadoq*, *chorak*, *botmon*, *dahsor*, *nonsor* va h.k.);

b) uzunlik o'lchovi uchun ishlatiladigan numerativ so'zlar (*quloch*, *qarich*, *tanob*, *tosh*, *qadam*, *chaqirim*, *gaz* va h.k.);

v) to'dalab, guruhlab ko'rsatuvchi numerativ so'zlar (*to'da*, *gala*, *to'p*, *dasta*, *baydoq*, *hovuch*, *bog'*, *to'p*, *lak* va h.k.).

Xullas, doston tilidagi numerativlar, asosan, predmetning son miqdorini ifodalovchi soʻzlar, yaʼni sanoq son bilan predmet oʻrtasida qoʻllanadigan maxsus soʻzlar guruhi muayyan predmetning miqdoriy obrazini yuzaga keltirishda muhim lisoniy omil boʻla olgan.

Ishora bildiruvchi soʻzlar “Zevarxon” dostonida faol uchradi. Ularning hammasi bir-biridan farqlanib, xilma-xil uslubiy maqsadlarni birlik va koʻplik sonlarda ifodalash uchun xizmat qilgan.

“Zevarxon”da kishilik olmoshlari (men/man), *sen, u; siz, (biz, siz, ular)* dostonida bir qator uslubiy maʼnolarni ifodalagan:

a) epik qahramonning oʻz oilasi (ota-onasi, farzandlari, xotini kabi) yaqin qarindosh-urugʻlari, yor-birodarlari bilan samimiy oʻzaro hurmat muloqoti maʼnolari: *Qalandar aytdi: – Mendan soʻraguncha sen talabingni soʻra... (120); Suvsiz qolding, jonim begim, // Beray suvi Ravon senga. // Qiyomatlik sen sevganim, // Fido boʻlsin bu jon senga! (121); Seni koʻrib meni bagʻrim ezildi, // Ey navqironim, holing na boʻldi? (123) kabi.*

b) epik qahramon nutqidagi sensirash, andishasizlik, tarbiyasizlik, mensimansizlik, dagʻallik kabi maʼnolar: *Sen sayrab berasan bizga, deb Zevarni tilla qafasga solib qoʻydi (129); Sen qaraysan bunda suxsurday boʻylab, // Qaysi goʻrdan kelding bunda hay-haylab (133); Ular doʻqlab: – Bu Semurgʻni sen qayoqdan topding?— dedi (137); Sen qariding qamchi urdi, // Ular ham manmanlik qildi (139); Sen keldingmi, benomus, gunohkor. // U soʻraydi sening nima ishing bor? // Kal ekandir, oʻzi yurgan sharmanda (172) kabi.*

v) epik qahramon nutqidagi oʻzaro hurmat, izzat-ikrom, mehribonlik va gʻamxoʻrlik maʼnolari: - *Sizlar tabibmi, mening tomirimni koʻringizlar! — dedi (143); Sizga Obihayotning suvi boʻlsa shifo topasiz (143); Sizlar uchun podsho bizni yubordi, // Bildirib turibmiz Sizga xabardi (189); - Endi, mehmon, siz bilan gaplashayin,— deb, bir soʻz dedi: (191) kabi.*

g) epik qahramon nutqidagi *biz* olmoshi *men, sen, ular* maʼnosida, yaʼni uchala shaxs maʼnosida qoʻllangan. Masalan: *Och koʻzingni, koʻtar, xonim, boshingni // Biz soʻraymiz koʻrgan kulfat ishingni (123); Biz kechayik bu yoʻllarda*

to‘p bo‘lib, // *Dushmanlar yo‘liqsa yursak ko‘p bo‘lib* (127); *O‘qni olib kelsak, u qiz bizning yaxshi kiyimlarimizni kiyib, tuyasini minib ketib qolibdi* (191). Ko‘rinadiki, matnlarning birinchisida *men* va *sen* ma‘nosi, ikkinchisida uchala shaxs ma‘nosi, nihoyat, uchinchi matnda men va u ma‘nosi ishlatilgan. Doston matnining ba‘zi o‘rinlarida *men*, *sen* olmoshlarining *man*, *san* shakllari ham uchradi. Masalan: *Boshimga tushibdir qayg‘uli tuman, // Zolimlar qo‘lida g‘arib o‘ldim man* (129); *Manga kelib qo‘ndi bu davlat qushi* (169); *San ko‘nglingni shod aylagin // Dunyoni barbod aylagin* (139); *Qochgan qizni nima qilding, aytgin san?* kabi.

d) epik qahramon nutqida tinglovchiga hurmat yuzasidan *men* olmoshi o‘rnida *biz* olmoshi ishlatilganida, xayrihohlik, kamtarlik ma‘nolari yuzaga kelgan bo‘ladi. Masalan: “*Biz u qizni hech nima qilganimiz yo‘q*”, *deb bir-biriga shivirlashayotir* (190-191); *Shunda boshini ko‘tarib gunohkorlar: — Ey, podsho, bo‘lgan voqeani bizdan so‘radingiz* (191) kabi.

y) doston matnida kishilik olmoshlarining har uchala shaxs birliklariga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasining (-ga) qo‘shilishi natijasida lisoniy o‘zgarish sodir bo‘lgan. Bu xildagi o‘zgarishlari fonetik holatlarning qipchoq shevasiga xos (*men+ga, men+ge, san-g‘a, o+n+ga*), so‘ngra murakkab metateza hodisasi yuzaga kelgan (*ma+g‘+yen, sa+g‘+an, o+g‘+an* kabi). Bulardan tashqari dostonda III shaxs birlik ko‘rsatkichi *ul, an* shaklida qo‘llanish holatlari ham uchraydi. Masalan: *Joyi Shamshod ul ham gulyuzli dilbar!* (125); *Ul nodon o‘zini bilsa, // Qari deb ul hurmat qilsa* (139); *Ani ko‘rib larza tushdi tanda jon, // Oshiq bo‘lib izlab kelgan mehribon!* (155); *Siru holim anga bayon aylasam, // Bu Shamshod shahrini orqa taylasam* (155); *Aslo qolmang, shohim, andan bexabar* (142) kabi.

Doston matnidagi ko‘rsatish olmoshlari (*bu, shu, u, o‘sha* kabi) shaxs va narsa-buyumlarini ko‘rsatish, ta’kidlash ma‘nolarini ifodalashga xizmat qilib, kishilik olmoshlariga nisbatan mavhumligi bilan ajralib turadi. Doston tilida ko‘rsatish olmoshlari o‘ziga xos bir qator xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanib kelgan. Buni quyidagi jihatlarida kuzatdik:

a) *bu, bul* olmoshi yaqindagi muayyan narsani ko'rsatish uchun xizmat qilgan: *Ko'shkida turib, bu dovushni eshitib, Malikai Xubon pastga qarab, qalandarni ko'rdi* (120); *Uyasida turib bul zamon ul qush, // Sirtmoq bo'yniga tushib qolibdi* (133). Doston matnida *bu* olmoshining ko'plik va kelishik qo'shimchalarida turlanishi, bir *n* orttirilishi, ayrim hollarda esa olmoshlarning boshidagi *b – m* tarzida (*munda, muning*) talaffuz etilishi kabi lisoniy hodisalar ham uchradi: *Bular necha bahodirlar bilan ov ovlab yurgandi* (121); *Buning bilan biz qo'ya bermaymiz buni* (144); *O'tkazganmiz bu armonli kunlarni, // Podsho bo'p so'rasang munday shaharni* (196).

b) doston tilida *u (un), shu (shul)* olmoshlari ham faol qo'llangan, lekin har ikkalasining biroz farqi bor: birinchisida epik qahramon nutqida ilgari qayd etilgan narsaga diqqatni jalb etish uchun qo'llanganligini kuzatamiz: *Joyida qaytadan borib uchirdi, // O'zgaga burilmay ul qush keldi* (169); *Ul daryoda yo'q bo'p ketgan, // Yo'ldosh bo'lgan Hasan qani?* (184); *“Shul pulni menga bekorga bermaydi, ko'ngli-da bir gapi bor, bir chatoq chiqaradi”, – deb yurar edi* (156); *Bu surat podshohimizning surati, // Shul bo'ladi yangi podsho odati* (172) kabi. Doston tilida *bul, shul, ul* kabi ko'rsatish olmoshlarining *-day, -dayin, -dayg'och* qo'shimchalarini qabul qilgan matnlar ham bor: *Ikkovi boradi shundayin o'ylab, // Tabib bo'lib necha so'zlarni so'ylab* (140); *Ishi tushib qoldi bundayin zo'rga. // Bobo borib o'zin urdi chinorga* (134); *Aldamchi bo'p yursa elni oralab, // Men kesaman unday kishi boshini* (142) kabi.

v) doston tilida *o'sha* ko'rsatish olmoshi, shuningdek, *ana, mana* so'zlari ham anchagina qo'llangan: *Mana shunday yigit odamzoddan kelgan. Biz podsho ko'tarmoqchi bo'lgan* (180); *Maymunlarning qari podshosi aytdi: — Ana, ahvol, senga olib beradigan qizi shu* (181) kabi.

Bulardan tashqari, doston tilida epik qahramonlarning nutq vaziyatiga qarab ko'rsatish olmoshlari yana predmet tushunchasini ifodalashi, bir narsani ikkinchi narsa bilan tenglashtirib yoki o'lchab ko'rsatish uchun ko'rsatish olmoshlariga – cha qo'shimchasining qo'shilishi, shuningdek, “-day bo'lsa” vositalari bilan birga kelib, nutq so'zlagan epik qahramonni avvalroq bo'lgan voqeani eslatib, yangi

fikrga e'tibor qilish uchun ishlatilishi kabi lisoniy holatlar anchagina uchraydi. Ularning hammasida ko'rsatish olmoshlari u yoki bu tarzda qatnashgan.

So'roq olmoshlari (*nima, nechta, qaysi, ne, na, qanday* kabi) ham doston tilida juda faol qo'llangan. Lekin ularning har biri belgilari bilan bir-biridan farqlanadi. Bizning nazarimizda, bunday farqli lisoniy jihatlar quyidagilardan iborat:

a) o'tgan muayyan voqeani aniqlash ma'nosi: *Dev, paridan senga tegdimi zahmat, // Xatarli karvonim, holing na bo'ldi? // Seni ko'rib meni bag'rim ezildi, // Ey navqironim, holing na bo'ldi? (123); O'zingday zo'rlarga duchor bo'libsan, // Horib, charchab suvsiz cho'lda qolibsani. // Shavkatli Xonzodam, holing na bo'ldi? (123). Doston matnida na olmoshi 14 marta qo'llangan, ularning hammasida ta'kidlangan ma'no ustuvorlik qilgan.*

b) narsaning miqdorini aniqlash ma'nosi: *Ne savdolar tushar boshimga, // Qo'rqaman shu kecha ko'rgan tushimdan (127); Ne ish bilan bunday xizmat aylading, // Arqonni belingga boylab o'radining, // Murodim bo'ldi deb menga so'ylading, // Ne muroding bordir, bayon aylagin? (135) kabi.*

v) harakat belgisi ma'nosi: *Birga yurmay judo bo'lsak ne bo'ldi? (127); Shohning davlatiga borsangiz sizlar, // Bul ko'chada changib yurmak ne darkor! (141); Har ne bilganimni ayon aylasam (178); Ne ish bilan bunday xizmat aylading (135); Men sening surating ko'rib, // Na joylarda bo'ldim, sanam? (187) kabi.*

g) epik qahramon uchun narsaning noma'lumlik ma'nosi: *Podsho, eshit mening aytgan so'zimni, // Ne joylarga tangrim sochgan tuzimni (150); Ne ish boshlab ko'p g'avg'olar qilasan, // Ovloq joyda qo'lga tushib qolasan? (164) kabi.*

d) uzoqdagi narsalarni aniqlash ma'nosi: *Xudo dedi Zevar ko'kda jo'nadi // Na joyga boramiz xudo biladi (152).*

Doston matnida *ne+uchun* qolipining hosilasi fonetik o'zgarishga uchrab, *nechuk* variantining qo'llanganligi aniqlandi: *Bu dunyoda yo'q edi senga kulfat // Nechuk tushdi senga bunday mashaqqat (123); Bu cho'llarga nechuk tushgan guzaring, // Xabar bergin, qaysi shohning ulisan? (168) kabi.*

Bulardan tashqari doston matnida *qaysi* so‘roq olmoshining qisqa *qay* shakli, shuningdek, *qayerga*, *qayerda*, *qayerdan* olmoshlarining *qay*, *qayga*, *qaydin* variantlari ham qo‘llanilgan. Misollarga e‘tibor qilamiz: *Kimga aytay dardim yorib, // Qayga boraman axtarib, // Qayda bo‘lur yorim mening!* (159); *Bu qizni qaydan topgan ekan, – deb, Sa’dulla kalni quduqdan chiqarib keltirishdi* (166); *Xabar bergin, bobo, qaydin bo‘lasan?* (135) kabi.

Doston tilida ish-harakat va hodisani aniqlash uchun *qanday*, *nima* so‘roq olmoshi *qilib* ravishdoshini qo‘shib ishlatilganida qo‘shma olmosh sifatida qo‘llanilgan holatlar uchraydi. Bunday lisoniy o‘rinlarda olmoshning fonetik o‘zgarish qisqarganligini kuzatamiz: *qaytayin*, *naylayin* kabi. Zolimlar qo‘lida *zabundir holim, // Bemahal yetishdi, qaytayin, o‘lim* (129); *Uning ishqini meni qildi devona, // Men naylayin, aqlim oldi bir pari* (124); *Semurg‘ aylanib havoda turar, // Yana qaytib kelib uyaga qo‘nar* (134) kabi. Matnlarda *qaytayin* (*qanday qilay?*) *qaytib* (*qanday qilib?*) *naylayin* (*nima qilayin?*) tarzidagi so‘roq ma’nolari voqelangan.

Doston tilidagi *qancha*, *necha* olmoshlari faqat so‘roq ma’nosini emas, balki noaniqlik, ko‘plik, taxminiy miqdorni ifodalab kelishga xizmat qilgan: *Qancha tuyay zar-u zavar yuklab, necha avlodlarni hamroh qilib, davlatidan qancha bahodirlarni qo‘shib...* (126); *Qancha yigitlari Zangida o‘lgan // Zavar xafa, yuragini boy bergan* (132); *Bular necha bahodirlar bilan ov ovlab yurgandi* (121); *Mast bo‘lishib hech kimni pisand qilmadi* (128) kabi.

Doston tilida o‘zlik olmoshining birlik (*o‘z*, *o‘zi*, *o‘zim*) va ko‘plikda (*o‘zimiz*, *o‘zingiz*, *o‘zlari*) shakllari uchradi va ular xilma-xil modal ma’nolar ifodalash uchun xizmat qilgan. Belgilash olmoshiga kelsak, u “*har nima – harna*”, “*har xil narsa*”, “*hamma narsa*” ma’nosini ifodalab, matnda biror fikrni kuchaytirib, ta’kidlab ko‘rsatish uchun qisqargan shakli ishlatilganligini kuzatamiz. Masalan: *Bu xizmatga harna bermoq lozimdir, // Aytaber ko‘nglingga kelgan arzingni* (150); *Harna deganimni Zangarga yetkar* (152); *Bundan qochgan bilan qayga boradi, // Harna taqdirdagi ishga ko‘nadi* (177); *Istambul podshosi so‘zni boshladi. // —Harna deb amr etsa buni qilinglar* (190) kabi.

Xullas, ishora bildiruvchi soʻzlar – olmoshlar “Zevarxon” dostoni tilidagi epik qahramonlar nutqida samarali va oʻrinli ishlatilgan. Baxshining doston ijrosida ham bunday soʻzlarning uslubiy roli beqiyos. Tahlil davomida biz koʻrib chiqqan olmoshlarning hammasida soʻz shakllarining butun bir boʻgʻini yoki ayrim unli, undosh fonemalar tushirib talaffuz etilishi hodisasi kuzatiladi. Ayni lisoniy hodisa xalq baxshisining ogʻzaki ijro jarayonida maʼnoga putur yetkazilmagan holda, talaffuzni mukammal darajada osonlashtirganligiga birlamchi omil boʻla oladi.

2.4-§. Mustaqil soʻz turkumlarida qoʻshimchalarning oʻziga xos xususiyatlari

“Zevarxon” dostoni tilida turli xil soʻz turkumlariga daxldor boʻlgan, bir qator qoʻshimchalar uchradiki, ularning qoʻllanishida alohidaliklar – bir-biriga oʻxshamas va farqli lisoniy xususiyatlari mavjudligi aniqlandi:

[-ala / -ov] shakli: Dostonda sonlarning jamlovchi shaklini yasovchi *-ala* uchramadi, lekin matnda aynan shu maʼnoni beradigan *-ov* shakli faol uchragan: *Ikkov birga kelib daryoga tushdik (193)*. Matndagi *ikkovning* soʻzshakllaridan *ikkovi* 16 marta, *ikkovidan*, *ikkovimiz* 3 martadan, *ikkovlari* 2 marta, *ikkovingni* 1 marta qoʻllanganligi kuzatildi. Yoki sonlarning jamlovchi shakli *uchov* ham matn tarkibida qoʻllanmagan.

[-ar > -gich / -kich] shakli: *-gich / -kich* feʼl negizlaridan kuchaytiruv oʻttinkali sifat yasash xususiyatiga boʻlganda (OʻTIL, 408) feʼllardan sifat shaklini yasovchi *-r / -ar* qoʻshimchasi¹⁴⁹ oʻrnida qoʻllanish lisoniy qonuniyat sanaladi. Ayni hol doston matnida kuzatiladi: *Bir necha vahshiyga duch boʻp qolmasin, // Bir joling ich roʻdapolar koʻrmasin (177)*.

[-ga > -a] shakli: *Qilich olaman qoʻlima*, // *Chiqibdi dushman yoʻlima (162)*, yoki: *Tirik boʻlsa bir kun kelar qoshima*, // *Istambulda sir aytmayman hech kima (175)* kabi. Namuna sifatida dostonan olingan ushbu misollardagi joʻnalish kelishigi koʻrsatkichining “*a*” shakli oʻzbek tilining oʻgʻiz dialektlariga xos

¹⁴⁹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. –Т.1.) – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006.; Т.2.– 2006.; Т.3.– 2007.; Т.4. – 2008.; Т.5. – 2008. 2-том, – 402, – 436 б.

xususiyat sanaladi. Mazkur shevalardagi **-a** shakli fonetik qonuniyatlar tufayli hamma vaqt undosh tovush bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi. Ayni hol Malika Xubonning Hasan vazirga qilgan muloqotidan olingan yuqoridagi poetik misralarda kuzatilgan. Bu esa Fozil shoirning ijrosi jarayonidagi uslubiga xos lisoniy hodisaning bir koʻrinishidir. Dostonda bunday uslubiy hodisa kam uchraydi. Ammo Fozil shoirning oʻzi qipchoq shevasi vakili boʻlganligi sababli kuylagan dostonlardagidek, asosan, I va II shaxs birlik olmoshlaridan keyin va egalik hamda shaxs qoʻshimchasi “-im” dan keyin “-a” shakli qoʻllanilgan. Ayni lisoniy qonuniyat “Zevarxon” dostonida ustuvorlik qilgan.

[-gacha > oʻlma] shakli: Koʻp yashagin, koʻp yilgacha oʻlmagin. // Yonashib qoshima yaqin kelmagin (133).

[-da > dagi] shakli: Zevar oʻzini Hasan vazirga tanitdi. Koʻnglidagi sirini amaldoriga aytdi (196).

[-da > cha] shakli: Daryoning xatarli joyin bilasan, // Oyogʻing yetganicha izlab koʻrasan (175); Umrinni boricha yursam soʻroqlab. // Gʻarib boʻlib qoldim, ishqingda yigʻlab (122) kabi.

[-kar > -kaz] shakli: Qancha ishni yosh ham boʻlsam oʻtkazib, // Boshimga koʻp ogʻir xizmat yetkazib (139).

[-lik > -(y)ik] shakli: Biz koʻrayik yer yuzini qidirib, // Tark aylaylik bu mosivo hunarni. // Kezayik ushbu dunyoni, // Bir koʻringan jonon qani? (166).

[-ni > -in / -n] shakli: Soʻzimga quloq sol, turgan dilovar, // Jamolin oldida oro kun bekor! (124); Oʻzini oʻldirib molin olibsan, // Bechora boʻp bu zindonda qolibsani? (190); Boshin kesib, iling tabibni dorga, // Elda bunday yolgʻonchilar boʻlmasin (147) kabi.

-n shakli: tushum kelishigining poetik koʻrinishi sifatida qaraladi, lekin uning dostonidagi qoʻllanish miqdori past, uning -ni shakli esa faol qoʻllanganligi koʻzga tashlandi, eng muhimi, oʻzining asosiy grammatik vazifasini bajargan.

[-ni > -di] shakli: Dushmanga selmar qilichdi, // Chaparasta kesib boshdi (162); Bildirib turibmiz Sizga xabardi (189) kabi.

[*-ga > -ma*] shakli: *Yonashib qoshima yaqin kelmagin, // Semurg'ga hadik berib yurmagin* (133); *Qo'lima shu zamon sozimni olib // Necha so'zlar so'zladim bunda to'lg'onib* (154) kabi.

“Zevarxon” dostonidagi qaratqich, tushum, jo‘nalish kelishiklarining belgisiz qo‘llanish holatlari hozirgi o‘zbek tiliga xos xususiyat sanaladi. Ammo chiqish kelishigining doston matnida belgisiz holatda qo‘llanishi qipchoq je-lovchi shevasiga tamomila mos keladi, bu, o‘z navbatida, “Zevarxon”da ham o‘z ifodasini topgan: *andin so'ng* (124); *degan so'ng* (153); *turgan so'ng* (170); *anglab so'ng* (194) kabi.

“Zevarxon” tilida doston syujetini bayon etishda va ijrosi jarayonida Fozil shoirning ayrim yasovchi qo‘shimchalarga ijodiy yondashganligini kuzatdik. Masalan, bu o‘rinda *-dor, -don, -li* kabi qo‘shimchalardan qay tarzda foydalanganligini kuzatish bilan chegaralanamiz.

Ot yasovchi *-dor* qo‘shimchasi tilimizga tojik tilidan o‘zlashgan, u yozma va og‘zaki so‘zlashuv nutqda otlarga qo‘shilib, shu so‘z orqali ifodalangan predmetga egalik yoki u predmetning o‘shanga xos, taalluqli ekanligini bildiradi¹⁵⁰. Ta’kidlanayotgan bu qo‘shimcha bilan yasalgan so‘zlar “Zevarxon” matnida 10 tani tashkil etadi, ularning jami yig‘indisi 42 marta qo‘llangan. Masalan, *hiylador* (147); *dunyodor* (153); *amaldor* (141, 142, 152, 169, 175, 178, 187, 189, 194, 196, 197, 198); *nomdor* (146, 151); *jondor* (127, 128, 178, 180, 182, 183, 187); *jundor* (181); *xabardor* (136, 144, 145, 156, 158); *sardor* (176, 197); *jabrdor* (162). Ko‘ramizki, bu so‘zlarning ichida eng faol qo‘llanganlar 3 ta (*amaldor, jondor, xabardor*). *Nasiba tortgan-da, Zangarga kelgan, // Borib qolib menday amaldor ko'rgan* (142); *To'qayda ko'p yurib, yo'lda adashib, // Ko'rgan jondor qochar ahli shoshib* (128); *Yashilday quyilib javoday engin, // Hayallab qolmagin xabardor bo'lg'in* (144) kabi.

“Zevarxon” matnidagi ot yasovchi *-dor* qo‘shimchasi tilimizdagi faol qo‘llanadigan *-chi, -go'y* qo‘shimchalari bilan sinonim tarzda ishlatilish imkoniyati

¹⁵⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. –Т.2.) – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – Б. 418.

mavjud: *hiylador* – *hiylachi* – *hiylago*‘y kabi. E’tibor beramiz: *Makkorlikman qilgan ishlari bekor! // Uchar qushga kafil bo‘lgan hiylador! // Qirq kun muhlat bitdi, endi o‘ladi* (147). Matndagi *makkor* va *hiylador* so‘zlarining o‘zi ham sinonim bo‘la oladi. Shu o‘rinda yana bir ta’kid: tilimizda *hiylador* so‘zining *hiylagar*, *aldamchi*, *yolg‘onchi* kabi qator sinonimlari mavjud. Ayni holning bir xil ma’noda – salbiy ottenkada qo‘llanishi alohida lisoniy hodisa sanaladi va bular, o‘z navbatida, dostonda ham uchraydi. Masalan: *Elda bunday yolg‘onchilar bo‘lmasin, // Hiylagar kishilar omon qolmasin! // Kasofatlar Zangar elda yurmasin* (147); yoki: *Aldamchi bo‘p yursa elni oralab, // Men kesaman unday kishi boshini* (142) kabi. *Hiylador* elementining qo‘llanishini muvaffaqiyatli yasaliş sifatida baholaymiz va Fozil shoirning yuksak mahoratga ega ekanligini e’tirof etamiz.

Endi yasovchi **-li** qo‘shimchasining “Zevaxxon” matnida qaytarzda qo‘llanganligini kuzatamiz. Aslida bu qo‘shimcha biror predmetga, belgi-holatga ega ekanlikni, predmetning biror narsaga yaroqli ekanligini, egalikda ortiqlikni ko‘rsatishga xizmat qiladi¹⁵¹. Fozil shoir tilimizdagi mavjud modellar asosida hosil qilingan bunday tipdagi so‘zlardan maqsadli va o‘rinli foydalangan, deyish mumkin. Masalan, dostondagi *muzli* (152), *ko‘zli* (123, 133), *so‘zli* (124), *yuzli* (123, 194), *jiyakli* (166), *yo‘lli* (165), *aqlli* (145), *karamli* (127), *g‘amli* (169), *armonli* (196), *vafoli* (157), *xatarli* (123, 127, 144, 156, 175, 178, 196), *sirli* (144), *o‘rli* (165), *sho‘rli* (187), *saxovatli* (126), *shavkatli* (123), *davlatli* (123), *adolatli* (126), *karomatli* (126, 154), *suratli* (167, 180), *otli* (161, 196), *qanotli* (144, 152, 183), *baxtli* (165), *o‘tli* (152), *qayg‘uli* (129, 157), *kuchli* (136), *urushli* (163), *oyoqli* (181), *siyohli* (181), *bog‘li* (127, 129), *chog‘li* (174) kabi so‘zlar shular jumlasidan. Ko‘ramizki, ushbu so‘zlar orasida eng faol qo‘llanganlar: *xatarli*, *yuzli*, *bog‘li*, *ko‘zli*, *turli*, *karamli*, *saxovatli* so‘zlardir. Yana ular orasidagi *yuzli*, *ko‘zli*, *suratli*, *urushli*, *kuchli*, *chog‘li*, *siyohli*, *otli*, *g‘amli* singarilar folklor asarlari tilida faol qo‘llanadi. Shuningdek, *muzli*, *aqlli*, *karamli*, *vafoli*, *saxovatli*, *karomatli*, *baxtli* singari esa ham kitobiy uslubga xos, ham og‘zaki so‘zlashuv nutqiga xosdir.

¹⁵¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. –Т.1.) – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – Б. 428.

O'rli, sho'rli kabilarni je-lovchi shevalari vakillarining nutqiga xos, deyish mumkin: *O'rlik bilan yurding umr kechirib, // Yo'lli bo'lding, qoldi baxting ochilib. // Chopgan ekan asli sening iqboling* (165); *Suratga so'z aytgan sho'rlik, // Endi sening kuning bitdi! // Bu suratga urilasan, // Shohning zulmidan o'lasan! // Azob tortgan, sho'rli yozgan, // Tayin zindonda qolasan!* (187) kabi.

Ko'ramizki, **-li** qo'shimchasi bilan yasalgan yuqoridagi sifatlarning qo'llanishi ham Fozil shoir uslubiga xos xususiyat, deb aytishimizga asos bo'ladi. Eng oxirgi keltirilgan matnda *o'g'ri* ma'nosidagi turli xil: *omadsiz, baxtsiz, sho'rli* so'zlari je-lovchi xalq tilida hozir ham faol ishlatiladi, xolos.

Endi **-don** yasovchi qo'shimchasining doston matnida qo'llanish holatini kuzatamiz. Bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlar "Zevarxon" matnida unchalik ko'p emas, bor-yo'g'i yettitagina uchradi. Masalan, *maydon* (158,161, 162, 165); *mardi-maydon* (161, 167); *zindon* (189, 190); *lodon* (133, 190, 195); *nodon* (135, 138, 139, 167); *sargardon* (130, 134, 138, 157, 195); *qadrdon* (137, 144, 145, 157, 175) singarilar shular jumlasiga kiradi. Ushbu misollarda berilgan *maydon, mardi-maydon, zindon* leksemalari asosan folklor asarlarida, *sargardon, qadrdon* so'zlari esa so'zlashuv nutqiga xos va "kitobiy" uslubga mos keladi, shuningdek, *lodon* va *nodon* so'zlari aslida bir xil ma'noni anglatga-da, je-lovchi qipchoq sheva vakillari nutqida ko'proq uchrashini kuzatamiz. Imkoniyatdan kelib chiqqan holda, **-don** yasovchi qo'shimchasi tarkibida bo'lgan *maydon* leksemasi va uning negizida hosil bo'lgan so'zlarni ko'zdan kechiramiz. Ushbu so'z "Zevarxon"da 5 marta qo'llangan va ikki qarama-qarshi tarafning jang qiladigan, urushadigan joyi ma'nosini ifodalagan. Ularning qo'llanish shakliga qarasak, 3 marta *maydon* bo'lmoq, 1 marta *maydon ko'rmoq*, yana bir marta *maydon cho'lda* birikmalaridan iborat ekanligini ko'ramiz.

Maydon so'zining 5 ta ma'nosi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da izohlangan: shulardan 3. "biror ish-harakat uchun mo'ljallangan yoki shunday ish-harakat yuz beradigan joy ma'nosi"¹⁵² tarzida sharhlangan. "Zevarxon" dostonidagi uchta o'rinda ish-harakat yuz beradigan joy ma'nosi ifodalangan:

¹⁵² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. – Т.1.) – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. – 442 б.

Maydon bo'lsa kelib dushmanga g'olib, // Malika yoringni bu eldan olib (158); Bilmayman qanday gap bo'lar, // Tavakkal deb Hasan turar, // Maydon bo'lsa sherday qaysar, // Maydon bo'lsa Hasan toshar, // Bul maydonga Hasan tushar. // Urushda daryoday toshar (161-162) kabi. Ushbu matnlarning birinchisidagi *maydon bo'lsa* birikmasining qo'llanishidagi xos xususiyat shundaki, garchi matnda *urush* so'zi ishlatilmasa ham mazkur so'z bilan ma'nodoshlik kasb etgan. Ikkinchi matnda esa ana shu ma'no tobora kuchaytirilgan. Doston kuylovchisining mahorati shundaki, tinglovchilarni o'ziga tobora jalb qilish uchun, *maydon* elementini *urush* ma'nosida tushunishlari uchun shu darajada singdirganki, *maydon bo'lsa* birikmalarini takror-takror ishlatgan. Doston ijrosidagi bu epik bayon, birinchidan, ritm va qofiya talabi bilan yuzaga kelsa, ikkinchidan, jang maydoni oldida turgan epik qahramon Zevarxonning psixologik holati, kuch-quvvati va dushmanga bo'lgan munosabatini ochib berishga xizmat qila olgan.

Dostonda qo'llangan *maydon* va *urush* so'zlari orasidagi ma'nodoshlik matnda *maydon* ma'nolarini ham keltirib chiqarganligini kuzatdik. Buni biz Hasanxonning Zevarxonga qarata aytgan muloqotidan bilib olamiz: *Zevarxon, ko'rgin tomosha, // Men bermayman bunga omon, // Qilichdan to'kib qirmiz qon, // Urush qilay, ko'rgin maydon, // Tandan o'zilar shirin jon, // Bu so'zni aytar Hasanxon Zevarxon, ko'rgin tomosha, // Men bermayman bunga omon, // Qilichdan to'kib qirmiz qon, // Urush qilay, ko'rgin maydon, // Tandan o'zilar shirin jon, // Bu so'zni aytar Hasanxon (162)* kabilar. *Maydon bo'lmoq, maydon ko'rmoq* kabi birikmalarning og'zaki so'zlashuv nutqiga xos *maydon* cho'lda varianti ham doston maydonida uchragan: *Barchasi charchadi, o'pkasi shishdi, // Qirq qaroqchi maydon cho'lda chopishdi, // Ko'p yo'lga uzoqlab ketdi yoy o'qi (165).*

Xullas, doston tilida *maydon* elementi baxshi tomonidan birmuncha muvaffaqiyatli qo'llangan va *maydonda, maydonda bo'lish istagi, maydonni ko'rish niyati* ma'nolarini ifodalab bera olgan. Epik qahramondagi jo'shqinlik, ko'tarinkilik, kayfiyat, jasorat va mardlikka tayyor turganlik kabi ma'nolarni tinglovchilariga singdira olgan. Bunday ifoda usullari har bir baxshi uslubi,

qolaversa, xalq dostonlari uslubiga to'la mos keladi. Ta'kidlanayotgan mulohazalar Fozil shoirning epik repertuariga ham bevosita taalluqli.

Endi doston matnidagi ba'zi morfologik ko'rsatkichlarning qo'llanishidagi alohidalik va o'ziga xoslik masalasiga qisqacha to'xtalamiz. Bu boradagi bizning kuzatishlarimiz quyidagilardan iborat:

1. Ayrim morfologik ko'rsatkichlar doston tilida o'zaro variant sifatida qo'llanilgan. Masalan, unlilarning til oldi va til orqasida talaffuz etilishiga ko'ra farqlanadigan fe'lning infinitiv shakllari **-moq** / **-mak** ni olgan so'zlarning nisbati bir xil emasligi ko'zga tashlanadi. **-moq** qatnashgan fe'l shakllari 130 dan ortiq bo'lsa, **-mak** qatnashgan fe'l shakllari sanoqli so'zlardan iborat. *Shohning davlatiga borsangiz sizlar, // Bul ko'chada changib yurmak ne darkor! (141)* kabi.

2. Doston tilida morfologik ko'rsatkichlardan **-roq** / **-rak** variantini olgan so'zlar, umuman, qo'llanmagan. **-gan** / **-g'on** varianti haqida ancha ijobiy fikr aytish mumkin. Masalan, **-gan** qatnashgan fe'l shakllari juda faol qo'llangan. Uning umumiy soni 128 tani tashkil etgan: *o'ylagan, yig'lagan, bog'lagan, uxlagan, qilmagan, bo'lmagan, so'ragan, yozgan, kelgan, qilgan, olgan, solgan, qolgan, bo'lgan, turgan, ko'rgan, yurgan, aytgan, pishgan, ochilgan* va boshqalarni keltirish mumkin. **-gan** morfologik ko'rsatkich qatnashgan fe'l shakllari ichida *degan* 12 marta, *kelgan* 31 marta, *qilgan* 30 marta, *olgan* 17 marta, *bo'lgan* 27 marta, *bergan* 13 marta, *turgan* 22 marta, *ko'rgan* 18 marta, *yurgan* 30 marta, *aytgan* 19 marta qo'llangan va ular eng faollari sanaladi. **-gan** / **-g'an** varianti faqat bir o'rinda qo'llangan: Shunday joy: *bir qo'rg'on, yon yog'i devor, u devorning ustidan qanotli qush uchib o'tolmaydi (183)*. Adabiy tilimizda **-g'an** ning vazifasi fe'ldan sifat yasash hisoblanadi¹⁵³. Lekin shunday bo'lsa-da, doston matnida *fig'on (133, 137, 156, 197); yolg'on (144, 168, 185, 190); afg'on (155); yo'g'on (170)* kabi so'zlari ham uchraydi.

3. Morfologik ko'rsatkichlardan yana biri **-gil** / **-g'il** shakli ham doston matni uchun xos: 6 marta qo'llanilgan: **aylagil**: *Nazar aylagil husni holimga, // Zevarxon sultonim, holing na bo'ldi? (123); degil*: *Bu suratni ko'rib o'zing*

¹⁵³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.1. – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 402 б.

urasan, // *Rostin degil, xonim, qaydan kelasan?* (192); **qilgil**: *Ustun qilgin menday mardning qo‘lini*, // *Oson qilgil qiyin-mushkullarini* (144); **o‘ldirgil**: *Bu bor ekan bor zangining makoni*, // *Xazon qildi Bog‘i Eram gulshani*. // *Bularni ozod qil, o‘ldirgil mani* (128) kabi. **-g‘il** shaklidagi morfologik ko‘rsatkich tarixiy shakl (O‘TIL, 408) bo‘lganligi bois doston matnida uchramadi. Yana bir lisoniy hodisani ta’kidlash joiz: “fe’ldan anglashilgan ma’noni alohida ta’kidlash, kuchaytirish bilan ifodalaydigan fe’lning buyruq maylini hosil qiladigan”¹⁵⁴ **-gin** qo‘shimchasi doston matnida juda faol qo‘llangan. Bunday so‘zlar 51 tani tashkil etib, ular matnda 113 marta qo‘llangan: masalan, *tilagin*, *aytgin*, *kelmagin*, *kelgin*, *bilgin*, *qilgin*, *olgin*, *solgin*, *turgin*, *ko‘rgin*, *yetgin*, *aytgin* va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Bunday so‘zlar orasida *aylagin*, *olgin* 6 martadan, *kelgin* 9 marta, *qilgin*, *solgin* 5 martadan, *bergin* 14 marta, shuningdek, *ko‘rgin*, *aytgin* 4 martadan qo‘llangan va ular eng faollari sanaladi. Ayrim misollar keltiramiz: *Tabib bo‘lsang dunyoda bor narsani aytgin*, *yo‘q narsani nima uchun aytasan*, – *dedi* (143); *Murodim bo‘ldi deb menga so‘ylading*, // *Ne muroding bordir*, *bayon aylagin?* (135); *Voqeani so‘yla*, *gul yuzli jonim*, // *Gapirgin*, *tortinma*, *sen mehribonim!* (195); *Gulgun kiyib kelgin yana qoshima*, // *Xamoyilday soya solgin boshima* (122) kabi.

4. Payt va sabab ma’nosini anglatuvchi **-gach** / **-kach** / **-g‘ach** / **-qach** kabi morfologik vositalar “Zevaxxon” dostoni matnida umuman qo‘llanmagan. Lekin ularga ravishdosh yasovchi **-ib** qo‘shimchasi sinonim bo‘lib kelgan holatlar mavjud. Ulardan ayrim misollar keltirish bilan cheklanamiz:

- gach > -ib shakli: (*ulg‘aygach* → *ulg‘ayib*): *Yoshi ulg‘ayib yetgan*, *juda qarib mazasi ketgan*, *elaslab bir boboy ko‘rindi* (132);
- ach > -ib shakli: (*bo‘lgach* → *bo‘lib*): *Bandi bo‘lib o‘zi qafasda qolgan*. // *Qancha yigitlari Zangida o‘lgan* (132);
- gach > -ib shakli: (*borgach* → *borib*): *Borib ochdi bog‘ning darvozasini*, // *Bunda ko‘rdi gullarning tozasini* (132);

¹⁵⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.1. – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 408 б.

- gach > -ib shakli: (*kesgach* → *kesib*): *Boshin kesib, iling tabibni dorga, // Elda bunday yolgʻonchilar boʻlmasin* (147) kabi.

Feʼning noaniq kelasi zamon feʼlining **-gay / -gʻay** koʻrsatkichlari “Zevarxon” dostonida faqatgina bir oʻrinda *boʻlmaqay* feʼlida qoʻllangan. Buni Xisrav xonning oʻgʻli Zevarxonga qarata aytgan soʻzida koʻramiz: *Bosh boʻlib dushmandan saqla salomat. // Qoʻzimni topshirdim haqqa, omonat, // Hech qaysinga boʻlmaqay xiyonat, // Duo qildim, Bogʻdodga kelgin salomat* (125) kabi.

Xullas, tahlil qilingan soʻz turkumlarining har birida alohida-alohida qoʻshimchalar mavjud, ayni vaqtda ularning qoʻllanishida ham oʻziga xos, bir-birida takrorlanmaydigan alohidalik jihatlar mavjud. “Zevarxon” dostoni matnidagi grammatik va semantik-stilistik xususiyatlar ham bulardan mustasno emas.

Bob boʻyicha xulosalar

1. “Zevarxon” dostonida qoʻllanilgan har bir soʻzga lisoniy hodisa sifatida yondashilganda, eng avvalo, ularning har birini nisbiy mustaqil soʻzlar va maʼnoviy xususiyatlariga koʻra soʻz turkumlaridan tashkil topgan deb tan olinishi lozim.

2. Dostondagi harakat va holatni ifodalovchi soʻzlarda tuslanish, shaxs-son, zamon, oʻtimli-oʻtimsizlik, daraja, mayl kabi kategoriyalar muayyan morfologik belgilarga ega.

3. Dostondagi belgi-xususiyatni ifodalovchi soʻzlarni holatni, shakl-koʻrinishni, hajm-oʻlchov va masofani, rang-tusni, hayvon va parrandalar tuslarini ifodalovchi soʻzlarga ajratish mumkin.

4. Dostondagi miqdor va sanoq tushunchalarini ifodalovchi soʻzlar bir qator xususiyatlari bilan otdan farqlanadi. Bular: a) son mavhum xususiyatga ega boʻlib, predmetning son va miqdorini belgilaydi; b) sonlar koʻplik qabul qilmaydi, qabul qilgan taqdirda u otlashadi; v) sonlar oʻzidan oldin aniqllovchini qabul qilmaydi. Ayni lisoniy meʼyorlar oʻzbek adabiy tilida va “Zevarxon” dostoni tilida ham deyarlik bir xil darajada ekanligi kuzatildi.

5. Dostonda ishora bildiruvchi soʻzlar faol qoʻllangan. Ularning hammasi matnda bir-biridan farqlansa-da, xilma-xil uslubiy maqsadlarni birlik va koʻplik sonlarda ifodalashga xizmat qilgan. Tahlil davomida biz koʻrib chiqqan olmoshlarning hammasida soʻz shakllarining butun bir boʻgʻini yoki ayrim unli, undosh fonemalar tushirib talaffuz etilishi hodisasi kuzatildi.

III BOB. “ZEVARXON” DOSTONIDA QO‘LLANILGAN LEKSIK BIRLIKLARNING GENETIK, TARKIBIY-MAZMUNIIY XUSUSIYATLARI

“Zevarxon” dostonining leksik xususiyatlarini o‘rganish bizga shunday to‘xtamga kelishimizga olib keldi: doston o‘z va o‘zlashgan so‘zlar, umumiste’mol leksika va dialektik birliklar, ijtimoiy leksika, maishiy leksika, antroponimlar va toponimlar, zoonimlar, mavhum ma’noli leksik birliklar singari o‘ndan ortiq yo‘nalishlardagi so‘zlarni o‘z ichiga olgan. Bir tadqiqot doirasida ularning hammasini tahlil qilishning iloji yo‘q: bizning imkoniyatimiz chegaralangan. Ishimizning ushbu bobida doston leksikasidagi o‘z va o‘zlashgan, eskirgan va tarixiy so‘zlarni tahlil qilishni lozim topdik.

3.1-§. “Zevarxon” dostonidagi o‘z va o‘zlashgan so‘zlarda ko‘p ma’nolilik

“Zevarxon” dostoni leksikasida xalq baxshisining shevasiga xos, dostonlar tiliga mos va xalq tilidagi leksemalar mavjud. Bu tipdagi so‘zlarning ayrimlarini matn orqali kuzatamiz:

– **abgor-abgashta.** Bu so‘zdan so‘ng: – Xayr, mehmon, siz ko‘p abgor-abgashtalikni ko‘ribsiz. Mardning boshiga bunday ishlar tushadi (193);

– **abgor-u aftoda.** Podsho edim, gado qilgan, // Abgoru aftoda qilgan (130);

– **arqiragan // arqirgan.** Arqiragan erday bo‘lib, // Yolg‘iz o‘zim sherday bo‘lib, // Har yag‘rinim qirday bo‘lib... (162); Ilgari arqiragan er edim, // Yoshim yetib endi men ham qaridim... (179).

– **dunyodor.** Bu ziyofatda Hasan vazir, bir qancha odamlari bilan Zevar birga borib, mehmon bo‘ldi. Hammasi dunyodor, davlati katta (153).

– **davkor.** Chinmochinda otam davkor shod edi, // Hamisha oldimda arzu dod edi (179).

– **diyda.** Boshing olib sen ketarsan gulzorim, // Nuri diydam, obloga topshirdim seni (125).

– **joling‘ich.** *Bir necha vahshiyga duch bo‘p qolmasin, // Bir joling‘ich ro‘dapolar ko‘rmasin* (177).

– **zahar-zaqqum.** *Mendan xabari yo‘q qavm-qardoshim. // Zahar-zaqqum bo‘ldi bu ichgan oshim!* (146).

– **jing‘il.** *Buning bilan bo‘lmaydi birga, // Oralab ketgan jing‘ilga* (182).

– **bog‘anigi.** *Maymun chopar o‘ng-u so‘lga, // Bog‘anigi yigit bormi?* (182).

Keltirilgan misol-matnlar Fozil shoirning doston ijrosi mahoratidan darak berib tursa-da, je-lovchi qipchoq shevasiga xos *avgor-abgashta, arqiragan // arqirgan, dunyodor, davkor, joling‘ich, zahar-zaqqum, jing‘il, bog‘anagi*, shuningdek, *ro‘dapo, oblo* singari leksik birliklar syujet oqimiga daxldor epik qahramonlarning muayyan xatti-harakatlarini ifodalashda faol qo‘llangan. Bu leksik birliklarning asosiy qismi matnda 1 martadan, ayrimlari 2 martadan uchraydi, xolos. Bu o‘rinda ularning faqat chastotasidagina emas, balki “Zevarxon”dostoni matniga xoslanganligi va badiiyati uchun xizmat qilganligi, ular baxshi tomonidan muvaffaqiyatli qo‘llanganligi haqida gap bormoqda.

Doston matnida *yitirmoq, makon-manzil, munday, murod-maqsad, nimpushti, noshod, to‘palon-to‘zon, o‘lik-tirik, sabil, sipohigarchilik, taylamoq, teyinmoq, xalta-xulta, qanqaymoq, qiyin-mushkul, hayhaylashmoq, chuvlamoq (chulg‘ashmoq), ertan-mertan, erkilmoq, eynimda* kabi 100 ga yaqin leksik birliklarga duch kelamizki, ularning asosiy qismi je-lovchi qipchoq shevasiga xos, yana bir qismini kitobiy uslubga (masalan, *sipohigarchilik, noshod, murod-maqsad, o‘lik-tirik* kabi) mos keladi. Ularning ba‘zilariga e‘tibor qaratamiz.

– **yitirmoq.** Yo‘qotmoq ma’nosini ifodalovchi bu so‘z doston matnida bir marta uchraydi: *Zevarxon bilan bobo ikkovi, nima qilarini bilmay gang bo‘lib qoldi Zevarxon aytdi: — Bobo aqlingni yitirma, bizlar u mamlakatga ham borarmiz, Semurg‘ni tag‘in topib olarmiz!* (138). Doston matnida ushbu so‘zning yitirib shakldoshi 2 marta uchraydi, ularda ham *yo‘qotmoq, ayrilmoq, oldirmoq* ma’nolari ustuvorlik qilgan: *Husnini ko‘rib aql-hushim yitirib, // Biz izlarmiz endi qalandar bo‘lib.* (166); *Aql-hushini yitirib, // Barcha odam hayron qoldi. // — Qandayin alomat bo‘ldi?* (148). Doston matnidani olingan ushbu misollardagi

yitirib soʻzi, shuningdek, birinchi misoldagi *hayronlik*, *ilojsizlik* maʼnolarini ifodalovchi *gang* soʻzi ham je-lovchi qipchoq shevalarida qadimdan qoʻllanganligini tasdiqlaydi. Lekin afsuslanadigan joyi shundaki, hozirgi lugʻatlarda *yitirma*, *gang* soʻzlariga biror bir izoh berilmagan.

– ***sipohigarchilik***. “Oʻzini juda oddiy kamtarona tutishlik, odmilik, xushmuomalalik”¹⁵⁵ maʼnolarini ifodalovchi bu soʻz doston matnida bir marta qoʻllangan: *Zavar oʻzini Hasan vazirga tanitdi. Koʻnglidagi sirini amaldoriga aytdi. Amaldorlar: — Barakalla, ilm sipohigarchilikni bilganingga, — dedi.*(196). Bu soʻzning oʻzak qismi – leksik maʼnoga ega boʻlgan *sipoh* shakldoshi doston matnida bir oʻrinda *amaldor*, yana bir oʻrinda *jangchi*, *askar*, boshqa oʻrinda *amaldorlik*, *ishboshilik* maʼnolarida uchraydi. Buni biz *sipoh* (175); *sipohi* (138, 168, 171); *sipohiy* (141, 171); *sipohiylar* (137, 169, 170, 171, 172, 174); *sipohiysan* (137); *sipohilar* (138, 169) singari shakldoshlarda kuzatdik. Doston matnidan olingan ayrim misollarga eʼtiborni qaratamiz: *Hasanxonni chaqirib beklar begi amal berib, oʻzining qoshida sipoh - amaldor qilib qoʻydi* (175); *Bu soʻzlarni unga sipohiy aytdi, // – E, hakimlar, bu yurishing bekordi, // Senday odam podsholikka darkordi* (141); *Sipohiysan, qilmagin siyosatni, // Semurgʻ deb menga qilma tuhmatni, // Amaldorlar, bilmaysanmi uyatni* (137); *Shodmon boʻlib, yana xafalik tushdi, // Qaysi goʻrdan sipohilar yetishdi* (138) kabi.

Bu oʻrinda bir lisoniy hodisani qayd etmoqchimiz. Taʼkidlangan soʻzlarning shakldoshi boʻlmish *sipoyi* soʻzi dostonida bir marta uchraydi: *Ular doʻqlab: – Bu Semurgʻni sen qayoqdan topding?— dedi. Bobo aytdi: – Bu oʻzimning Semurgʻim. Sipoyilar aytdi: -Semurgʻ beklikda yo podsholikda boʻladi. Senda Semurgʻ nima qiladi? Tagʻin bizning podshoyimizning Semurgʻini oʻgʻirlab olgan boʻlmagin?* (137). Ushbu matndagi *sipoyilar* soʻzining leksik maʼnosida “*kamtarlik, kamsuqumlik, bosiqlik*” toifasiga mansub kishilarga xoslik tushuniladi. Lekin ushbu maʼno matnda ifodalanmagan, balki “*amaldor*”, “*rahbar*”, “*jangchilar*”

¹⁵⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.:1. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. 3-том, – 518 б.

ma'nosida qo'llanganligini kuzatamiz. Aslida *sipoyilar* shakli to'g'ri bo'ladimi yoki *sipohilar*? Nazarimizda, doston nashrida xatolik yuz bergan: matnda *sipohiylar* shaklida berilganida maqsadga muvofiq bo'lardi.

– **Yonbosh:** *hammasi yarim kechada mast bo'lib, yiqilib yotib qoldi. Yonboshda qafasda turib to'ti aytdi: -Sen qanday hol bilan bularga duch bo'lding? (129).*

– **Qalin // qalinbosh:** *Men bilaman qiladigan ishimni, // Qalin boshi qilaman deb qushimni, // Podshosining qiziman o'tirishimni. (133); Semurg' qushlarning podshosi, ushlab olib borsam farroshdan ko'ra e'tiborlik bo'lib, balki qalinboshi deganday qilib podshoga bersam. (136)*

– **Vaqtixushlik:** *Endi bular to'y vaqtixushligidan o'yin boshlaydi (181); Shunday qilib elga kelgan, // Vaqtixushlik ishni boshlab, // O'yin, kulgi qilib qolgan (198) kabi.*

Keltirilgan misollardan anglashiladiki, “o'ng yoki chap tomon, taraf, atrof”¹⁵⁶ ma'nolarini ifodalovchi *yonbosh*, “kuyov tomonidan kelin tomonga beriladigan, to'lanadigan pul, mol, hadya” ma'nosidagi *qalin-qalinbosh*, ko'tarinkilik kayfiyatidagi holat, xursandchilik”¹⁵⁷ ma'nolarini anglatadigan *vaqtixushlik* so'zlari qadim-qadimdan xalqimiz orasida qo'llanib kelingan. Bunday lisoniy hodisani “Zevaxxon” dostoni matni ham, Fozil shoirning epik repertuari ham to'liq tasdiqlay oladi. Bunday so'zlarning xalq baxshisining ijodida qo'llanilishi dostonidagi muayyan ifodaning ta'sirli, yoqimli bo'lishiga, syujet voqealarining tinglovchi-eshituvchilar xotirasida saqlanib qolishiga, “muhrlanishiga” olib kelgan.

O'zlashgan so'zlar. Ona tilimizdagi o'zlashma so'zlar tarixiy-etimologik jihatiga uch yo'nalishga xos. Ular turkiy tillardan, arab tilidan va fors-tojik tilidan kirib kelgan so'zlardir. Bunday so'zlarning hammasi tilimizning amaldagi tamoyillariga to'liq mos keladi. Shu ma'noda Fozil Yo'ldosh o'g'li kuylagan

¹⁵⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.2. – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. –Б. 37.

¹⁵⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.:1. – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006.; Т.2.– 2006.; Т.3.– 2007.; Т.4. – 2008.; Т.5. – 2008.

barcha dostonlarda, xususan, biz o'rgangan "Zevarxon" dostonida qo'llanilgan o'zlashma so'zlar ham o'zini tamomila oqlaydi.

Shu o'rinda "o'zlashgan so'zlarni qo'llash doston tili uchun nima beradi", - degan bir muammo tug'ilishi tabiiy, albatta. Bu muammoning yechimiga Islom shoirning "Orzigul" dostonini o'rgangan olima N.Xadjimusayevaning quyidagicha mulohazalarini keltirish lozim deb hisobladik: "Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, birinchidan, tilimizda doimo qo'llanib kelinayotgan va quloq o'rganib qolgan so'zdan ko'ra uning amalda kam ishlatilgan o'zlashgan muqobilini qo'llash obrazlilik uchun xizmat qilishi mumkin. Ikkinchidan, so'z o'zlashgani bois tilda so'zlararo sinonimiya vujudga kelib, ularning har birining ma'nosida stilistik ottenkalar ro'yobga chiqishi va ularni o'zaro farqlashga ehtiyoj seziladi. Uchinchidan, mumkin qadar abadiylashtirib borishi mumkin. Aytilganlarning barchasi ona tilimizning amalda bo'lish tamoyillariga mos keladi".¹⁵⁸

"Zevarxon" dostoni matnida Fozil shoir qo'llagan barcha o'zlashma so'zlarni tahlil qilish, ularga munosabat bildirishning imkoniyati yo'q. Lekin biz bu o'rinda dostondagi turkiy, arabiy va fors-tojik tillarga xos o'zlashma so'zlardagi ko'p ma'nolilik masalasini aniqlashga qisqacha to'xtaldik:

a) turkiy tillarga xos so'zlarda ko'p ma'nolilik. Dostondagi so'zlarning bir qismi turkiy qatlamga xos: *yer, kon, so'z, bel, avaylamoq, ayirmoq, aytmaz, angraymoq, aniq, axtarmoq, arqon, achchiq, bek, ber, bermoq, beshik, birikmoq, bitim, biqin, bola* singari narsa va hodisani ifodalovchi so'zlar; *o'tmoq, solmoq, tortmoq, ko'rmoq, tuzmoq, buzmoq, kesmoq, ketmoq, tushmoq, urmoq, chiqmoq, chekmoq, qilmoq, qolmoq, yoqmoq, boshlamoq* kabi ish-harakat va holat ma'nosidagi so'zlar shular jumlasidandir. Quyida ularning ayrimlariga e'tiborni qaratamiz.

¹⁵⁸ Ходжимусаева Н. Ислом шоирнинг "Орзигул" достонининг лисоний тадқиқи. — Тошкент, Инновация-ЗИЁ, 2019. — Б. 52.

Bermoq. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu so‘zning matnda qo‘llanishidagi o‘n ma’nosi aniqlangan¹⁵⁹. Dostonda faol ishlatilgan *bermoq* fe’li ham bir necha ma’noni ifodalashi bilan diqqatimizni tortdi.

–“Muayyan xatti-harakatning davom etishi”: *Zevarxon otdan tushib bir oz damini oldi, yana otiga minib, ishq-muhabbati yuragini kuydirib, otining jilovini qo‘yib quva berdi (121).*

–“Yo‘q narsa bilan ta’minlamoq”: – *Bolam, agar vatan ixtiyor qilsang, parilarding ichidan chiroylisini olib berayin! – dedi (124).*

–“Hadya qilmoq, bag‘ishlamoq”: *Malika shohdan hadik olib, xavfsinib yurardi. Malik shoh butparast edi. Hech kim zo‘rlamasa ham kuniga yuz tanga berar edi (156); Hech nimani olmagandan so‘ng Zevarga bir xurjun tillo berdi (151).*

–“Qaramlik, tutqunlik, aybdorlik”: «*Bularni aqlli odam desam, ahmoq odamlar ekan. Uchar qush odamga do‘stlik qilami, bular podshoga o‘zini boylab berdi, u qutulib ketdi» (145).*

–“Uzatmoq, yo‘q narsa bilan ta’minlamoq”: *ko‘zachadan quyib, oltin kosani to‘ldirib, podshoga berdi (143).*

–“Xabar bermoq”: *Kunlardan bir kun bular keldi, ularni ko‘p ziyofat qildi. Har qaysisiga sovg‘a uchun bir taxsim tilla berdi. Bular borib Zargar G‘olibga xabar berdi (153); – Daryoda ketdi,— deb berdi xabarni // Buyurdim qancha qul ham g‘avvoslarni (196).*

–“Qo‘liga tutqazmoq, ixtiyoriga topshirmoq”: *Tuyasini ko‘shkining ostiga olib borib, Zevarxonga berdi (158).*

–“To‘plamoq, yig‘moq”: *Ko‘shkdan qimmatbaho narsalar pastga tashlanyapti. Sa’dulla olib, tuyaning ustiga bosabberdi (159).*

–“Yo‘q narsa bilan ta’minlanmoq”: *Boshingdan ko‘targin urli kulfatni, // Tangrim bergan senga shunday davlatni (166).*

¹⁵⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). – Т.:1. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006.– Б. 234-235.

–“Joylashmoq, muayyan o‘rinni egallamoq”: *El joylashib, Malikai Xubon Istambulda arz so‘rab o‘tira berdi* (170).

Turkiy tillarga xos so‘zlardagi ko‘p ma’nolilik masalasini o‘rganish davomida *bo‘lmoq* fe’li quyidagi lisoniy holatlar: 1) ko‘makchi fe’l vazifasida – (i)b affiksli ravishdosh shaklidagi yetakchi fe’l bilan birikkanida harakatning birov, o‘zi uchun bajarilganligini, shuningdek, yetakchi fe’ldan anglashilgan ma’noni kuchaytirib ifodalash holatlari mavjudligi kuzatildi; 2) ko‘makchi fe’l vazifasida – a, -y affiksli ravishdosh shakllaridagi yetakchi fe’llar bilan birikib kelganida, ko‘pincha -ver shaklida talaffuz qilinadi va quyidagi ma’nolarni ifodalaydi: a) yetakchi fe’ldagi harakatning bajarilishi uchun qarshilik, monelik yo‘qligini bildiradi; u bemalol bajarilishi mumkinligini anglatadi; b) yetakchi fe’ldagi harakatning davomlilik, takroriyiligini bildiradi. Bulardan tashqari, *bo‘lmoq* fe’li yetakchi sifatida boshqa fe’llar bilan birikib, qo‘shma fe’l hosil qilishi va natijada matnda xilma-xil ma’nolarni ifodalab kelishi holatlari ham kuzatildi.

Turkiy tillarga xos so‘zlarning ichidagi *o‘tmoq* fe’li dostonida faol uchraganligi kuzatildi. Nufuzli lug‘atlarimizning birida bu so‘zning yigirma besh ma’nosi¹⁶⁰, Alisher Navoiy asarlari tilida¹⁶¹ o‘n ma’nosi mavjud. “Malika ayyor” dostoni leksikasini tadqiq etgan I.Umarovning ta’kidlashicha, *o‘tmoq* fe’li dostonida 9 ma’noda qo‘llanilgan¹⁶². Biz o‘rgangan “Zevarxon” dostonida mazkur leksika quyidagi ma’nolarni ifodalagan:

–“Muayyan vaqt, hisob”: *Zevarxonni olib shaharga kirdi. O‘z saroyiga kirib uch kun oradan o‘tdi. Zevarxon suv ichmadi, ovqat yemadi* (124). *Oradan bir kam qirq kun o‘tdi. Ertan bularning o‘ladigan kuni, deb turibdi* (145).

–“Muayyan imkoniyatni yo‘qotganlik”: *Mast uyquda yorim ketdi, // Endi mendan davron o‘tdi, // Uyqu olib aqlim ketdi, // Azob lahat bori o‘tti* (160).

¹⁶⁰Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.5. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. – 181-183 б.

¹⁶¹Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. II. – Тошкент: Фан, 1983-1985. – 644 б.

¹⁶² Умаров И. Фозил Йўлдош ўғлининг “Малика айёр” дostonи лексикаси (тарихий-этимологик, функционал-семантик ва стилистик таҳлил). – Филол.фан.б.фалс.док...дисс.автореф. – Фарғона, 2020. – 47 б.

–“Afsuslanmoq, taqdiriga tan bermoq”: *Shunday bo‘lib, kunim o‘tib keladi // Necha oy, necha yil bu yerda o‘tdi, // Maymunda xotinim bolalab ketdi (179); Hasratli dunyoda o‘tib boraman, // Podsho so‘rsa nima javob beraman (146).*

– “Muayyan yo‘nalishdagi hatti-harakatning sodir bo‘lishi”: *Bular necha bahodirlar bilan ov ovlab yurgandi. Bir quyundan to‘polon-to‘zon o‘taberdi (121); Minggan oti uchar qushdan o‘tadi, // Qanday yaxshiy bo‘lsa shunday otadi (128).*

– “Qarama-qarshi tomondagi harakatni yo‘q qilmoq”: *Dushman bo‘lsa boshin bovdoy chotarmiz, // Yo‘l to‘sganni qonin to‘kib o‘tarmiz, // Shamshoddan Bog‘dodga omon yetarmiz (158).*

–“Tanbeh bermoq, izsiz yo‘qolmoq”: *Bo‘shasang op ketar yulduz ostiga. // So‘ngra taylasami daryo ustiga, // Baliqlarga yemish bo‘lib ketasan, // Dunyodan benishon o‘lib o‘tasan (134).*

– “Avvalgi ma’lumotlardan xabardorlik”: *Hazrati Luqmonning shogirdi bo‘lgan. // O‘tgan tabiblarning barini bilgan (142).*

– “Muayyan ma’lumotni oshkor qilmoq”: *Shunday boshidan o‘tgan kulfatlarni gapirdi. // – Mening ahvolim ham shu ekan, — deb Zevarxon g‘amgin bo‘lib turdi (179-180).*

–“Avvalgi ma’lumotlardan xabarsizlik, yo‘qotmoq”: *Zevarxon bul Malikai Xubonni ko‘rib, boshidan o‘tgan g‘am-kulfatlar esiga kelmay qolibdi (195).*

–“Muayyan yo‘nalishda harakatda bo‘lmoq”: *O‘tli, muzli necha tog‘lardan o‘tib, // Bu uchar qush g‘ayratini ko‘rsatib (152).*

–“Xohish, istak, orzu-niyat”: *Kecha-kunduz haqqa fig‘on etinglar // Kecha-kunduz demay yo‘lni tortinglar, // Chegaradan tunda o‘tib ketinglar! (156).*

–“Ta’sir etmoq, ta’siri yuzaga kelmoq”: *Seni ko‘rib mening aqlim ketibdi, // Ajalning xanjari bag‘rim yirtibdi, // Har so‘zing tayoqdan yomon o‘tibdi (180).*

– “O‘z yo‘nalishidagi joyini o‘zgartirmoq, biridan boshqasiga o‘rmoq”: *O‘tibman Asqar tog‘idan, // Kelaman Eram bog‘idan, // Kutqargin selning dog‘idan! (173).*

– “Muayyan joyda o‘tirmoq”: *Bular ovdan qaytib dasht yerda kelayotsa bir chol, bir yigit bir Semurg‘ni ushlab o‘tiribdi (137).*

“Zevarxon” dostonida yuqoridagilardan tashqari, yana ikki holatdagi ma‘noning yuzaga kelishi kuzatildi:

1) “o‘tmoq” fe‘lining ifodalagan mazmunidan ish-harakatni ifodalovchi otlar, -i (sh) qo‘shimchali ish-harakat nomi bilan qo‘llanib, shu so‘z bildirgan ish, harakat qilishni boshlash, shunga kirishish ma‘nosini bildiradi.

2) yetakchi fe‘ldagi harakatning davomliligi, yo‘l-yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligi kabi grammatik va modal ma‘nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

b) o‘zlashgan arabiy so‘zlarda ko‘p ma‘nolilik. Biz o‘rgangan “Zevarxon” dostoni matnida ot so‘z turkumiga kiruvchi tilimizga arab tilidan o‘zlashgan o‘ttizdan ortiq, masalan, *avval, ajal, azob, ayb, amaldor, arz, badan, balo, vatan, vaqt, vafo, davlat, duo, dunyo, jallod, jamol, jasad, jafo, zolim, zot, imon, insof, kulfat, libos, lochin, maslahat, murod, olam, oshiq* singari so‘zlar o‘zining ko‘p ma‘nolilik xususiyatlarini namoyon qilganligi aniqlandi. Quyida ulardan ayrimlarining matn tarkibida qo‘llanish holatini kuzatamiz.

Amaldor so‘zi tilimizga arab tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib, nufuzli lug‘atlarda uning bitta ma‘nosi, ya‘ni “amal egasi, mansab-amal egasi, lavozimli shaxs”¹⁶³ ma‘nosi mavjudligi qayd etilgan. “Zevarxon” dostonida bu leksema bir qator ma‘no ottenkalarini ifodalashga xizmat qiladi:

– “Mansabdor, yuqori lavozimga ega bo‘lgan shaxslarning mavjudligi”: *Poshshoyimiz qoshida qancha amaldor, // U yerda ham qancha dardmand kishilar (141); Zangarda bor edi qancha amaldor (152).*

– “Minnatdorchilik, xayrihohlik”: *Sizdan o‘zgani bu qush bilmadi, // Minnatdorlik qildi qancha amaldor (169).*

¹⁶³Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.1. – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – Б. 46.

– “Mansab-amal egasi bo‘lmoq”: *Oqshom yotib, erta-mertan tong otdi. Hasanxonni chaqirib beklarbegi amal berib, o‘zining qoshida sipoh - amaldor qilib quydi (175).*

– “Xizmat qiluvchi mansabdor”: *Mening o‘lkam edi Chinmochin shahar, // Xizmatimda tayyor edi amaldor. // Chinmochinda menda shanu shavkat bor, // Xizmatimni qilar edi ko‘p beklar (178-179).*

– “Muayyan joydan chiqib, xulosaga kelmoq”: *Amaldorlar, shabgirlar undan ketadi, // Zindonning boshiga bular yetadi, // Necha so‘zni amaldorlar aytadi (189).*

– “Buyruq-topshiriq bermoq”: *Amaldor ko‘nglimda senga aytaman. // Uch kungacha bunda hech qaysing bo‘lma, // Jonzod bo‘lsang bunda hech qaysing qolma. //*

Endi tilimizga arab tilidan o‘zlashgan so‘z sifatida kirib kelgan *asl* (*asil*), *asli* singari so‘zlarning doston matnida qo‘llanilish jarayoniga va unda ifodalangan ma’nolarga e’tiborni qaratamiz:

***asl*→*asli*:** nufuzli lug‘atlarning birida *asl* so‘zining quyidagi ma’nolari qayd etilgan: 1.kelib chiqishi, kelib chiqish e’tibori bilan qarashlilik; nasli, tagi; 2.kelib chiqqan (asos) joyi; 3.chin, chinakam, haqiqiy¹⁶⁴. *Asli* so‘zi ham shu kabi ma’nolarni, shuningdek, haqiqat e’tibori bilan, aslida; odatga ko‘ra, tabiatan; aslida kabi ma’nolarni anglatadi¹⁶⁵. “Zevarxon” dostonidagi mazkur so‘zlar matn tarkibida quyidagi ma’nolarini ifodalashi aniqlandi:

Asl: *Shunday asl qiz sening tengingmi? // Ne ish boshlab ko‘p g‘avg‘olar qilasan (164).* Matndagi *asl* so‘zi doston matnida faqat bir marta qo‘llanilgan va *chin*, *chinakam*, *haqiqiy* ma’nolarini ifodalashga xizmat qilgan. Bu matn qirq qaroqchilarning boshlig‘i Sa’dulla kalga aytgan so‘ziga tegishlidir.

–Kelib chiqishi, nasli: *Shamshoddir mening yurtim, // Zargardir asli zotim (122); Zavar asli Bog‘dod elda turadi, // Tabiblikni kasb qilib yuradi (141).*

¹⁶⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.:1. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. – Б. 106-107.

¹⁶⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). –Т.:1. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. – Б. 107.

– Fikrning to‘g‘riligini (epik qahramonning shunday munosabatini) bildiradi, aslida: *Men bilmayman asli Luqmondan qolgan, // Hazrati Luqmonning shogirdi bo‘lgan. // O‘tgan tabiblarning barini bilgan, // Shunday dono kishi Zangarga kelgan (142).*

– Boshlanishi, asli: *Ul shohning ko‘ngliga g‘alo-g‘ul tushdi, // Dardmand edi asli, podsho dardi bor, // Tabib desa ko‘nglidagin qaratar. // – Unday bo‘lsa borib bergaysan xabar, // Meni davlatima op kelmoq darkor (142).*

– Asli, oldindan: *Uzoq yo‘lga safar qilib boraman, // So‘ylamaysan asli o‘zing bilasan. // Nima deb so‘ylasak tushib turasan (143).*

– Haqiqatan e‘tibor bilan, asli: *O‘rlik bilan yurding umr kechirib, // Yo‘lli bo‘lding, qoldi baxting ochilib. // Chopgan ekan asli sening iqboling, // Asli bu jahonda yo‘qdir bu yoring (165).*

– Haqiqatan ham, to‘g‘risi: *Asli o‘zim tarkidunyo qilganman, // Bir gap bilan tuya minib yurganman (168).*

– Aynan, asli: *Tunlari g‘amga chulg‘ongan, // Bu rasming bunda qolgan, // Asli o‘zing qayda, jonon? (187) kabi.*

“Zevarxon” dostonida arab tilidan o‘zlashgan leksemalardagi ko‘p ma’nodlilik hodisasi belgi-xususiyatni ifoda etuvchi so‘zlarda ham uchradi. *Ulug‘* leksemasini olaylik. Bu so‘z “egallangan o‘rni, hajmi g‘oyat yirik, juda katta, ulkan, buyuk” kabi¹⁶⁶ ma’nolarni ifodalagan. Bu so‘z dostonida bir marta qo‘llangan va “buyuk, yoshi katta, obro‘li” ma’nosini ifodalagan: *Shahanshohlar har shaharda, // Chorvadorlar kezar cho‘lda. // Ulug‘ kishi nazarkarda // Duosin olgan yaxshiroq (139).*

Tilimizga arab tilidan o‘zlashgan va “ulug‘, qadrli” kabi ma’nolarini anglatuvchi “**aziz**” so‘zi ham doston matnida uchraydi. Bu so‘z bor-yo‘g‘i besh marta qo‘llangan, uning shakldoshlaridan *azizlab, azizlardan, azizlarni, azizni* singarilar 1 martadan uchraydi. Gap bu yerda ularning statistikasi emas, balki qaysi

¹⁶⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик). Т.4. – Тошкент, ЎзБМЭ, 2006. – Б. 280.

ma'nolarda qo'llanishi haqida bormog'i lozim. Bizning aniqlagan ma'lumotlar quyidagilardan iboratdir:

– E'zoz-e'tiborga, izzat-ikromga loyiq, ardoqli: *Sulaymon davlatli aziz sultonim, // Gul yuzli sultonim, holing na bo'ldi? (123); Men kelaman bunda yo'llarni yurib, // O'tkazganman qancha azizni ko'rib, // G'ilmonlarman men ham suhbatim qurib (168)*. Bu matnlarning birinchisida *aziz sultonim* birikmasi “podshohim” ma'nosini, ikkinchisidagi *aziz* so'zi “aziz-avliyolar” ma'nosida, uchinchisidagi *g'ilmonlar* so'zi arabcha “g'ulom” so'zining ko'pligi bo'lganligi bois bolalar, yigitlar; xizmatkor ma'nosini ifodalagan. Islomiy-diniy tasavvurga ko'ra *g'ilmon* so'zi jannatda xizmat qiladigan yosh, go'zal yigit ma'nosida qo'llanadi. Xalq dostonlari tilida bu so'zning ayni ma'nosi ham mavjud. Masalan, “Yusuf va Ahmad” dostonida quyidagi misralarda buni kuzatamiz: “*Huzur ko'rib g'ilmonlarni quchganlar, beklarim joningga qurbon bo'layin*”. Ko'ramizki, ikkinchi misoldagi *g'ilmonlar* so'zi epik qahramonlardan biri Malikai Xubon nutqida qo'llangan va matnda uning safdoshlari hisoblangan yigitlar, xizmatkorlar nazarda tutilmoqda.

– Hayot uchun eng qadrlı, tengi yo'q: *Bu yerda kesilur bu aziz boshim, // Mendan xabari yo'q qavm-qardoshim. // Zahar-zaqqum bo'ldi bu ichgan oshim! (146); Bugun kesiladi bu aziz boshim. // O'lib ketsam yo'qdir yurar yo'ldoshim (146); Bu aziz boshim chang bo'lib, // Diydalarim purnam bo'lib (160)* kabi.

– Qadrlı, nigohiga tushmoq, ulug': *Podsho ro'para bo'lgandan Hasan vazirni tanidi. – Bu yoqqa chiqib o'ltiring, mehmon, — deb o'tqizib, dasturxon yozdirib, oldiga taom tayyor qildirib qo'ydi. Hasanxon aytdi: – Xudo aziz qilgan odam hech yerda xor bo'lmaydi ekan (174)*.

– Ulug'lab, qadrlab, hurmatlab: *Podsho toshqini kelib, bularning xizmatini bilib, azizlab, hurmat qilib, endi tabiblar, tila maqsadingni, deb turibdi (149)*.

– Mo'jiza ko'rsatuvchi, karomat, bashorat qiluvchi: *Bir gap bilan tuya minib yurganman, // Azizlarni ziyorat qip ko'rganman. // Azizlardan najot topib qolganman, // Otamda bor edi u shon-u shavkat (168)*.

v) **fors-tojikcha o‘zlashmalarda ko‘p ma’nodlilik.** “Zevarxon” dostoni matnida tilimizga fors-tojik tillaridan kirib kelgan o‘zlashma so‘z ham anchagina uchradi. Masalan, *avval, devor, yaqin, afzal, afsona, barkamol, barvasta, bahaybat, bejo, bezori, bemahal, bekor, bezor, botir, vayron, gado (gadoy), gilam, gapirmoq, gulshona, go‘r, go‘sh, darbadar, darbandi, darg‘azab, dod, dilbar, janon, karvon, kosa, majlis, mard, mazor, nodon, rang-ro‘y, savdogar, tana, tilla* kabi uch yuzdan ortiq so‘zlar shular jumlasidandir. Bu o‘rinda ularning ayrimlarini ko‘zdan kechiramiz:

Bekor: bu so‘z fors tilidan o‘zlashgan va “ishsiz” ma’nosini ifodalaydi. “Zevarxon” dostonida ushbu so‘z quyidagi ma’nolarda qo‘llangan.

Inkor qilmoq: *So‘zimga quloq sol, turgan diloq, // Jamolin oldida oro kun bekor! // Odam tuxmi ko‘rsa qolmaydi qaror (124).*

Befoyda, o‘rinsiz: *Xalq naflangan ani ajab ishi bor, // O‘zga tabibman deb so‘ylasa bekor, // Ko‘rib kelib sizga berganman xabar (142); — Hoy bolam, sen bu yurtning odami emassan. Bu shaharda bekorga yurma. Kun botmay bu shahardan chiqqin (185).*

Naf-foydasi bo‘lmagani holda: *Bu tabiblar bekor ishni qilar deb, // U Semurg‘ kelmaganda tayin o‘lar deb, // Tabiblar joniga jabr qilar deb (145); Bu so‘zlarni unga sipohiy aytdi, // – E hakimlar, bu yurishing bekordi (141).*

Asossiz, sababsiz: *Keling endi, mirg‘azab jallodlar, // Makkorlikman qilgan ishlari bekor! // Uchar qushga kafil bo‘lgan hiylador! (147); Bekorga o‘zingni abgor aylama, // Bu daraxtlar senga meva bermaydi (183).*

Shubha, sababsiz, behuda: *“Shul pulni menga bekorga bermaydi, ko‘ngli-da bir gapi bor, bir chatoq chiqaradi”, deb yurar edi (156);*

Adab doirasidan chiqish, odobsizlik: *Barori bo‘lmagan ishdan // Tebranmay yotgan yaxshiroq. // Beadabning joyi nordi, // Beadablik bekordi (139).*

Endi ona tilimizga fors-tojik tillaridan kirib kelgan, faol so‘z sifatida yozma va og‘zaki nutqda qo‘llanadigan *gap* so‘zining doston matnidagi holatini kuzatamiz. Aslida bu so‘z quruq safsata; maqtanchoqlik kabi ma’nolarini

ifodalaydi va doston matnida juda faol qoʻllangan. Masalan, *gap* soʻzi 18 marta, uning shakldoshlaridan *gapga*, *gapi*, *gapiga*, *gapidan*, *gapimni*, *gaping*, *gapirgani*, *gapirganim*, *gapirgin*, *gapirgin*, *gapirdi*, *gapirdim*, *gapirib*, *gapirishga*, *gapirmas*, *gapirsa*, *gapirib*, *gaplab*, *gaplar*, *gaplaring*, *gaplashadi*, *gaplashardi*, *gaplashgani*, *gapman* singarilar bir martadan, *gapirar*, *gapirdim*, *gapirib*, *gaplashib*, *gaplar*, *gapni* kabilar esa ikki martadan qoʻllanganligini biz tomonimizdan tuzilgan “alfavitli-chastotali lugʻat”dagi maʼlumotlar toʻliq quvvatlaydi. Umuman, **gap** soʻzi va uning shakldoshlarining matnda anglatgan maʼnolari anchagina. Ulardan ayrimlariga koʻz yugurtiramiz:

– Soʻzlar orqali bayon etilgan fikr; soʻz, nutq, murojaat: *Soʻz aytayin, bobo, senga mehribon, // Senga gap gapirar bilsang Zevarxon, // Noinsoflar ketdi koʻp tashvish berib // Ayamay boshingga qamchilar urib, // Taqdiringga shunday qismat yozilib... (138);*

– Maʼlumot, xabar, mish-mish: *Bunda qushni joʻnatib, odamlar gap qip yotdi. Ertan bularning oʻladigan kuni, deb turibdi (145);*

– Afsuslanish, bir gap bilan xatolikka yoʻl qoʻymoq: *Gʻariblik paymoni toʻldi, bobojon! // Esiz mening gʻamsiz boshim, // Gʻamxona boʻldim, bobojon! // Bir gap bilan oshno-yordan, // Begona boʻldim, bobojon! (147);*

– Gap boshlamoq, gapga tayyorlanmoq: *Oʻltirish vaqtini xushlab, // Masti beixtiyor boʻlib, // Zevarxon endi gap boshlab, // Sozini qoʻliga olib (154);*

– Ogohlantirish, iqrorlik, iltijo qilish: *Tushmasin boshima qaygʻuli tuman, // Adashganman yoʻlga solgin, Hasanxon. // Har gap boʻlsa sening oʻzing bilasan, // Bogʻdod borsang xoʻp hikoya qilasan (157);*

– Boshqalar muhokamasiga tushmoq, gap-soʻz boʻlmoq: *Hayron boʻldi Hasan, Zevar, // Gʻam ustiga gʻam ulashib, // Bilmayman qanday gap boʻlar, // Tavakkal deb Hasan turar (161);*

– Biror shaxs (podsho) haqida notoʻgʻri gap tarqatmoq: *Necha boʻyni yoʻgʻon juvonlar “ilgaridan oʻlgan ekan, hech maʼlum qilmagan, boylar kambagʻalga oʻlja boʻlmagan. Bu shumlikni xalq fuqaro bilmay qolgan” deb gap qildi (170);*

– Nima bo‘ldi, nima gap: *Bu so‘zni aytib amaldorlar haydadi, // Qalandarlar so‘zni nima biladi? // Na gap desa sipohiylar uradi (171); Sipohiylar bari hayron qoladi. // —Bu podshomiz qanday ishlar qiladi, // Nima gap ekanin o‘zi biladi (172); Nima gap?— deb endi bunda o‘yladi. // Bu yoqqa yur,— dedi buni haydadi (172);*

– Gapini yo‘qotib qo‘ymoq, adashmoq: *Bir holvaday pishgan, aqli shoshgan, balki gapirar gapidan adashgan, yoshi ulg‘ayib yetgan, juda qarib mazasi ketgan, elaslabbir boboy ko‘rindi (132).*

“Zevarxon” dostoni matnida qo‘llangan forsha-tojikcha o‘zlashmalardan yana biri **avval** so‘zidir. Uning ko‘p ma’nodlilik xususiyatlari quyidagi ko‘rinishlarga ega ekanligi aniqlandi:

– Muayyan xatti-harakatning boshlanishida, boshida: *Yoyim o‘qin qaysing ilgari olsang, // Avval yetib olganingman bo‘layin (165);*

– Birinchi bo‘lib, dastlab: *Abjillikman avval borib olgandi, // Bachchag‘arning yo‘li bo‘lib qolgandi. // Baxti chopib bunday ishlar bo‘lgandi (166); U qiz turib aytdi: - Sen talashma, men bir yoy tortaman. Shu yoyning o‘qini qaysing avval olsang, shunga tegaman,— dedi (191);*

Xullas, “Zevarxon” dostonidagi o‘zlashma so‘zlar faolligi bilan ko‘zga tashlanadi, ularning ichida turkiy va forsh-tojikcha so‘zlar ko‘pchilik miqdorni tashkil etadi.

3.2-§. “Zevarxon” dostonida qo‘llanilgan eskirgan va tarixiy so‘zlar

“Zevarxon” dostonidagi leksik birliklarning qo‘llanilishi holatiga nazar solinsa, dastlab eski, eskirgan va tarixiy so‘zlar oz miqdorda, ko‘pchilik asosiy qismini esa faol so‘zlardan iborat ekanligini kuzatamiz. Ularning ayrimlarini qisqacha tahlil qilishga urinib ko‘rdik:

b u r u n – burun leksemasi “qadimgi, eski”¹⁶⁷ kabi ma’nolarni anglatadi, bu leksema “Zevarxon” dostonida ham qo‘llangan va ayni ma’no epik qahramonlardan Zevarxonning nutqida ifodalangan: *Yo‘l boshqargan jonajonim //*

¹⁶⁷ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 24.

Bunda qilib keldim safar, // Burungiday bo'lmas xatar (184); Shunda buni haydab bordi. Burungilarday jerkib, siyosat qib, zindonga solmadi. Dasturxonchilarga imo qildi (188). "Qadimgi", "eski", "avvalgi", "oldingi" ma'nolarini ifodalovchi burun leksemasi muayyan tananing a'zosi, bir bo'lagi ma'nosida ham qo'llangan: yerlarda og'zi angrayib, burni tangrayib qarab turib edi bir mardikalon mo'ysafid kishi aytdi: — Hoy bolam, sen bu yurtning odami emassan (185).

m a j d a n – maydon. “Urush, jang bo'ladigan joy”¹⁶⁸ ma'nosini ifodalovchi bu leksema “Zevarxon” dostoni matnida 5 marta qo'llangan. *Maydon bo'lsa sherday qaysar, // Maydon bo'lsa Hasan toshar, // Bul maydonga Hasan tushar. // Urushda daryoday toshar (161-162); Yurgan yo'l azobi esingdan chiqar. // Maydon bo'lsa kelib dushmanga g'olib, // Malika yoringni bu eldan olib (158). Maydon leksemasi shakldoshlaridan maydonga 2 marta, maydonida, maydonini singari esa 1 martadan uchraydi va ularning hammasi yuqorida ta'kidlangan ma'noni ifodalashga xizmat qilgan.*

T o' n – to'n. Qadimgi turkiy manbalarda bu leksema kiyim-kechakning bir turi nomini ifodalagan. Mazkur leksemaning qo'llanish doirasi va etimologiyasiga nazar solamiz. *Bari, endi seniki bo'ldi, biz hech nima deyoilmaymiz, deb kelsa tuya ham yo'q, boyagi qiz ham yo'q. Bularning yaxshi etiklarini kiyib, to'nlarini, jiyakli sallalarini o'rab, erkak suratida bo'lib, tuyasini minib ketib qopti (166).*

G.Jumanazarovanning aniqlashicha, “Tarixiylik nuqtayi nazaridan dostonlarda uchraydigan eskirgan so'zlar mazkur manbalar uchun tarixiy yoki arxaik so'zlar emas. Chunki dostonlar yaratilib, asrlar osha kuylanib kelinganida, bu so'zlar juda mahsuldor bo'lgan va shu sababli ular dostonlarning badiiy to'qimalariga chuqur singib ketadi”.¹⁶⁹ Bu mulohazalardan ayon bo'ladiki, eskirgan so'zlar uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan: ayrimlari fonetik jihatidan qisman farqlanadigan, boshqa namunalari esa fonetik shakliga ko'ra o'xshash, biroq semantik jihatdan farqlanadigan holatlarga kelib qolgan. “Zevarxon” dostonidagi eskirgan so'zlarning muayyan bir qismi qadimgi turkiy

¹⁶⁸ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 399.

¹⁶⁹ Жуманазарова Г.У. Халқ дostonлари тилининг лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2012. – Б. 46.

tilga mansub yozma manbalar yoki nufuzli lugʻatlarda uchraydi. Ayni lisoniy holat muayyan eski soʻzlarning yaratilish va qoʻllanish tarixi uzoq-qadim davrlarga borib taqalishini tasdiqlaydi. Bu oʻrinda *eng*, *yugruk*, *uzuk* singari eskirgan soʻzlar va ularning evolyutsion bosqichlariga nazar solamiz.

A n g – o n g. Ayrim nufuzli lugʻatlarda qayd etilishicha, *ang* (*ong*) – muayyan qushning nomi sifatida qadimgi turkiy manbalarda faol qoʻllanilgan¹⁷⁰. L.Z.Budagovning lugʻatida “*ang* soʻzi oʻzbek va boshqa turkiy tillarda ovlanadigan qush va hayvon, usmonli turk tilida *ang* – *it bolasi* va har qanday yosh hayvon”¹⁷¹ maʼnolari mavjudligi koʻrsatilgan (103-b). Navoiy asarlari lugʻatida esa *ang* – ovlanadigan hayvon va ov maʼnosida qoʻllanilgan. Tadqiqotimiz obyekti “Zevarxon”da ham bu soʻz qoʻllangan: *Zangar shaharining podshovachchalari, sarkarda, beklari choʻldan ong otamiz, qoʻlga qarchigʻay solib, oʻrdak, gʻoz ushlatamiz, deb ovda yurgan edi* (137). Koʻrinadiki, ushbu matnda *ong* – qush va hayvon maʼnosida qoʻllanilgan. Ushbu soʻz doston ijrosida baxshi tomonidan epik qahramonlarning muayyan ruhiy holati va hatti-harakatlari tufayli butunlay yangi bir maʼnoda qoʻllanganligi kuzatildi, yaʼni fonetik shakliga koʻra oʻxshash, biroq semantik jihatdan farqlanuvchi eskirgan soʻz sifatida uchragan: - *He, biz chiqdik, Zevarxon ketdi, — deb pushaymonlar, qilib, Istambul darvozasidan kirib bordi. Boyagi suratni koʻrib, ongi kirib qoldi. Qoʻrboshilar uni angrayib turganini koʻrib: “Bu suratga nimaga qaraysan? Bu suratda nima ishing bor, seni ham zindonda oʻlgining keldimi?” deb turtkilab Hasanni ham podshoning oldiga haydab bordi* (174). Koʻramizki, *ongi* soʻzi *hayron qolmoq* maʼnosida qoʻllangan. Bu maʼno dostonning bir oʻrnida fonetik jihatidan oʻxshash boʻlgan boshqa *chang boʻlmoq* birikmasi orqali ham ifodalangan va “*hayron boʻlmoq*” maʼnosini yuzaga chiqarganligini ham kuzatdik: *Zevarxon bilan bobo ikkovi, nima qilarini bilmay gang boʻlib qoldi Zevarxon aytdi: — Bobo aqlingni yitirma, bizlar u mamlakatga ham borarmiz, Semurgʻni tagʻin topib olarmiz!* (138).

¹⁷⁰ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 46.

¹⁷¹ Будагов Р.А. Введение в наука о языке. – Москва: Учпедгиз, 1958. – С. 103.

j u g r u k – yugruk (yuguruk). Bu soʻzlar ham koʻp maʼnolilik xususiyatiga ega. M.Qoshgʻariy oʻzining “Devon”¹⁷²ida qadimgi turkiy tilda bu soʻzning ikki xil maʼnoda qoʻllanishini qayd etgan: “*yugruk at* – poygada oʻzib ketadigan ot; *yugruk bilga* – oʻgʻuzlar bilagʻon, donishmand, ziyrak va fozil kishilarni *yugruk bilga* deganlar”¹⁷³. Tilshunos L.Z.Budagovning lugʻatida *yugruk at* va *yuguruk kishi* – chopqir ot; “chaqqon, tez yuruvchi kishi”¹⁷⁴ maʼnolarini ifodalashi taʼkidlangan. Biz oʻrgangan “Zevarxon”da ham taʼkidlangan soʻzlarning maʼnolari saqlanib qolganligi koʻzga tashlanadi: *Uchqur edim, qanotimdan qayrildim, // Yugurik boʻlsam tuyogʻimdan tayrildim. // Mehnat qilib tutib edim Semurgʻni, // Armon bilan men qushimdan ayrildim* (138). *Yuguruk* soʻziga xos “chaqqon”, “tez yuruvchi” kabi maʼnolar uning shakldoshlaridan *yugurib, yugurib-yelib* singari birikmalarda ham oʻz ifodasini topgan: *Har toʻqayga yugurib-yelib, // Qarab yurdi maymunlari* (182). Dostonda ushbu soʻzning yana bir shakldoshi (*yugurtib*) “koʻrmoq”, “qarab chiqmoq” maʼnolarida ham qoʻllanganki, bunday lisoniy holat baxshining stilistik imkoniyatlaridan (soʻz tanlash sanʼatidan) kelib chiqqan deyish mumkin: *Koʻz yugurtib Zevar boʻylab qaradi, // Bir tarafda bir Chorvoqni koʻradi* (132). Matnda *koʻz yugurtmoq* birikmasidan epik bayonni berishda baxshi-shoir maqsadli foydalana olgan.

Y u z u k – yuzuk – uzuk. Qadimgi turkiy manbalar va etimologik lugʻatlarda bu soʻzning dastlabki shakli – *yuzuk*¹⁷⁵ tarzida qoʻllaniladi. Oʻzbek xalq dostonlaridan “Zevarxon”da *yuzuk* shaklida uchraydi. Buni Malikai Xubonning Zevarxon bilan dastlabki uchrashuvida, unga bir kosa suv berib aytgan nutqida kuzatamiz: *Malikadir bilsang otim, // Shamshoddir mening yurtim, // Zargardir asli zotim, // Yuzuklarim nishon senga!* (122).

Tilshunosligimizda “Zevarxon” dostonidagi eski va eskirgan soʻzlarning maʼnolari, tarixiy leksikasidagi oʻrni, ayrim hollarda qipchoq shevasi bilan mushtaraklik kasb etganligi, tarixiy taraqqiyoti bilan bogʻliq dolzarb masalalar

¹⁷² Махмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. Уч жилдлик. – Тошкент: Фан, 1963. 2-жилд. – 390 б.

¹⁷³ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 52.

¹⁷⁴ Будагов Р.А. Введение в наука о языке. – Москва: Учпедгиз, 1958. – С. 380.

¹⁷⁵ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 228.

haqida izlanishlarni olib borish ehtiyoji sezilyapti. Bu borada bizning imkoniyatlarimiz biroz cheklanganligi bois dostonidagi quyidagi lisoniy o‘rinlar mavjudligini ta’kidlamog‘chimiz:

a) dostonida va hozirgi o‘zbek adabiy tilida bir xil shaklga va mazmunga ega bo‘lgan eski so‘zlar: masalan:

– *a p a* (DTS, 43) // *ona* (Devon, I, 119) // *ona* // *ena* (O‘TIL, 254) va “Zevarxon” dostoni;

– *b a j* (DTS, 79) // *boy* (Devon, III, 173), (O‘TIL, 56) va “Zevarxon” dostoni.

b) arab tilidan o‘zlashgan eski so‘zlar: Masalan:

– ‘ *a z a b* (ARS, 505) // *azob* (O‘TIL, I, 30; O‘TIL, II, 20-21 va “Zevarxon” dostoni.

– *a r z u* (DTS, 59) // *orzu* (O‘TIL, I, 541; O‘TIL, III, 172) va “Zevarxon” dostoni.

– *c a r a y* (DTS, 488) // *saroy* (O‘TIL, II, 24, O‘TIL, III, 208) va “Zevarxon” dostoni.

Keltirilgan tahlillardan ma’lum bo‘ladiki, *ona*, *boy*, *azob*, *orzu*, *saroy* singari va yuqorida aytilgan eskirgan so‘zlar ham uzoq tarixiy bosqichlarini bosib o‘tgan. Qadimiy turkiy manbalar va etimologik lug‘atlardan, qolaversa, “Zevarxon” dostonida ham uchraganligi yana bir bor tasdiqlaydi.

Tarixiy so‘zlar. Eskirgan so‘zlarning deyarli hammasi tarixiylik kasb etganligi bois ularni muayyan ma’noda tarixiy so‘zlar nomi bilan atash mumkin, albatta. Bu o‘rinda bunday so‘zlarning “Zevarxon” dostonida qo‘llanish doirasini kuzatamiz.

1. Lavozi, mansab-martaba tizimiga oid so‘zlar. Bunday leksik birliklar quyidagi leksik-semantik guruhlariga ajratildi:

a) Yuqori lavozi, oliy mansab nomini bildiruvchi leksemalar (*podsho* (shevada *poshsho*), *sulton*, *xon*, *vazir* kabi);

b) muayyan vazifa uchun mas’ul bo‘lgan shaxs tushunchasiga oid leksemalar (*vallamat*, *amir*, *qozi*, *mirshab*, *bek*, *qo‘rboshi*, *so‘fi*, *sardor*, *elchi* singari);

v) madaniyat, san’at ahli va soz nomini ifodalovchi leksemalar (*sozanda*, *hofiz* kabi);

g) muayyan xizmatni bajaruvchi shaxs (epik qahramon) nomini bildiruvchi leksemalar (*soqi, meshkop (meshkob), farrosh* kabi).

2. Harbiy soha tizimiga oid leksemalar. Dostondagi bu tipdagi soʻzlarni funksional-semantik xususiyatiga binoan quyidagi guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq:

a) harbiy harakatlarda ishtirok etuvchi epik qahramon tushunchasiga oid leksemalar (*navkar, shafomon (mergan), sipoh, dushman, otliq (otmich), askar, asir* kabi);

b) harbiy qurol-yarogʻ tushunchasiga oid leksemalar (*aslaha, sovut, sipar, nayza, qilich, sadoq, parli yoy (kamon), gurzi-garov, shamshir, harba (harf), hanjar, sadoq, shamshir* kabi);

v) harbiy xatti-harakatlar tushunchasiga oid leksemalar (*hamla, zarb (zarba), bosmoq (bosib olmoq), urush, lashkar* kabi);

g) harbiy inshoot va epik makon tushunchasiga oid leksemalar (*zindon, choh, darband* singari).

3. Ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni va maʼmuriy-hududiy boʻlinishni ifodalovchi leksemalar (*hukm, farmon, yurt, mamlakat, oʻlka* kabilar);

4. Uy-joy nomlari, uning qism va jihozlari nomlariga oid leksemalar (*qoʻrgʻon (qalʼa), uy, saroy, hujra, ayvon, ustun, obxona, sardoba, jevaxona, boʻsagʻa, zina, darvoza, eshik, tom (uy), toʻr* kabilar);

5. Taom va oziq-ovqat nomlariga oid leksik birliklar (*chulon, taʼtil, non, sharbat, shoʻrva* kabilar);

6. Uy-roʻzgʻor buyum va jihozlari nomlariga oid maishiy leksik birliklar (*taboq (tavoq), qozon, pichoq, gʻalvir, objuvoz, yorgʻuchoq, chiroq (chirogʻ), toʻrva va hokazolar*);

7. Kiyim-kechak, libos va matolar nomlariga oid maishiy leksemalar (*xisvat, toʻn, salla, qalpoq, kovush, kimxob, foʻta (poʻta), lavdon, kuloh, shoyi-sholdom, banot, davdon* singarilar);

8. Oʻlchov birliklari nomlariga oid leksemalar (*botmon, qadoq, chorak, pud, lak, lak-lak* kabilar);

9. Diniy tasavvur va aqidalar nomlari bilan bog‘liq so‘zlar (*a’lam, panog‘dor, pir, dev, shayton, chilton, avliyo, azoyimxon, eshon, xo‘ja* kabilar).

“Zevarxon” dostonidagi eskirgan va tarixiy so‘zlar haqida gap borar ekan, bu o‘rinda, ularning tarixiyligi va zamonaviyligini hisobga olish, ayni choqda, ikki xil ma’no ifodalanganligini e’tiborga olish zarur. G.Jumanazarova bu tipdagi so‘zlarning o‘tmishdagi va hozirgi kundagi anglatgan ma’nolarini quyidagicha izohlagan: “*Birinchisi* – eski so‘zlar qatlamlarining namunalari: unda so‘z ham, ma’nosi ham eskirishidan paydo bo‘lgan, lekin so‘z bilan bog‘liq bo‘lganligi bois uning ma’nosi faqat o‘tmishning ijtimoiy-tarixiy hayotiga tegishli. Ularning hozirgi jonli so‘zlashuv nutqida qo‘llanishi xos emas (masalan, *podsho, kanizak, jallod* singari). Bular xalq dostonidagi eski so‘zlar qatlamining namunalaridir. *Ikkinchisi* – eski so‘zlar qatlamining semantik namunalari. Bunda muayyan so‘z asosiy rol o‘ynamaydi, material jihatidan iste’molda qo‘llanaveradi, lekin ular ma’nosiga ko‘ra eskirgan bo‘ladi. Bunday so‘zlar istalgan yangi davrda, masalan, mustaqillik davrida yangi ma’noda keng iste’molda bo‘ladi, uning avvalgi ma’nosi esa tarixga, o‘tmish davrga tegishli bo‘ladi. Bunday namunalarni xalq dostonlaridagi eski so‘zlar qatlamlarining semantik guruhlariga qatoriga kiritish lozim bo‘ladi.”¹⁷⁶

Professor G.Jumanazarovanning bu mulohazasini biz ham ishimizning ushbu bo‘limiga metodologik asos qilib oldik. Shundan kelib chiqqan holda, “Zevarxon” dostoni matnida uchragan eski qatlamdagi ayrim so‘zlarning dastlabki va keyingi, ya’ni yangi ma’nosini nazardan o‘tkazamiz. Masalan, dostonda eng ko‘p va faol uchragan *vazir* so‘zini olib ko‘raylik. Bu so‘z qo‘llanishiga ko‘ra ham tarixiylik, ham zamonaviylik lisoniy xususiyatni ifodalagan. Uning dastlabki ma’nosi: “*noib, podsho, xon, amirga* davlat ishlarini boshqarishda yordam beruvchi oliy mansabdor”. Aslida bu so‘z arab tilidan o‘zlashgan, hozirgi kunda uning ikkinchi ma’nosi ham mavjud: davlatning muayyan sohasini boshqaruvchi birinchi rahbar (masalan, oliy va o‘rta maxsus ta’lim va innovatsiyalar vaziri, qishloq xo‘jaligi

¹⁷⁶ Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – Б. 47.

vaziri). Yoki *saroy* soʻzini olaylik. Bu soʻz ham ikki xil: tarixiylik va zamonaviylik xususiyatini ifodalashga xizmat qilgan. Uning dastlabki tarixiy maʼnosi: hashamatli bino, qasr; karvonsaroy. Oʻtmishdagi xon, amir va ularning oila aʼzolari yashaydigan turar joy (masalan, Samarqanddagi Koʻksaroy, Shahrisabzdagi Oqsaroy, Buxorodagi Ark binosi, Xivadagi Abdullaxon saroyi binosi va h.k). Mazkur soʻzning zamonaviylik kasb etgan keyingi maʼnosi ham hozirgi vaqtda faol qoʻllanyapti. *Saroy* – biror bir ijtimoiy faoliyat uchun moʻljallab qurilgan zamonaviy inshoot, saroy (masalan “Istiqlol” sanʼat saroyi, JAR sport saroyi, Turkiston madaniyat saroyi kabi).

Bob boʻyicha xulosalar

1. Til tizimi har doim uzluksiz ravishda yangi lugʻaviy birliklar va oʻzlashma soʻzlar hisobiga boyib boradi, muayyan davrlardan soʻng ayrim soʻzlar dastlabki anglatgan maʼnosini yoʻqotib, hayotiy zaruriyat tufayli yangi maʼno hosil qiladi va tilning taraqqiyot qonuniyatlariga toʻla mos keladi.

2. Tildagi har bir soʻz kommunikativ ehtiyoji bilan tugʻiladi. Lekin yangi paydo boʻlgan har bir soʻz ham tilda oʻz mavqeyiga ega yoki ega boʻlmasligi mumkin. Lugʻat boyligida oʻz oʻrniga ega boʻlmasdan individual nutqqa xos va shu nutq doirasidagina qolib ketadigan, tasodifiy yoki zaruriyat tufayligina yaratilgan ayrim leksemalar oʻzining betakrorligi bilan adabiy meʼyordan chetda boʻlishi bilan ajralib turadi.

3. Doston kuylashda, syujetning epik bayonida xalq baxshisi beixtiyor yangi-yangi soʻzlarni qoʻllash imkoniyatiga egaki, bu uning badiiy sanʼat sohasida mahorati, ijodkorlik qobiliyatiga bogʻliq. Bu ham folklordagi oʻzgarmas qonuniyat. Chunki doston ijrosidagi badihagoʻylik tufayli kutilmagan, gʻayriodatiy, yangi-yangi epik qahramon yaratish ehtiyoji, syujet oqimiga mos va xos epik ifodani qiziqarli tarzda berish zaruriyati har qanday xalq baxshisini shunday yoʻl tutishga undaydi. Ana shu ijodiy ehtiyoj tufayli xalq baxshi-shoirlarning oʻzgacha va baxshiyona soʻz qoʻllashlari tilda okkozionalizmlarning yaratilishiga sabab boʻladi. Xalq dostonlarida faol uchraydigan bunday tipdagi soʻzlarni oʻrganish esa alohida tadqiqot olib borishni talab etadi.

XULOSA

1. “Zevaxxon” dostoni millatimiz tili, madaniyati va qadriyatlarini, xalqimizning turmush tarzi, ijtimoiy hayoti va urf-odatlarini bekor-u ko‘st ifodalovchi mumtoz badiiy manba sanaladi. Mazkur doston bulung‘urlik mashhur baxshi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining epik repertuaridan munosib o‘rin olganligi aniqlangan.

2. “Zevaxxon” dostonining lisoniy xususiyatlarini keng qamrovda tahlil qilish, xususan, leksikografik manbalarini yaratish va olingan natijalarni ilm ahli uchun e‘lon qilish, dostonning grammatik, semantik-stilistik va genetik xususiyatlarini o‘rganish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar bugungi kungacha amalga oshirilmagan. Ushbu dissertasiyadagi materiallar boshqa xalq dostonlari tilini o‘rganishda muhim manba sifatida xizmat qila olishi ochib berilgan.

3. Dostonda qo‘llangan so‘zlarning miqdori: so‘zshakllar 5053 tani, jami qo‘llanish holati 15859 tani tashkil etdi. Doston tili bo‘yicha tuzilgan leksikografik manbalar tahlilining ko‘rsatishicha, dostonda nofaol va kam iste‘moldagi so‘zlar, adabiy orfoepik me‘yordan farqlanuvchi va adabiy nutqda muqobili bor so‘zlar, adabiy nutqda muqobili yo‘q so‘zlar, shuningdek, qipchoq shevasiga xos so‘zlar qo‘llanilganligi aniqlangan.

4. Yozuvchilik leksikografiyasi bugungi kunda o‘zining yangi taraqqiyot bosqichiga kirdi. Buni ikki omil bilan izohlash mumkin. Birinchisi: soha rivojiga zamonaviy kompyuter texnologiyalarining joriy qilinganligi, xilma-xil xarakterdagi lug‘atlar tuzishga mo‘ljallangan kompyuter dasturlarining yaratilganligi va mutaxassis olimlarning muayyan tajribalari to‘plaganligi bilan belgilanadi. Ikkinchi omil: ayni dasturlar asosida har qanday badiiy matndagi harf chastotasi va so‘z tarkibida joylashish o‘rni, so‘zning morfem tarkibidagi ma’noli qismlar, minimal fikrni ifoda etishga mo‘ljallangan kichik sintaktik birliklarni ajratish, zarurat tug‘ilganda, tahlilga olingan har qanday lingvistik birlikni matndagi mikroqurshovdan ajratib berish singari imkoniyatlar mavjudligi aniqlangan.

5. Yozuvchi yoki shoir ijodi, ularning muayyan asari, shuningdek, xalq ogʻzaki ijodi namunalari ham leksikografik kuzatishlar obyekti boʻlganligi bois ishda filologiya ilmidagi matnlar statistikasiga bagʻishlangan 20 dan ortiq ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar va konkordans lugʻatlar tahlil etildi. Lekin globallashuv jarayoni shiddat bilan borayotgan bugungi kunda adabiy-badiiy matnlarning lisoniy tahlilida leksikografik va statistik metodlarga tayanib ish koʻrish, ayniqsa, yozuvchilik leksikografiyasi bilan shugʻullanish, xususan, xalq dostonlarining statistik qurilishi tahlilini amalga oshirish, ularning oʻziga xos lisoniy xususiyatlari haqida ilmiy tadqiqotlar olib borish kabi qator masalalar oʻzining dolzarbligini saqlab turganligi ochib berilgan.

6. “Zevarxon” dostonidagi soʻzlarning lisoniy tahlilini amalga oshirishda zamonaviy kompyuterning maxsus dasturlari asosida uning leksikografik manbalari (alfavitli, chastotali va ters lugʻatlar) tuzildi. Ishda ayni lugʻatlarning tuzilish tarkibi, bajargan vazifalari, bir-biridan farqli jihatlari tegishli lisoniy matn manbalari bilan asoslab berildi; doston tilidagi yuqori va kam chastotali soʻzlarning nisbati, xalq baxshisining soʻz qoʻllash mahorati, boshqa professional xalq shoirlaridan farqli va mushtarak uslubi dalillangan.

7. “Zevarxon” dostonidagi soʻzlar maʼnoviy xususiyatlariga koʻra mustaqil soʻz turkumlari kesimida oʻrganildi. Ularda moddiylik, semantik qurilish, tarixiylik, etimologik, maxsuslik, tarkibiylik, shuningdek, maʼno, shakl, qoʻllanish, uslubiy boʻyoq, grammatik, semantik-stilistik va pragmatik boshqa qator xususiyatlar mavjudligi, ularning har biri serqirraligi bilan ajralib turishi lisoniy dalillar orqali asoslab berilgan.

8. Mustaqil soʻz turkumlarining yasallish xususiyatlarini oʻrganish davomida 20 ga yaqin yasovchi qoʻshimchalar va 70 ga yaqin morfologik koʻrsatkichlarning matn tarkibida mavjudligi aniqlandi. Ularning doston matnidagi alohidalik va oʻziga xoslik masalasi, shuningdek, grammatik va semantik-stilistik xususiyatlari mavjud dalillar bilan asoslab berilgan.

9. Dostondagi leksik birliklar genetik jihatdan ikki xil: oʻz qatlam va oʻzlashgan qatlam birliklari. Dostondagi oʻzlashgan soʻzlarning qoʻllanishi

qamrovi keng, xususan, arabiy va forsha-tojikcha soʻzlar juda faol ekanligi aniqlandi. Doston kuylovchisining ijro davomida bu tipdagi soʻzlarni maqsadli qoʻllaganligini va xalqona ekspressivlikning lisoniy imkoniyatlardan samarali foydalanganligini kuzatdik. Dostonda qoʻllanilgan soʻzlarning koʻp maʼnolilik xususiyatlari uning semantik qurilishiga oid lisoniy omil sanaladi. Tadqiqotda turkiy tillarga, oʻzlashgan arabiy soʻzlarga va forsha-tojikcha oʻzlashmalarga xos koʻpmaʼnolilik masalasi alohida oʻrganildi. Matnda qoʻllanilgan birdan ortiq maʼnoga egalik (polisemiya) deyarli barcha soʻz turkumlariga xos ekanligi mavjud materiallar asosida dalillangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида” // www.lex.uz.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони // www.lex.uz.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи, 2019. 7 апрел.

4. 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” // www.lex.uz.

5. 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.lex.uz.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли Фармони // www.lex.uz

7. 2018 йил 1 ноябрдаги ПҚ-3990-сон “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги қарори // www.lex.uz.

8. 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни қабул қилинганининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарори // www.lex.uz.

9. Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги 984-сон “Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори // www.lex.uz.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

10. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент. Фан, 1983. – 96 б.
11. Бўронов Ж.Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – 180 б.
12. Дониёров Х. Эски ўзбек тили ва қипчоқ диалектлари. – Тошкент: ТошДПИ нашри, 1976. – 110 б.
13. Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоетикаси. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, – Тошкент: 2012. – 291 б.
14. Иброҳимов А. Бобур “Девон”и тилидаги ўзлашма лексика. – Тошкент: ТДШИ, 2006. – 123 б.
15. Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: Фан, 2006. – 86 б.
16. Имомназаров М. Мухаррир муқаддимаси // Қурбонбеков А. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. – Тошкент: Фан, 1994. – 76 б.
17. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 236 б.
18. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: 1977. – 56 б.
19. Қўчқортоев И. Ўзбек тилида нутқ феълларининг валент таҳлили. – Тошкент: 1978. – 92 б.
20. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 65 б.
21. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатов валентликлари. – Тошкент: 1989. – 78 б.

22. Расулов Р. Ҳолат феълларининг лексик-маънонтик гуруҳлари ва уларнинг валентлиги. – Тошкент: 1991. – 87 б.
23. Ризаев С. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: Фан, 2006. – 104 б.
24. Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: Фан, 1974. – 68 б.
25. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент, 1984. – 86 б.
26. Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Тошкент: Фан, 1991. – 114 б.
27. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида вокатив категория. – Тошкент: Фан, 1972. – 32 б.
28. Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonлари тилининг лингвостатистик таҳлили. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1994. – 136 б.
29. Ходжимусаева Н. Ислom шоирнинг “Орзигул” дostonининг лисоний тадқиқи, – Тошкент: Инновация-ЗИЁ, 2019. – 52 б.
30. Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004. – 112 б.

2) Xorijiy nashrlar

31. Dor Remy. Nourali ou les aventures lyriques d'un heros epique. – Paris, 1991; Dor Remy. Nourali le Preux et Marghoumon Peri. Bilingue ouzbek-francais. IFEAC. – Paris, 2005. – 96 p.
32. Dr.Naraale Ratnaakar. Geetaa kaa shabdakosh. Prabhaat Prakaashan Dilli. 2003. – 99 p.
33. Karl Rechl. Rawsan. Ein uzbekishes mundliches Epes. Otto Harrassowitr.Wiesbade, 1985.; Райхл Карл. Тюркский эпос. – М.Вост. литер., 2008. – С. 211.
34. Yashpal Tandon. A.Corcordance of Purana-Contents. 2003. – 99 p.

35. Бектаев К.Б., Пиатровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч. 1. Теория вероятностей и моделирование норма языка – Алма-Ата, 1973. – С.53.
36. Бондоренко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Ленинград, 1971. – С.64.
37. Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) / Известия АН УзССР. – Ташкент: изд-во “Фан”, 1940. – С.18-37.
38. Иранская, тюркская, арабская филология. Лингвостатистика. – Ташкент, 1964. – С.44-58.
39. Карпова О.М. Ступин Л.П. Советская писательская лексикография // Вопросы языкознания, 1982. №1. – С.120.
40. Касимбеков Н.Н. и др. Использование средств ЭВМ в составлении частотного словаря. Восточное языкознание. Сб. Научн. тр. ТашГУ. Т., 1987. – С.36.
41. Киссен И.А. Некоторые данные о частотности фонем в современном узбекском литературном языке / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.229.
42. Востоковедение (языки, литература, история стран Азии). – Ташкент, 1964. – С.67-79.
43. Киссен И.А. Опыт статического исследования частотности лексики передовых статей газеты “Қизил Ўзбекистон” / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.247.
44. Мухамедов С, Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – С.164.
45. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований.-М., Наука. 1973. – С.84.

46. Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы / Сб. “Проблемы языка”, вып. I. – Ташкент, 1934. – С. 81.

III. Lug‘atlar

47. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. I-V томлар. Тошкент: Фан, 1983-1985. Т. I. – 656 б., Т. II. – 644 б., Т. III. – 624 б., Т. IV. – 636 б.
48. Абдурахмонова М. Мирзо Ғолиб ғазалиётининг жомъе луғати // Шарқшунослик, №1. 2004. – 285 б.
49. Б.Йўлдошев, Д.Ўринбоева. Ўзбек халқ достонларининг частотали изоҳли фразеологик луғати. – Т.: “ЎзМЭ”, 2008. – 200 б.
50. Б.Йўлдошев, Д.Ўринбоева. Ўзбек халқ достонлари тилининг алфавит частотали луғати. – Т.: “ЎзМЭ”, 2006. – 185 б.
51. Васильев А.А. Фразеологический словарь языка М.А.Шолохова. 1-том. – Стерлитамак: Изд-в. Фобос, 2015. – С.421.; 2-том, 2019. – С. 410.
52. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 464.
53. Жуманазарова Г. “Ширин билан Шакар” достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 2007. – 150 б.
54. Жуманазарова Г., Ҳамдамова Ҳ. “Рустамхон” достони тилининг луғатлари. – Жиззах, 2021. – 485 б.
55. Жуманазарова Г.У. Қодирова Г.С. “Зевархон” достони тилининг луғатлари. – Жиззах, 2023. – 300 б.
56. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Тошкент: “ЎзМЭ”, 2007. – 434 б.
57. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. – Тошкент: “ЎзМЭ”, 2007. – 420 б.
58. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Терс луғат. – Тошкент: “ЎзМЭ”, 2007. – 423 б.
59. Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. – Ташкент: Ўқитувчи, 1972. – С. 485.

60. Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поезияси тилининг луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 385 б.
61. Махматмуродов Ш. Словарь языка поэтических произведений Хамзи. – Т.: изд-во литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1989. – С.189.
62. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. Уч жилдлик.- Тошкент: Фан, 1963. – 390 б.
63. Мухамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати (газета материаллари асосида). – Тошкент: Фан, 1982. – 110 б.
64. Мирзаев Т., Эшонқул Ж., Фидокор С. “Алпомиш” достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: 2007. – 162 б.
65. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 408 б.
66. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Икки жилдлик. – Тошкент: Университет, 2000. 1– жилд. – 250 б., 2-жилд. – 572 б.
67. Ризаев С. Статистическая структура лексики языка “Дивана” Хамзи Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). – Ташкент: Фан, 1989. – 248 с.
68. Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати. – Тошкент: Фан, 1980. – 160 б.
69. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор “Синчалак” повести тилининг частотали луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 170 б.
70. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюрских языков. – М.: Наука, 1974. – С.98.
71. “Словарь языка Пушкина”. В 4-х т. Отв.ред.акад. В.В.Виноградов. Т. 1. – Москва: Гос.изд.иностр. и нац. словарей. 1956. – С. 485.
72. Словарь языка русских произведений Шевченко. В 2-х. томах. 1977. – С. 285.
73. Словарь языка Абая (на казахском языке). – Алма Ата: Наука, – 734 с.
74. Словарь языка М.Горького. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, Вып 1-6; 1982. – С. 345.

75. Умирова С. Усмон Азим асарлари тилининг луғати. (алфавитли луғат, частотали луғат, терс луғат). – Самарқанд, СамДУ нашри, 2019. – 284 б.
76. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (Беш томлик. –Т.1. Тошкент: ЎзБМЭ, 2006.; Т.2.– 2006.; Т.3.– 2007.; Т.4. – 2008.; Т.5. – 2008.
77. Ўринбоева Д. “Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг қиёсий частотали луғати”. – Самарқанд, СамДУ нашри, 2017. – 236 б.
78. Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonлари тилининг частотали луғати. – Тошкент: Фан, 2006. – 244 б.
79. Ўринбоева Д., Умурзоқов У. Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавитли-частотали луғати. – Тошкент: “ЎзМЭ”, 2006. – 395 б.
80. Ўринбоев Б. Бозорбоев К. “Алпомиш” дostonи фразеологизмларнинг таъбири. – Самарқанд, 2008. – 120 б.
81. Частотный словарь Ю.М.Лермонтова / Лермонтовская энц-я. – Москва, 1981. – С. 296.
82. Частотный словарь русского языка (под редакцией Л.Н.Засориной). – Москва: Русский язык, 1977. – С. 359.
83. Частотный русско-узбекский словарь-минимум. – Ташкент: Ўқитувчи, 1967. – С. 259.
84. Ходжимусаева Н. “Орзигул” дostonи тилининг луғати. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2012. – 387 б.

IV. Badiiy adabiyotlar

85. “Зевархон”. (Айтгувчи Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи М.Алавия, нашрга тайёрловчи М.Муродов, – Тошкент: 1986.) – 81 б.
86. Мирзаев Т. Дostonлар гултожи // Ўзбек халқ ёдгорликлари. 1-жилд, – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2015. – 280 б.

V. Dissertatsiya va avtoreferatlar

87. Ашуров Д.А. “Алпомиш” дostonининг лингвокултурологик хусусиятлари. Филол. фан. б. фалс. док. ..дисс.автореф. – Наманган, 2021. – 47 б.

88. Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои (лексико-семантические, статические и тематические исследования). Дисс...докт. филол. н. – Ташкент, 1989. – С. 281 б.

89. Жуманазарова Г. “Ширин билан шакар” достонининг луғавий ва лингвопоетик хусусиятлари (Фозил Йўлдош ўғли варианты асосида): Филол.фан.номзод. ..дис.автореф., – Тошкент, 2008. – 41 б.

90. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филол.фан.д-ри. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2017. – 45 б.

91. Жалилова Н.Р. Бадиий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-грамматик таснифи. Филол.фан.б.фалс.док. ..дисс.автореф. – Самарқанд, 2019. – 44 б.

92. Ингён О. “Алпомиш” ва “Жумўнг” достонларининг қиёсий-типологик таҳлили. Филол.фан.д-ри. ...дисс. дис-я. – Тошкент, 2014. – 228 б.

93. Қуронбеков А. Ҳофиз ғазалиёти лексикасининг маъно структурасини тадқиқ этиш йўсинлари: Филол.фан.д-ри. ...дис-я. – Тошкент, 1994. – 223 б.

94. Мустаев К. Поэтика и числовых знаков – символов в узбекском и французском героическом эпосах: АКД, – Самарқанд, 1994. – С. 46.

95. Мадрахимов И.С. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол.фан.номзод. ..дис.автореф., – Тошкент, 1994. – 48 б.

96. Муҳамедов С. Статический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1980. – 45 с.

97. Оллоёров Қ.М. Хоразм достонлари ономастикаси (“Тўрўғли” ва “Ошиқнома” туркум достонлари асосида). Филол. фан. б. фалс. док. ..дисс.автореф. – Самарқанд, 2018. – 46 б.

98. Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг маъновий-услубий хусусиятлари. Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Самарқанд, 2004. – 42 б.

99. Ражабов Р. Генезис бытование и идейно-художественные особенности дастана “Зевархан”. Автореф.дисс.канд.наук. – Тошкент: 1973. – С.19.

100. Раҳимов А.С. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди мисолида): Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Самарқанд, 2002. – 48 б.

101. Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи. Филол.фан.д-ри. ...дис-я. – Тошкент, 2008. – 290 б.

102. Рўзимбоев Х.С. Жанубий Хоразм достонлари тилининг луғавий-маъновий таҳлили (“Шаҳриёр” ва “Маликаи Завриё” достонлари мисолида) Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Тошкент, 2000. – 42 б.

103. Сариев С.М. Хоразм “Тўрўғли” достонларининг қўлёзма вариантлари. Филол.фан.номзод. ..дис-я, – Тошкент, 2007. – 140 б.

104. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини систем сифатида тадқиқ этиш. Филол.фан.д-ри. ...дис.автореф. – Тошкент, 2005. – 48 б.

105. Содиқова М.С. Слова обозначающие цвет и окраску в узбекском языке. АКД. – Ташкент, 1963. – С. 48.

106. Тожибоева М.Р. Алишер Навоийнинг «Илк девон»идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини: Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Тошкент, 2011. – 56 б.

107. Турсунов С.Лексические особенности дастана “Алпамыш”: АКД. – Ташкент, 1990. – С. 48.

108. Умаров И. Фозил Йўлдош ўғлининг “Малика айёр” достони лексикаси (тарихий-этимологик, функционал-семантик ва стилистик таҳлил). – Филол. фан. б. фалс. док. ..дисс.автореф. – Фарғона, 2020. – 47 б.

109. Ўринбоева Д. Халқ оғзаки ижоди: жанрий-лисоний ва лингвостатистик тадқиқ муаммолари, Филол.фан.д-ри. ...дис-я., – Самарқанд, 2019. – 220 б.

110. Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Тошкент, 2007. – 46 б.

111. Хаджимусаева Н. “Орзигул” достонининг статистик, семантик-стилистик ва лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. б. фалс. док. ..дисс-я. – Жиззах, 2020. – 170 б.

112. Халиков А.А. “Тўрўғлининг туғилиши” достони тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Тошкент, 2009. – 48 б.

113. Ходжиев Ю.Н. “Алпомиш” достонидаги шахс маънавий сифатларини ифода этувчи атов бирликларнинг семантик-структур, концептуал ва лексикографик хусусиятлари. – Филол. фан. б. фалс. док. ..дисс-я. – Тошкент, 2020. –131 б.

114. Холманова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианты асосида): Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Тошкент, 1998. – 49 б.

115. Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм достонлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Тошкент, 2000. – 48 б.

116. Ҳамдамова Ҳ. Рустамхон достони сўз бойлиги (лексикографик, функционал-семантик ва лингвостилистик таҳлил) - Филол. фан. б. фалс. док. ..дисс-я. – Жиззах, 2022. –170 б.

117. Ҳамраева Ё.Н. Ўзбек тилининг идеографик луғатини тузиш тамойиллари: Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Тошкент, 2010. – 48 б.

118. Эшмуратов А.М. “Холдорхон” достонининг лингвостилистик хусусиятлари (Эргаш Жуманбулбул ўғли варианты асосида). – Филол. фан. б. фалс. док. ..дисс-я. – Жиззах, 2021. –180 б.

119. Шоабдурахманов Ш. О художественных средствах языка поэмы “Равшан”: АКД. – Ташкент, 1949. – С. 48.

VI. Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

120. Арзикулов Ҳ. Тил системаси – нутқ системаси – нутқ / СамДЧТИ профессор-ўқитувчиларининг IV илмий-назарий анжуман материаллари. – Самарқанд, 1998.

121. Арзикулов Ҳ. Ўзбек лингвистик автоматининг назарий масалалари / Тил ва миллий маданият. Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. Самарқанд, 2004 йил 26-27 ноябр. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004.

122. Арзикулов Ҳ., Хўжаёрова С. “Инсон-компютер-инсон” мулоқот тизимида тил ва нутқ нисбати // Хорижий филология, 2004. 2-сон.

123. Иброҳимов А. Частотали луғат ва конкорданс яратишда компютер технологияларининг аҳамияти // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами, III) – Тошкент, 2006.

124. Йўлдошев Б. Компютер лингвистикаси ва уни ўрганиш муаммолари ҳақида // Тил ва нутқ систем-сатҳ талқинида. Проф.Ҳ.Арзикулов хотираси бағишланган халқаро илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005.

125. Каримов С., Ашурова З. Зулфия асарлари луғатини тузиш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, 6-сон.

126. Қурбонов Т. Бадиий асар тили луғатини тузиш тажрибасидан // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами, III) – Тошкент, 2006.

127. Назаров К. Эгалик аффиксларининг –иси формаси ҳақида. ТашДУ илмий асарлари. – Тошкент, 1962.

128. Пўлатов А. Ўзбек компютер лингвистикаси муаммолари ва уларни ечиш йўллари // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент: ЎзМУ нашри, 2008.

129. Ризаев С. Ўзбек тили машина фондининг яратилишига доир / Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент: ЎзМУ нашри, 2008.

130. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг” ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. №3.

131. Ўринбоева Д. Достонлар тилида фразеологик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2007. №6.

132. Ўринбоева Д. Ҳамдам Арзиқулов – ўзбек инженер тилшунослиги илмий мактабининг асосчиси // Тил ва нутқ систем-сатҳ талқинида. Проф.Ҳ.Арзиқулов хотирасига бағишланган халқаро илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005.